

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

О. М. ДЗЮБА

**ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ
КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII ст.
(на матеріалах епістолярної спадщини)**

Київ — 2012

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України
29 листопада 2011 р., протокол № 10.

Відповідальний редактор —
академік НАН України *В. А. Смолій*

В монографії на документальних матеріалах, в першу чергу епістолярної спадщини, аналізується приватне життя козацької старшини XVIII ст. Сюди входить родинне життя: батьки — діти, жінка в козацько-старшинському соціумі, виховання та освіта дітей, приятельські, патроністські відносини, релігійні вірування і переживання, інтелектуальні інтереси.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією.

ISBN 978-966-02-6189-1

© Інститут історії України
НАНУ, 2012

© Дзюба О. М., 2012

ЗМІСТ

Вступ	4
Глава 1. Проблеми родинні, взаємини між батьками й дітьми	13
Глава 2. Одруження, роль родини в пошуках наречених і шлюбних змовинах	69
Глава 3. Інтимне листування	95
Глава 4. Подружнє життя, місце і роль жінки у сім'ї	107
Глава 5. Виховання та освіта дітей	149
Глава 6. Релігійні переживання, життя й смерть, церква	189
Глава 7. Приятельські, патронологічні взаємини	211
Глава 8. Учителі та учні	227
Глава 9. Інтелектуальні інтереси, генеалогічні пошуки, бібліофілія	273
Висновки	303
Додатки	307
Показчик імен	337

ВСТУП

У сучасній українській історичній науці дедалі більшого значення набувають дослідження антропологічного напрямку, де в центрі уваги є людина з її проблемами повсякденного життя, взаємовідносин із владними структурами, сприйняттям світу та певних суспільних і соціальних реалій. Актуальною і малорозробленою залишається історія приватного життя. Ця проблема давно стала популярною у зарубіжній історіографії, зокрема, досліджується в хронологічних межах середньовіччя та раннього нового часу¹. Поняття «приватне життя» охоплює не лише сім'ю і дім, відносини між батьками та дітьми, подружжям — для епохи середньовіччя і раннього нового часу сюди включають «межличностные отношения вне семьи и домохозяйства, лежащие в основе довольно густой сети горизонтальных и вертикальных связей (в том числе «сеньер-васал», «патрон-клиент»)². А це і корпоративні, дружні, сусідські взаємини тощо. Водночас приватне життя не існує ізольовано від впливу таких факторів, як соціальна структура суспільства, рівень правової свідомості та чинні правові норми, релігійні вірування, звичаї, традиції, культурні типи тощо. Тому «частная жизнь каждой эпохи выступает как один из важнейших показателей своеобразия и общества, и человека. Именно поэтому анализ частной жизни — один из важнейших путей осмысления прошлого, и соответственно, один из главных каналов нашего самопознания»³. Дослідження приватного життя не обмежується лише описом побуту і повсякдення, воно виходить на рівень вивчення ментальності певних груп,

соціумів на різних стадіях суспільного розвитку. І якщо «ментальність проявляється в характері мислення народу, способі його дій, психологічних особливостях, світобаченні та поведінкових реакціях, у культурі й віруваннях, традиціях і звичках людей»⁴, то вивчення приватного життя козацької старшини надає для цього багатий матеріал.

В зарубіжній історіографії приватне життя досліджується в різних контекстах, серед них виділяється емоційний, або ж сентиментальний, який розглядає сферу «емоціонально окрашенных родственных отношений, главным образом между мужем и женой, родителями и детьми»⁵. Для опрацювання цих параметрів особливе значення мають документи особистого походження — листи, щоденники, мемуари, автобіографічні записи, заповіти та ін. Вони несуть ту інформацію, яку неможливо простежити за іншими джерелами, дають уявлення про систему ціннісних орієнтацій, характерних для певних груп суспільства, висвітлюють традиції родинного життя, моральні норми, релігійні вірування, рівень освіти, інтелектуальні та духовні інтереси. Серед цієї групи джерел епістолярна спадщина, як найбільш поширений засіб комунікації, особистих контактів людей, що належать до певного соціуму, посідає чільне місце.

У цьому дослідженні саме й зроблено спробу на підставі аналізу епістолярної спадщини змалювати приватне життя української козацької старшини XVIII ст. Українська козацька старшина займала провідні позиції у політичному, економічному, суспільному житті державного автономного утворення в складі Російської імперії, яке в історіографії одержало назву Гетьманщина. Виходячи з найбільш уживаних визначень поняття «еліта» — інституціонального, під яким розуміються особи, наділені формальною владою у суспільних інститутах (державно-управлінська, економічна та ін.), ціннісного, де еліта — це інтелектуальні діячі, люди високої

моральності та функціонального, який часто застосовується як поєднання двох попередніх⁶, можна стверджувати, що козацька старшина у соціальному й суспільному житті Гетьманщини відігравала роль еліти.

Більшість адресатів і авторів листів належали до генеральної, полкової та сотенної старшини. Як правило, вони здобули освіту в стінах Києво-Могилянської академії, дехто з них навчався в європейських університетах. Щодо жінок, то їх листи переважно не писалися власноруч, але, імовірно, вони вміли читати. Та вже з останньої третини XVIII ст., коли козацька старшина наймає для дітей гувернанток, вчить дівчат французькій мові, освіченість жінок значно зростає. Епістолярний жанр, що так активно розвивався у XVIII ст., був найбільш поширеною формою комунікації саме у середовищі козацько-старшинського соціуму. Тут відігравав свою роль як фактор належної освіченості, так і відірваність від родин, коли старшина перебувала у військових походах, засідала в адміністративних органах у Глухові, відвідувала віддалені маєтності, на тривалий час у приватних та службових справах вирушала до столиць імперії. У праці використано також епістолярну спадщину, яка належала вихідцям із міщан та духовенства. Аналіз її підтверджує існування певних усталених стереотипів поведінки, спільні ціннісні орієнтації, риси ментальності, характерні для представників різних соціальних груп тогочасного суспільства.

Як зазначають дослідники, у джерелознавчій літературі відсутнє загальноприйняте групування епістолярних джерел, що обумовлене їх поліфункціональністю та багатошаровістю⁷. Відтак за основу класифікації беруть більш-менш самостійне смислове значення. Так, за змістом листи поділяють на традиційно-ритуальні, емоційно-інтимні й інтелектуально-емоційні⁸. До перших належать прохання, скарги, вітання, вираження співчуття та вдячності, а також

сімейне листування побутового характеру. Якщо йти за цією класифікацією, то такого змісту листування складає основний масив епістолярної спадщини української еліти XVIII ст. Теми, які в них порушуються, надзвичайно широкі. Великий комплекс становлять проблеми маєтностей — поділу спадщини, розв'язання конфліктних ситуацій, купівля та відсудження земель, урожаї, прибуток, ціни, облаштування побуту тощо. На підставі епістолярної спадщини побутово-сімейного характеру розглядаються проблеми родинного життя: взаємини батьків і дітей, підтримка родини в різних ситуаціях, пошуки наречених, одруження, роль жінки у сім'ї, виховання та освіта дітей. Значна увага приділена характеристиці таких взаємин, як приятельські та патронолістські. Виділено проблему сприйняття смерті, релігійні переживання. Незважаючи на подібність тематики, індивідуальні риси психології окремих особистостей надають неповторності навіть викладу господарчих проблем. Тут досить часто присутні іронія, а то й сарказм, народні приповідки та сентенції.

В епістолярній спадщині, що збереглася й дійшла до наших днів, не представлене інтимне листування закоханих, окрім листів І. Лашкевича до нареченої — Анастасії Милорадович, що належать вже людині нового часу, до того ж, не позбавленої інтересу до літературної діяльності. Виняток становлять листи чи записки Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. Автентичність їх викликає сумнів, проте незалежно від цього вони передають емоційний стан закоханої людини, багату лексику, запозичену з українського фольклору. Емоційно-інтимний характер має листування В. Капніста та І. Лашкевича зі своїми дружинами, що може свідчити про виникнення нового сентиментального стилю в епістолярній спадщині, до того ж, слід ураховувати поетичний склад душі першого та літературні спроби на перекладацькій ниві — другого.

В епістолярній спадщині, що дійшла до нашого часу, набагато менше представлено листів іншого типу — інтелектуально-емоційних, обумовлених бажанням спілкуватися з людьми, близькими за духом та інтелектуальною працею, обмінюватися думками, ділитися своїми враженнями від прочитаного, творчими планами. Яскравим прикладом тут є листи вчителів та учнів, зокрема Феофана Прокоповича і Якова Марковича, Григорія Сковороди та М. Ковалинського. В них і настанови, які науки вивчати, ознайомлення з новими працями, і емоційно піднесена оцінка досягнень адресата. Невипадково Феофан Прокопович писав, що з друзями необхідно спілкуватися щоденно. Інтелектуально-емоційне листування об'єднувало, як правило, людей одного кола, зокрема літературного. Тут може йтися про листування Г. Козицького та О. Сумарокова, В. Капніста з Г. Державіним, І. Хемніцером, В. Томарою. До такого типу можна також віднести листи, в яких висловлено наукові інтереси, прохання надіслати книги, рукописи, відгукнутися на опубліковані матеріали. Це листи В. Рубана до Г. Ф. Міллера, Г. Ф. Міллера до Г. Полетики, Г. Полетики до київського митрополита Арсенія Могилянського, могильовського архієпископа Георгія Кониського, О. Лобисевича до Георгія Кониського, останнього до В.Рубана тощо. Проте у приватному листуванні навіть такого типу відсутні оцінки чи інформація про політичні події, що відбувалися в Гетьманщині та Російській імперії, можна зустріти лише деякі натяки.

Листи, будучи документами особового походження, різнилися за жанрово-стилістичними ознаками, та все ж писалися із дотриманням певних епістолярних канонів (звернення, підпис, дата, запевнення у дружніх почуттях, хоча й тут присутня багатоваріантність), засвоєних із курсів риторики Києво-Могилянської академії та колегумів. Вони писалися старою літературно-писемною мовою, серед жанрів якої у

XVIII ст. найбільш типовим був жанр приватного листування⁹. Аналізуючи мову епістолярної спадщини В. Передрієнко приходиться до висновку, що «епістолярний жанр української літературної мови XVIII ст. розвивався переважно на основі живого народного мовлення, воно широко проникало в фонетику і граматику, лексику і фразеологію, в стилістичну структуру»¹⁰. І якщо у листах першої третини XVIII ст. «у мові ще зберігається більш-менш виразна система, успадкована з XVII ст., з характерними для неї елементами латино-польського і церковнослов'янського походження», то вже «з останньої третини XVIII ст. козацька старшина все більше переходить на російську літературну мову».¹¹ Це пояснюється тим, що російська мова стає мовою викладання у Києво-Могилянській академії, діловою мовою у адміністративних структурах. Струмінь живого народного мовлення, незалежно від соціального становища автора та адресата, простежується у багатьох листах. У тих, автори чи адресати яких не були представниками вищого, старшинського, прошарку народна мова переважала. Та незалежно від соціального походження адресатів листи передають фразеологію, лексику живого українського мовлення, містять приказки, прислів'я тощо.

Епістолярна спадщина XVIII ст. збереглася у складі родинних архівів, які досліджувалися О. Лазаревським. Він зібрав і опублікував велику частину листів, зокрема листування родин Полетик (на шпальтах журналу «Киевская старина»), вийшла й окрема відбитка¹²), Сулим, Скоруп, Войцеховичів¹³, Милорадовичів¹⁴, а також листи П. Завадовського, І. Кулябки, Г. Галагана, О. Шафонського та багатьох інших представників козацької старшини у часописах «Киевская старина», «Чтения в Историческом обществе Несторалетописца», «Русский архив». В. Модзалевський видав листування Забіл¹⁵, опублікував листи Георгія Кониського до

В. Рубана¹⁶. Опублікована кореспонденція генерального хорунжого М. Ханенка із сином Василем¹⁷, а К. Розумовського з сином Андрієм — увійшла до книги О. Васильчикова¹⁸. Окремі листи друкували П. Клепацький, М. Горбань, М. Петров. Водночас ще багато матеріалів, зокрема тих самих Сулим, Войцеховичів, Ханенків, Марковичів, Лисенків та ін. залишаються неопублікованими. У новітній час було здійснене лише одне видання листів, що охоплює період 1711–1776 рр.¹⁹ Деякі з них публікувалися раніше. Найновішими публікаціями є підготовлене Л. Гісцовою приватне листування кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського²⁰. Кореспонденцію Г. Полетики з київським митрополитом Арсенієм Могилянським публікувала Т. Литвинова²¹.

У праці для висвітлення такого питання, як спілкування вчителів та учнів, використане листування Феофана Прокоповича²², Г.С. Сковороди²³. У процесі дослідження в науковий обіг було введено частину неопублікованих листів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (фонди 982, 983, 1408), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (фонди I, II, III, VIII, XII), а також листи та матеріали із зібрань Російського державного архіву давніх актів, Російського державного історичного архіву, Російської національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, Російського державного військово-історичного архіву, Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Поза епістолярною спадщиною залучено джерела з генеалогії старшинських родин²⁴, заповіти, правові кодекси (Литовський статут 1588 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ»)²⁵. У пригоді нам стали також дослідження з історії української етнології, освіти, культури.

У додатках публікуються оригінали листів із фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Інститут

рукопису) та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

З метою уніфікації посилань з виданими у XIX ст. листами та рукописними і архівними джерелами збережено літери **Ѣ**, **ѣ**, літера **ѣ** передається через **е**.

¹ Див.: Частная жизнь. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени. — Москва. — 1996. — С. 11.

² Там же. — С. 27.

³ Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени. — Москва. — 2000. — С. 8.

⁴ *Грабовська Ірина*. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. — 1998. — № 5. — С. 60.

⁵ Частная жизнь. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени. — С. 22.

⁶ Див.: *Баранцева К.К.* Феномен еліти у вимірі політичної ідеології: український консерватизм // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія: Історія. Економіка. Філософія. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 134.

⁷ *Марасинова Е.Н.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). — Москва, 1999. — С. 43.

⁸ Там же.

⁹ *Передриєнко В.А.* Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 95.

¹⁰ Там само. — С. 122.

¹¹ Там само. — С. 106, 122.

¹² Частная переписка Полетик. — К., 1885.

¹³ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. — К., 1884.

¹⁴ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898.

¹⁵ Материалы по истории Малороссии. — Вып. 1: Письма к И.П. Забиле и его вдове (1687–1713) / Под ред. В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912.

¹⁶ Русская старина. — 1896 (октябрь).

¹⁷ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852–1853.

¹⁸ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — Санкт-Петербург, 1880.

¹⁹ Приватні листи XVIII ст. Пам'ятки української мови. Серія приватних листів \ Підготував до видання В.А. Передрієнко. — К., 1987.

²⁰ *Гісцова Л.З.* До портрета Петра Калнишевського (3 нагоди 300-річчя від дня народження). — Архіви України. — 1991. — № 3; Приватне листування Петра Калнишевського. Передмова та публікація Любові Гісцової. — Київська старовина. — 1992. — № 3.

²¹ *Литвинова Т.Ф.* Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII в. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2001.

²² *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. — Т. 3. — К. 1981.

²³ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — К., 1973; *Сковорода Г.* Твори у двох томах. — Т. 1–2. — К., 2005.

²⁴ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 1–4. — К., 1910–1914; Его же. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вып. 3; 4; 5. — К., Санкт-Петербург, 2004; *Модзалевський В.Л.* Матеріали до «Малороссийського родословника». — Вип. 1: Томари. — К., 1996; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782). — Ч. 1–2. — К., 1998.

²⁵ Статут Вялікага княства Литоўскага 1588. — Мінск, 1989; Права, за якими судиться малоросійський народ. — К., 1997.

Глава 1

ПРОБЛЕМИ РОДИНИ, ВЗАЄМИНИ МІЖ БАТЬКАМИ Й ДІТЬМИ

- ◆ *Авторитет батька, пошана до матері*
- ◆ *Розв'язання майнових проблем, поділ спадщини*
- ◆ *Відповідальність старших братів за менших членів сім'ї, а родини — за сиріт, родинна взаємодопомога*

Епістолярна спадщина представників козацько-старшинського соціуму проливає світло на сімейні відносини в патримоніальному суспільстві, яке ґрунтується на авторитеті батька та міцних родинних зв'язках, що були опорою для молодшого покоління. Козацька старшина не виділялася у цьому плані з-поміж інших станів, де також зберігалися традиції патріархальної сім'ї. Перебуваючи довгий час далеко від своєї родини, у походах, столицях Російської імперії, у віддалених маєтностях тощо, представники освіченого, привілейованого стану — козацької старшини — активно листувалися з рідними, цікавилися подіями, що відбувалися в родинному колі, наставляли своїх домочадців, давали поради, повідомляли про власні справи, питали поради у батьків, дружин, приятелів. В епістолярній спадщині значну питому вагу мають проблеми, пов'язані з поділом маєтностей, судовими тяжбами, що було основною причиною сімейних непорозумінь, родинної неприязні й навіть ворожнечі. Водночас листи проливають світло і на внутрішні переживання людини, моральні норми, засвідчують побутування традицій, ustalених рис ментальності, характерних не лише для певного соціуму, до якого належав адресат і сам автор листів, але й для всього народу, що підтверджується іншими джерелами. Щодо цього цікавий комплекс листів Григорія Андрійовича Полетики, з яких постає інша іпостась людини, званої й

поважаній у тогочасному суспільстві, високоосвіченої, патріотичної, відомої своїми проектами збереження «прав і привілеїв» українського шляхетства, інтересом до історії України. В його приватних листах ідеться про маєтності, виховання та освіти дітей, віддзеркалюються родинні взаємини, ставлення до батька, братів, дружини, інших родичів і друзів. Відтак постає конкретна особистість з її життєвими проблемами, турботами за сім'ю, дітей, рідних та близьких.

Г. Полетика народився в 1725 р. Провчившись майже вісім років (із 1737 по 1745 рр.) у Києво-Могилянській академії, де він прослухав курси риторики та філософії, студіював латину, а грецьку, німецьку та давньоєврейську мови — у Симона Тодорського, у 1746 р. відбув до Петербурга з наміром стати перекладачем в Академії наук. Після іспиту у професорів Я. Штеліна — з німецької, В.К. Тредіаковського — з російської та латинської, ад'юнкта Крузіуса — з грецької мов був призначений в академію на посаду перекладача з латини та німецької, «а при том и висшія науки продолжения»¹, тобто, мав намір учитися далі. У літературі є згадки про те, що він одночасно розпочав вчити в академічній гімназії французьку мову та математику. Тим часом у списках гімназійних студентів Г. Полетика не згадується, зате в 1746 р. до гімназії записався його служка — Іван Нагнибіда, який прибув разом із ним до Петербурга. Цей факт цікавий тим, що у середині XVIII ст. між козацькою старшиною та простими козаками й посполитими ще не було такого глибокого суспільного розмежування, яке вже помітне наприкінці століття, коли старшини здобули статус російського дворянства. Пізніше за рекомендацією Г. Полетики І. Нагнибіда клопотався про місце дячка при російській посольській церкві в Лондоні. У 1748 р. Г. Полетика перейшов на посаду перекладача у Синод, де й працював до 1761 р. Деякий час перебував в Україні, повернувся до Петербурга в 1764 р. й був призначений на посаду

головного інспектора Санкт-Петербурзького морського шляхетського кадетського корпусу. 1773 р. вийшов у відставку. Довготривала судова тяганина за маєтності змушувала його і після відставки подовгу жити в Петербурзі, де Г. Полетика й помер (1784 р.). Зберігся великий комплекс родинного листування — з батьком, братами, дружиною, синами, приятелями, опублікований О. Лазаревським.

Батько Григорія — Андрій Павлович, значковий, а потім бунчуковий товариш, одружений з Ганною Ласкевич, яка теж належала до старшинського роду, придбав чималі маєтності, двори в Ромнах, ґрунти поблизу Ромен, йому відійшла частина села Коровинці, за яке потім тривали судові розбирання між іншими спадкоємцями. Андрій Полетика мав велику родину — п'ятьох синів і чотири дочки, а ще чотири його сини померли в дитинстві². У 1761 р. він за життя поділив свої маєтності між синами, але села Коровинці та Оксютинці ділилися між всіма порівну, що спричинило нову тяжбу вже між рідними братами.

Листи Г.А. Полетика до родичів, зокрема дядька по материній лінії Павла Ласкевича, характеризують його як принципову людину, здатну відстояти свою честь. Так, у відповідь на вимогу П. Ласкевича надати точний реєстр витрачених коштів (1700 руб.) на позов із Полуботками за село Коровинці, Григорій Полетика, молода людина, яка ще тільки розпочала службу в Петербурзі, писав (1750 р.), натякаючи на процвітання у судах хабарництва, що у ході розгляду справи ніхто не скаже, від кого й скільки одержав, твердо запевняючи свого дядька: «Я еще лгать и обманивать не научился, развѣ кто будучи въ своей совѣсти подозрѣнь, и про людей тоже думаетъ»³. У цих його словах — прозорий натяк на давню істину, що про інших людей зазвичай судять по собі.

Про те, скільки коштувало вирішення майнових справ у судах як Гетьманщини, так і у Сенаті, свідчать записки батька

Григорія — Андрія Полетики — щодо витрат, які він зазнав, відстоюючи протягом 1748–1767 рр. свої володіння у селі Оксютинці, на яке претендували родичі його дружини. Для вирішення справи йому доводилося довго перебувати у Глухові, де необхідно було платити за постій та харчування. А щодо подарунків, зокрема цукру, горілки, вина і грошей, то їх давали, судячи із записок А. Полетики, усім — починаючи від протоколіста, канцеляриста й до вищих козацьких старшинських і російських чинів. Григорієві, який займався розглядом цих справ у Сенаті, батько в 1749 р. передав «червонихъ нѣмецкихъ сто ровно», а в 1767 р., коли справа була вирішена на їхню користь, «за получениемъ указа з Сената 279 руб.»⁴.

Г. Полетика зажив великого авторитету в українському старшинському середовищі, і у вирішенні своїх проблем заручався підтримкою впливових людей. Так, святкуючи у 1754 р. «именини графа Алексѣя Григорьевича» (Розумовського), він зустрічався у Глухові з генеральною старшиною, осавулом Я. Якубовичем, суддею Д. Оболонським, писарем Висоцьким. Писав брату, що клопотався за маєтності, на які претендував і його дядько — П. Ласкевич, радився з Д. Оболонським та Висоцьким, як краще розв'язати цю справу. Вона затягнулася на довгий час, у ній був задіяний і брат Григорія — Степан, косятинівський сотник Полтавського полку, з яким він також листувався з приводу земель у Коровинцях. Степан у своїх листах (1754 та 1758 рр.) повідомляв про хід їхніх майнових позовів, висловлював незадоволення поведінкою батька, який боявся, що ті маєтності, за які йшла боротьба, не дістануться всім його синам. Він шанобливо звертався, як і Григорій, до нього: «Милостивый государь мой, братецъ Григорѣй Андреевич», а закінчував лист так: «Вашъ всего добра желателній братъ и покорнѣйшій слуга Стефан Полетика». В одному з листів

(1758 р.) ділився з братом Григорієм радістю з приводу народження дочки Анастасії й писав, що за великою відстанню не зможе прийти з «узваром», або «хлібом родинним», як про це йдеться в інших листах*. Так і М. Ханенко, коли народився його син Іван, записав у своєму щоденнику: «Писаны писма зь посылкою родинного хлѣба»⁵. Степан просив брата на 30 руб., які він збирався переслати йому в Петербург для купівлі сервізу, зробити хоча б маленький «приюмець» його друзям, котрі перебували у північній столиці, а саме А. Крижанівському, з яким товаришували Полетики, та С. Дергуну, а «особливо упоить Матвія Мартиновича с бандуркою, чтоб онъ былъ столко весель, сколько я рожденію своей дочери»⁶.

У листах Степана, більш емоційних, ніж Григорієвих, часто трапляються народні приповідки, а у характеристиках його недоброзичливців відчутна іронія. Про наміри відібрати врожай, зібраний на землях, які раніше належали Полуботкам, а потім були куплені Полетиками, він писав: «Лихая іскра хотѣла поле спалить, но сама первіе погибла»⁷. Після примирення з лубенським полковником І. Кулябкою (називав його «вертопрахом», «вѣтроганом», «шатостю») писав, що він став тепер таким, «хочъ въ ухо вбгай». Іронізував із приводу намірів полковника одружитися з удовою лохвицького сотника К. Каченовського. Коли приїхав до неї свататися в Лохвицю, то не застав удома — вона поїхала до свого дівера майора Каченовського й обвінчалася з компанійським полковником Гнатом Часником, а І. Кулябка, як писав Степан,

* Імовірно, це була давня традиція надсилати рідним при народженні дитини «родинний хліб» та «узвар», що символізувало ритуальну їжу й могло свідчити про прийняття новонародженого до роду. У ХІХ ст. цей звичай уже називався «носити пироги» (див.: Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981. — С. 77).

їхав «з приличною церемонією и щеголствомъ», а назад повертався «з превеликимъ стыдомъ». Очевидно, на пропозицію Григорія владнати їх конфлікт із допомогою Сильвестра Кулябки, на той час архімандрита Олександроневської лаври в Петербурзі, відповідав, що полковником той став саме завдяки Сильвестровій протекції, тому годі сподіватися на його допомогу. Та все ж Сильвестр Кулябка в листі до брата просив його « в прозбахъ его (Стефана Полетики) (для меня жъ) особливо не оставляють, ести в чомъ его нужды зайдуть»⁸. Проте до порозуміння вони не дійшли. Вчинки І. Кулябки Степан Полетика оцінював як «сверхъ натуралніе и всей Малой Россіи удивительные»⁹, тобто такі, які не вкладалися в усталені норми поведінки.

Степан Полетика в листах до брата скаржився на дії батька, який хоче позбавити його частини спадщини та відбирає його володіння. У 1759 р. він писав батькові, що залишившись без млина в Оксютинцях, він має «от вашей отеческой милости крайню обиду». Проте лист завершував так: «Остаюсь съ должнѣйшимъ почтеніємъ вашъ всего доброжелательный синь и нижайшій слуга»¹⁰.

Збираючись у похід у Пруссію (як відомо, українські козаки брали участь у складі російської армії у Семилітній війні 1756–1763 рр.), про що писав Григорію в 1760 р., Степан доручав йому в опіку дружину та дитину. Також просив брата написати батькові, щоб той повернув йому млин в Оксютинцях, «чтобъ моей женѣ не довелось бы по-подъ окнами хлѣба просить». Повернувшись із походу, Степан знову з докором писав батькові (1760 р.), що забравши у сина млин в Оксютинцях, яким він користувався протягом 10 років, той порушив своє слово (що не робить йому честі). Натомість це завдає таких збитків, що він проситиме гетьмана звільнити його від походів, оскільки йому «з нѣчого служить». Батько ж був непоступливий, імовірно, як і син Степан,

котрого звинувачував у намірах приборати до своїх рук більшу частину володінь, що належали всім братам. У листі до нього Андрій Полетика писав: «Обиди, происходяція отъ тебя не токмо мнѣ несносни, но и братьямъ твоимъ обидны»¹¹.

Тяжби між батьком і сином, як і між братами, тривали. Це видно з листа Андрія Полетики (1765 р.) до Степана, в якому вже замість традиційного звертання «любезний мой сину» лаконічно і дещо холодно пише «сину мой Стефане», дорікає йому за відсутність шанобливого ставлення до батька, що має від нього «всегдашнія озлобленія и досади». Між ними виникла суперечка і за підсусідка безгрунтового, «мужика», якого Степан, як писав у листі до свого швагра О. Шкляревича, «купив у Сохацького». Батько наполягав відпустити його до свого тестя, очевидно в його володіння, і погрожував силоміць забрати свого підданого. Степан у листах до Григорія наполягав на рівній долі спадку з іншими братами. Бажав зустрітися з ним, адже вони давно не бачилися, образно пишучи, що так хоче його бачити, «как Израиль месіи очей».

Надалі родинні відносини між братами вже не були такими теплими. В одному з листів (1763 р.) Степан писав, що всі справи про позови з Ласкевичами зберігаються в їхнього батька, а його від участі усунули. Тому досить різко відповідав, імовірно, на прохання Григорія надіслати необхідні документи: «Не былъ вашимъ рабомъ, такъ и впредь, нѣчемъ отъ васъ будучи не одолженъ и вашего собственнаго ничего же не занявши, и по объявленному вами съ Ласкевичемъ дѣлу служить не желаю»¹².

Дії Степана викликали здивування всієї родини. Інший брат Григорія — Кузьма — писав йому (1768 р.), що у сімействі їхньому все гаразд, «кромѣ того, что братъ Стефанъ Андрѣвичъ, какъ то и неудивительно, безперестанно всѣхъ безсовѣстіемъ своимъ беспокоить»¹³. Степан пропонував Григорію купити його долю в Коровинцях, оскільки той мав

повернути батькові 1000 руб., за які йому «отдыху не дають». Та справа ця затягувалася, про що свідчать листи від 1768 р. Григорій мав намір викупити долю брата, але його не влаштовувала ціна в 2000 руб., а також відсутність інформації про площу, наявність спільної межі з його землею. Незважаючи на певну прохолоду у стосунках із братом, Григорій з радістю повідомляв йому про народження сина Павла, запевняв у своїх щирих і приязних родинних почуттях. У листі від 20 серпня 1769 р. він знову повертався до проблем спільних маєтностей, пишучи брату, що з уже вказаних причин не може купити в нього землю, не знає її ціни, просить почекати до його приїзду додому влітку наступного року, висловлює сумнів, чи можна продати землю без відома їхнього брата Андрія. Одночасно пропонував Степану, що коли йому так потрібно віддати гроші батькові, то його дружина позичить 1000 руб. у І. Скоропадського й віддасть йому на рік під ті ж проценти, під які візьме сама: «Я уповаю, что вы сею чинимою вамъ отъ меня выгодою довольни будете и возьмѣте терпѣніе съ продажею степу»¹⁴.

Очевидно Степан не погодився, щоби борг для нього брала дружина Григорія, і в листі (6 лютого 1770 р.) просив його написати І. Скоропадському або І. Журману з проханням до них дати під його вексель позику в 1000 руб., обіцяв дочекатися приїзду Григорія й вирішити справи з поділом та купівлею землі. Проте вже у квітні того ж року писав, що не чекатиме брата, оскільки має право через суддю підкоморного виділити свою частку. Зазначав, що зазнає збитків, оскільки Григорій заселяє їх спільну землю слободою, висловлював сподівання щодо його «скорого в Україну приїзду».

Складні взаємини на ґрунті поділу маєтностей із братом Степаном тривали й далі, і це викликало неабияке занепокоєння в родині. Невипадково інший брат — Андрій — у листі до Григорія в Петербург (1774 р.) радив помиритися, пишучи:

«Озирайтесь назадъ, чтобъ смерть не наварила кому либо изъ насъ такого пива, что и дѣти наши не попоють, какъ нѣкому будетъ сего докончить дѣла»¹⁵. Зі свого боку Степан в одному з листів до Григорія з обуренням писав, що довідався про неприємні слова, які були сказані братом на його адресу, вважав, що не заслужив їх, а якби заслужив, то «терпеливо снесль, ведая, что старѣйшихъ порицанія почитатся должны за наставленіе молодшимъ»¹⁶. Ці слова свідчать про повагу в родині до старших братів. У сімейних майнових суперечках він звинувачував Григорія, писав, що той своїми вчинками у всієї родини викликав незадоволення, проте лише один він про це відверто каже. Наполягав на купівлі Григорієм його долі в Коровинцях, уважаючи, що для нього це було б краще, «нижъ продолжать слезно в них жизнь», і сподівався, що таким чином можна буде повернути «прежнюю любовь братерскую». Але всі взаємні звинувачення відступили, коли Григорій довідався про його тяжку хворобу та вірогідність смерті. Брат Андрій повідомив, що Степан вже «о своихъ делахъ раскаивается, и хочетъ во всемъ онаы окончить по совѣсти и по нашему требованію, естли выздоровѣетъ, а естли умретъ, просить о призрѣніи сиротъ дѣтей своихъ»¹⁷. Ця звістка розчулила Григорія й «заставила цѣлый день неутѣшно плакать и размышлять о безсовѣстии и суетахъ челоуѣческихъ, и что не вовремя они исправляются начинаютъ»¹⁸, — як писав він до дружини (1777 р.). Незабаром брат помер.

Непрості відносини, як про це можна судити з листів, були у Григорія з його молодшим братом — відомим медиком Іваном. Він також навчався в Києво-Могилянській академії, далі продовжив студіювання в університеті німецького міста Кіль, куди записався в 1746 р. Навчався разом із сином генерального хорунжого М. Ханенка — Василем. Опанування наук в європейських університетах, що стало дуже популярним із середини XVIII ст., коштувало батькам чималих грошей.

У Кілі Іван Полетика, чекаючи векселя від свого батька щоби продовжити навчання в Лейдені, став причетником тамтешньої російської церкви. Але, як повідомляв у Синод настоятель храму ієромонах Симеон Машкович (1751 р.): «Высоководясь ради имени студентскаго, иль ради шляхетства своего, звание свое не какъ должность повелѣваетъ, но по своей воли, какъ ему нравилось отправляль, с чего с нимъ было много неспокойства»¹⁹.

Не маючи засобів до існування, Іван у 1751 р. покинув університет і перебрався до Петербурга, де, імовірно, розраховував на допомогу брата. Невипадково генеральний хорунжий М. Ханенко писав своєму синові Василеві в Кіль, що Іван Полетика регулярно висилав братові Григорієві атестати від професорів. У Петербурзі він деякий час слухав лекції та відвідував практичні заняття в медичній школі при Генеральному сухопутному госпіталі. Далі продовжив навчання в Лейденському університеті, де в 1754 р. захистив докторську дисертацію, присвячену успадкованим хворобам, і став професором Кільського університету (1754–1756 рр.).

Можливо, не без наполягання брата все ж таки повернувся додому, працював старшим лікарем Генерального сухопутного госпіталю в Петербурзі. Імовірно, через принциповість і незалежний характер незабаром був звільнений та став дивізійним лікарем. Бажав повернутися в Україну й протягом майже 20 років — з 1763 р. — очолював Васильківську карантинну службу. Характеризувався як людина чесна, непідкупна, самовіддана своїй професії, за що був звільнений, і поновлений лише після втручання безпосередньо Катерини II. Іван Полетика багато зробив для локалізації епідемії чуми в Україні в 1770–1771 рр., організував у Києві протичумний шпиталь, наполягав на запровадженні широких карантинних заходів. Він плекав намір створити в Україні власну медичну школу, але ці плани так і залишилися нездійсненими²⁰.

Очевидно, відмінності у характерах, манері поведінки не сприяли теплим відносинам між братами, незважаючи на високу освіту та патріотичні настрої обох. Тут на перешкоді ставали як матеріальні інтереси, так, імовірно, і наполегливість Григорія Полетики у розв'язанні питань спадщини. У листі до Григорія (від 29 листопада 1779 р., написаному з Василькова) Іван з обуренням і досить різко писав, що одержав від нього «письмо, наполненное лаяня и ругательства [...] могъ бы и я такимъ образомъ взаимно отвѣтствовать, ежели бъ я имѣлъ такую дурную и пронирливую душу как вы»²¹. А йшлося все про ті ж спільні маєтності у селі Коровинці, якими, як стверджував Іван, незаконно заволодів сам лише Григорій, прагнучи на власну користь виграти позов у Сенаті. Не без сарказму Іван писав, що брат, шанувальник Ж.Ж. Руссо («философ русской секты за полушку давитесь»). Його обурювала думка Григорія про нього. Натомість він зі свого боку звинувачував брата, що «лицемѣрнымъ покривъ себя братолюбіемъ. [...] Вы меня за кого хочите содержите, я не спору, а я васъ за лукавого лицемера содержать буду навсегда»²². У цьому листі проглядається характер Івана, різкий і безкомпромісний, що, імовірно, не сприяло теплим відносинам між братами. Натомість Григорій у своїх листах постає як людина толерантна, але непоступлива в обстоюванні власних матеріальних інтересів.

Більш щирими були стосунки і взаєморозуміння у Григорія Андрійовича з братом Андрієм, з яким вони вели спільні справи з приводу поділу маєтностей і торгівлі. Андрій також навчався в Києво-Могилянській академії, відзначався патріотизмом та інтересом до історії України. Проте й між ними, як видно з листів, також неодноразово виникали непорозуміння. Григорій уважав, що малий прибуток від торгівлі був причиною безпорадності у цих справах Андрія. Останній у своїх відповідях висловлював незадоволення тоном листів

Григорія, але продовжував вести спільні справи. Після смерті брата Степана повідомляв Григорію у листі, що коли у Коровинці приїхав зять брата М. Левандовський з возними відбирати у нього опіку й описувати володіння для встановлення опіки, то, одержавши від нього «нѣсколько фиг» (в іншому листі писав — «большого сорту дулю»), поїхали ні з чим. Застерігав Григорія від намірів М. Левандовського, який прагнув узяти маєтності Степана в опіку, заручитися підтримкою П. Завадовського. Андрій у листах нерідко цитував християнські сентенції, писав, що М. Левандовський так бажав опіки, «аки елень на источники водния, имѣя жадность, устремляется», але «возвратился вспять во Иудею»²³. Знаючи про тяжку хворобу Григорія, Андрій писав йому в Петербург, що вболіває за його здоров'я, сподівається на «милосердного Творца, что Онъ вамъ поможетъ и совершенно васъ уврачуеть и утвердитъ силы ваши къ пользѣ любезнѣйшей вашей фамилии и общей»²⁴. Цікавий нюанс — вираз «к пользе общей» свідчить про авторитет Григорія Полетики у суспільстві, не кажучи вже про родину, де він допомагав не лише близьким та рідним, але й багатьом знайомим. Андрій звертався до брата по пораду, як йому діяти в тих чи інших випадках.

Загалом родинна підтримка була усталеною нормою повсякденного життя всіх верств суспільства, що і знайшло своє відображення в епістолярній спадщині. Незадовго до смерті Григорія брат Андрій писав, що сподівається на його одужання, замовив службу за його здоров'я в Оксютинській церкві, уповаючи на «милосердного Творца нашого». Водночас скаржився, що «еще никогда отъ васъ не былъ обижен такъ, какъ въ нынѣшнемъ писмѣ мною отъ васъ полученномъ»²⁵. Очевидно, Григорій писав про недбалу опіку Андрія над маєтностями та дітьми їхнього брата Степана. Андрій запевняв, що він виконав прохання брата, узявши в опіку

його дітей і маєтності, виплатив його борг до 6000 руб., примножив його доходи, переконуючи, що відмовиться від опіки, коли його підозрюють в нечесності: «Видно, что я на то родился, чтобы получить въ награждение за доброе злое»²⁶. Непорозуміння між братами тривали, при цьому Андрій, хоча й діяв разом із Григорієм та спирався на його авторитет, усе ж зазнавав докорів на свою адресу.

Крім Степана, іншими членами родини, з якими виникали непорозуміння, був, як уже згадувалося, Іван Андрійович. Він, як видно з листів Андрія до Григорія, не бажав давати свою долю на ведення судових справ, тому Андрій писав про нього Григорієві, що «вы же меня пеняете, будто бы не зная его нрава»²⁷, вважав, що з ним можна «развѣ поматерно ссорится», але це викликало б осуд у громаді. У цих словах Андрія вчувається застереження, що мало місце в родинному житті, щодо сварок та вживання неприйнятної лексики. Загалом листування Степана, Андрія та Григорія Полетик містить багато цікавих нюансів щодо порядку судочинства та правових норм, виконання вироків, проливає світло на побутування таких явищ, як підкуп суддів, хабарі різним чиновникам, від яких залежало прийняття рішення.

Григорій Полетика, як видно з листів його швагра О. Шкляревича, підтримував зв'язки з останнім кошовим Запорозької Січі Петром Калнишевським. Між родиною Полетик і Калнишевським були якісь майнові суперечки, про що йдеться в листі Петра Калнишевського до Андрія Андрійовича Полетика (від 25 березня 1768 р.). Згадується луг поблизу села Оксютинці, який належав племінникові Петра Калнишевського — Йосифові Підгайному (він же кодацький полковник Йосип Калнишевський), — який сплюндрували піддані Андрія Полетика. П. Калнишевський писав, що племінник володіє лугом спадково, він належав їх родині й ніколи не був відчужений. Наміри А. Полетика заволодіти ним викликали

у П. Калнишевського здивування: «Я от вашого благородія никогда сего не надіялся»²⁸. Він просив повідомити про покарання винуватих, закінчивши лист підписом: «Вашого благородія моего всегдашнего благодителя всегдашній добродетель і до услуг готов Петр Калнишевскій»²⁹. Зять Полетик — О. Шкляревич — у листі до П. Калнишевського (від 28 серпня 1763 р.) дякував йому, «своєму добродію й пану-куму» (П. Калнишевський був хрещеним його сина), за відвідини «убогого моего домишка», журился, що не мав можливості сам його прийняти. Повідомляв, що його дружина для служителів кошового посилає на сорочки «сто локот полотна. А что в Ромні брат Григорій Андрієвич дал вашей вельможности дюжину сервет і скатерть, тоє она єму возвратила і єще тепер дюжину сервет да бочонок водки в гостинець посилаєть і милостиво оноє принять покорно просить»³⁰.

Григорій Полетика, який відзначався намірами відстояти спадщину як свою, так і власної дружини, мав майнові тяжби й з родиною Гамалії, зокрема з братом по батькові дружини — Михайлом Івановичем Гамалією. Останній у листі до дружини Григорія (і своєї сестри) — Олени Іванівни (1779 р.) звинувачував шурина в тому, що за його намовами мачуха не віддала належне йому по суду рухоме й нерухоме майно. Він із сумом констатував, що Григорій проявив неприязнь до нього, невідповідну ані його літам, ані честі, ладен позбавити його «дневного пропитания». М. Гамалія писав, що шурина «не пощадилъ своего родного брата вогнатъ тяжбами въ печаль, черезъ которую онъ лишился и жизни»³¹ (імовірно, ішлося про Степана), то що вже, мовляв, йому чекати. Він просив сестру вплинути на чоловіка, умовити не злословити і не лаяти його, «ибо сіє по его лѣтахъ и ученію не єсть прилично меня ругать безвинно»³². Усе ж справа тягнулася досить довго. 1782 р. приятель Григорія Полетики — М. Кондоїді — повідомляв йому з Петербурга, що він клопотався з приводу

тяжби його з М. Гамалією, на що одержав відповідь, що справу цю швидко вирішено не буде. В іншому листі обіцяв повідомляти про її розгляд у Сенаті. Проте попри конфлікт, Григорій Полетика складав своїм своякам генеалогію, необхідну для підтвердження дворянства.

Як діти, так і батьки, дружини й чоловіки, брати та сестри зверталися один до одного на «ви». У листах Григорія до батька простежується традиційна шанобливість, водночас відчувається рівне партнерство у вирішенні майнових і господарських справ. Він повідомляв батькові про свій намір звернутися у Сенат із приводу непорозумінь між Полетиками та графом Головкіним за землі поблизу села Коровинці, надіслав йому копію чолобитної, яку той схвалив, зауваживши, що вона «порядочно написана». Батько детально викладав справу про захоплення його худоби прикажчиком графа Головкіна, який поорав і засіяв їхні коровинські поля, а Степан, щоби помститися, наказав «вибити їх скотом козачим». Натомість прикажчик забрав понад сто голів козачих коней і стадо самого Андрія Полетики. Він просив сина доповісти про це графові Головкіну, і якщо він не захоче повернути принаймні його стадо, тоді звернутися до гетьмана К. Розумовського з проханням призначити комісію та провести розмежування. Лист батька стриманий, у ньому відчувається його владна й непоступлива натура, небажання полишати свої звички. Писав, що не варто купувати карети й хомути для весілля («свадьби») сина Андрія, «которая обошлась и въ здѣшнихъ, каковы есть, колясках; ему жъ въ каретѣ не ѣздить [...] я жъ кромѣ обыкновенной моей тарадайки въ другой ѣздить не привыкну»³³. Це свідчить про те, що старше покоління козацької старшини ще не надавало такої ваги облаштуванню побуту дорогими речами, гонитві за модою, та принаймні у цьому не протиставляло себе козацькому загалові.

Не лише родинні, але й товариські стосунки єднали Григорія Полетику з його двоюріднім братом Григорієм Івановичем — секретарем, а потім радником російського посольства у Відні, де він провів значну частину свого життя, і навіть помер у цьому місті в 1798 р. Григорій Іванович також навчався в Києво-Могилянській академії. Можна вважати, що навчання у цьому закладі членів родини Полетик було сімейною традицією. Живучи у Відні, він виконував різні доручення брата — від купівлі для нього сиру пармезану, токайських вин, модного одягу для дружини до «німецького дворянства» та книг. Своєю чергою дякував за підтримку брата Тимофія Івановича, просив допомогти іншому братові — Іванові Івановичу, виділити гроші з його рахунку для братів і матері. Вирішити якусь справу Івана Івановича Григорій Полетика просив свого приятеля М. Мотоніса, про що йдеться в листі останнього до Г. Полетики від 1771 р.

Відповідальність за родину й прагнення забезпечити своїм братам майбутнє простежується в намаганні Григорія здобути німецьке дворянство і для братів Андрія та Івана. Це коштувало б їм, як писав Григорій Іванович, «до чотирьох соть пятидесяти рублевъ на наши деньги». Але братам цю справу вдалося вирішити з трудом, як про це можна судити з листа Івана Андрійовича у Відень (1780 р.), де він повідомляв, що Андрій не хоче вступати в долю, а самому йому не дозволяють «нинѣшніи недостатки», висловлював занепокоєння, чи буде визнане в Росії це дворянство. «Дворянство римской империи», як писав із Відня Григорій Іванович, було куплене. Своєю чергою Андрій того ж року писав Григорієві, що брат Іван «нѣмецкимъ дворянствомъ весьма недоволенъ по причинѣ платежа до чотирьох соть рублей денегъ»³⁴.

Григорій Полетика просив у свого брата у Відні протекції і для чотирьох їхніх «сродственников», яких Григорій Іванович повинен був рекомендувати фельдмаршалові П. Румянцеву,

що й було зроблене. Це видно з листа А. Милорадовича (1781 р.), який повідомляв Полетиці, що родичі «всѣ, какими чынами по запискѣ были означены, так и произведены»³⁵. Утім, вони не були задоволені, про що стало відомо Григорієві Івановичу. Один із них бажав бути «вакансовим сотником», а одержав чин військового товариша, інший заявляв, що не знає, з якої причини син його став військовим товаришем, імовірно, сподівався на іншу посаду чи звання.

Григорій Іванович Полетика заручився підтримкою впливових людей у розв'язанні майнових суперечок брата Григорія Андрійовича з Корсаками й Гамаліями, зокрема князя О. Куракіна, який узявся за справу підтвердження їм німецького дворянства, а також радив звертатися до О. Безбородька, дістав для нього рекомендаційні листи. Він щиро тривожився з приводу стану здоров'я Григорія Андрійовича, який уже тяжко хворів, надсилав йому рецепти для лікування подагри, бажав одужати, радів із повідомлення «о счастливомъ освобожденіи Олены Ивановны от приключившейся ей тяжкой болѣзни»³⁶, запевняв у своєму «усердіи к вамъ и ко всему дому вашему», переконував, що його прив'язаність до Григорія та його родини «сѣ моею жизнію конецъ свой получитъ»³⁷. У листі з Відня у квітні 1783 р. бажав якнайшвидше закінчити в Петербурзі всі свої справи, «чтобы уже ни вамъ, ни потомкамъ вашимъ не имѣть дальнѣйшихъ хлопотъ и безпокойствъ тяжebныхъ, и чтобы хотя при старости пожить вамъ въ покоѣ»³⁸.

Григорій Андрійович Полетика бажав мати портрет свого брата й просив його замовити у Відні та переслати до нього. Своєю чергою Григорій Іванович дякував за намір надіслати йому в подарунок «два тулупа», які йому тут і не дуже потрібні, проте прийме він їх з особливою для такого подарунка повагою». Вітаючи брата з відставкою зі служби в чині колезького радника зазначав, що той заслуговує значно

більшого й підкреслював, що головним чином вітає з «учиненнємъ къ чину прибавленіємъ, тоєсть пенсією», якою бажав користуватися «до самыхъ дальнѣйшихъ предѣловъ челоуѣческой жизни въ совершенномъ здравіи»³⁹. Сам же Григорій Іванович на пораду брата «старатся получить какія либо деревни», відповідав: «Я только слова два, три скажу о сей матеріи: совѣтъ весьма добръ, дружественъ и благоразуменъ, но не намъ, Господи, не намъ пользоваться онымъ»⁴⁰. Григорій Андрійович закликав його повернутися на Батьківщину, вважаючи, що вдома можна зробити гідну кар'єру, але той відповідав, що краще бути без чинів у Відні, «нежели быть здѣсь»⁴¹.

Григорій Андрійович, судячи з листів до нього, мав великий авторитет у родині й був тією людиною, до якої зверталися з проханням посприяти в одержанні чинів, захисту мажностей, улаштуванні дітей на навчання та службу. Його небіж — Петро Опанасович Шкляревич — просив віддати своїх дітей, які їхали до Петербурга, «у корпус», тобто на військову службу. Він писав (1784 р.), що зі слізьми просить не залишити його дітей, найти для них вихователя («ментора»), щоби крім навчання «наставляль ихъ къ добродѣтели и честности». Повідомляв, що дав їм 200 руб., а також писав про обмін володінь між його тіткою Олександрою Михайлівною та Завадовськими, що могло б його дітям принести добрі статки. Для своїх племінників Г. Полетика, як видно з листа його доброго знайомого В. Шарапова із Москви (1783 р.), шукав місце в інженерному корпусі. Останній обіцяв усе з'ясувати й повідомити Полетиці. Писав також про новини — укладання миру з Францією, Іспанією, Англією, можливу війну з Османською імперією, а канцлера О. Безбородька неодноразово називав у листі «ваш нечестивец».

Зберігся цікавий комплекс родинного листування Войцеховичів. Зокрема, Андрій Войцехович — військовий канцелярист, бунчуковий товариш у відставці — мав свої володіння на

Чернігівщині. Був достатньо освіченим, принаймні регулярно вставляв у листи до синів латинські вирази та окремі слова. Мав велику родину — двох синів від першої дружини Ганни Іванівни Чарниш, дочки генерального судді І. Чарниша, яка померла у молодому віці, та п'ять синів і три дочки від другої дружини — Ганни Федорівни Чуйкевич⁴². Сини його господарювали у маєтку в селі Грузька, сам А. Войцехович жив у Півненському. Служили у Глухові в Малоросійській колегії, пізніше у Чернігові та адміністративних установах Російської імперії, досягши досить високих чинів. Батько листувався з ними регулярно, власноруч написані листи датовані 1773–1788 рр., є лист і від 1791 р., але він його лише підписав.

Кілька листів було опубліковано О. Лазаревським, проте великий масив регулярного листування з синами досі залишається невиданим. А. Войцехович прагнув бачити у своїх синах добрих господарів, давав настанови щодо ведення господарства, цікавився їхніми прибутками. У кореспонденції йдеться про продаж горілки, ловлю риби, бджільництво, купівлю збіжжя, ціни. Він замовляє кахлі, тканини, ліки, посуд, досить часто «кофе и сахар», рибу, повідомляє про родинні справи. Імовірно, на цей час був уже вдівцем, про матір його дітей ніде не згадується, а домашнє господарство вела й обшивала братів сестра Анастасія, яку він у листах називає «трудюбицей». Був ощадливим господарем, проте не шкодував грошей на вбрання для дітей, хоча й застерігав не купувати дорогих речей. Зокрема, для дочки Анастасії, збираючись віддавати її заміж, наказував синові в Глухові «взят, что ей понравится, на мантилью и для обкладки очпокъ, да на буденную шубку»⁴³. В іншому листі до сина Івана писав, щоби той надіслав «мѣру около шии твоей, чтобъ подѣлать галштуки, на то и шолку суканого купить золотникъ черного»⁴⁴. Загалом у листуванні можна побачити таку рису,

характерну не лише для козацької старшини, але й у цілому для українського народу, як естетизм в одязі та благоустрої житла. Той же А. Войцехович в одному з листів до сина Івана просив купити «полдюжини чашокъ хорошихъ с фіалетовыми и красными цвѣтками и чайникъ»⁴⁵, а також кахлі для печі.

На початку самостійного господарювання сини не втішали батька своїми здобутками й це викликало у нього не лише тривогу, але змушувало часом погрожувати позбавити батьківського благословення. У листі (1777 р.) до двох своїх синів, які господарювали в маєтку Грузька, А. Войцехович досить різко писав, що не вірить в успіх їхніх проєктів щодо збільшення винокурних котлів. Він закидав синам, що вони не поспішають допомогти «отеческимъ клопотамъ и ежедневнимъ, ежечаснимъ и поминутнымъ убыткамъ пособить». Писав, що вони діють гірше, ніж раби, «ти хотя не за страхъ да за стидъ, по повѣленію возможное дѣлають»⁴⁶. Батька не задовольняв звіт синів про доходи й витрати, реєстр куплених волів, свиней, кобил та казанів. Він гнівно рекомендував їм: «Озмѣте жъ теперъ расходовъ и приходовъ свою записную книгу да изъйте, если будетъ вкусна, то познаете, а мене уже не довольствуйте реестромъ, що покупили воли, свиннѣ, кобилу и казани, съ того мнѣ нѣтъ ползи, но большое огорчение»⁴⁷. Писав, що стурбований їх поведінкою, весь час про це думає й сподівається, що надалі не побачить у них жодного «лукавства и преступления». У противному разі «за малѣйшее преступление волѣ моею вѣчно нещасливимъ здѣлаю. Знайте себѣ сіе»⁴⁸. У цих словах відчувається твердий характер та авторитет батька, слово якого мало вирішальне значення в родині.

Судячи з листів, А. Войцехович тримав під постійним контролем як господарювання своїх синів, так і їх просування по службі. Маєток у селі Грузька був відданий в оренду, оскільки діти, перебуваючи на службі, імовірно, не

могли належним чином вести господарство. Пізніше у листі до сина Івана він уже висловлював задоволення, що Бог послав йому «в лѣтехъ моихъ поздныхъ»⁴⁹ бачити його успіхи у господарюванні. Батько кликав дітей приїхати до нього на свята, із радістю повідомляв про одруження їхньої сестри Анастасії, просив захищати права другої сестри Софії Пустоти, яка залишилася вдовою, і на її маєтності претендували родичі чоловіка: «Пояснѣть яко дочери моей, а вашей сестрѣ въ вдовинна права по жизнь ея никто неотимлет». Вона, писав далі батько, «за внесение въ домъ покойнаго мужа искупила немало земель, и долги покойнаго мужа и свекра оплатила, и привела дворъ своими собственно трудами в состояніе, сіе всѣмъ сосѣдемъ честнимъ извѣстно»⁵⁰. Померлий чоловік Софії — Д. Пустота — володів селом Бакланова Муравейка, після її смерті воно перейшло до одного з синів А. Войцеховича. Батько також уболівав, що на дочку Анастасію звела наклеп сестра Товстоліса, про яку писав, що «на всей моей жизни нигде, а паче в наших сторонах, такихъ великодумныхъ и величавыхъ из дамскихъ лицъ не бывало, и невѣдѣль, и не примѣчаю»⁵¹.

Імовірно, А. Войцехович любив полювання. В одному з листів до сина Івана він писав: «Что ты о моей охотѣ, то ест оружьи, стараешься сискивать, я доволенъ. Однако сіе руже с Глухова присланное хотя немалимъ трудомъ сдѣланное, да оно называется младенческое, а не охотничье, затѣмъ обратно посилаемъ»⁵². Замовляв купити «пороху, дроби», тримав тетерів, надсилав Іванові три пари й просив віддати тим, «каторіе могут ласково принять», імовірно, у подарунок. Повідомляв, що вночі до саду заліз ведмідь і виїв бджіл. У його будинку зберігалася «старинная охотничая картина», яку він просив сина Івана, коли той буде у Кролевці, «попросить искуснаго маляра поновит или вновь из сеей написат, а за плату уговорится»⁵³. Епістолярна спадщина свідчить, що

місто Кролевець було одним із провідних центрів художніх промислів у Лівобережній Україні.

У 1786 р. А. Войцехович поділив своє майно між чотирма синами від шлюбу з Ганною Чуйкевич та онуками від першого шлюбу з Ганною Чарниш. Помер він у 1799 р. Стиль його листів простий, проте не позбавлений іронії й навіть сарказму. Так, характеризуючи жінку, яка звела наклеп на його дочку Анастасію, пише про неї: «Носатая, губатая и виски посивѣли — отродня»⁵⁴. Інколи вставляє сентенції латиною, наприклад, даючи настанови синові завершує думку: «Sapienti sat» («Розумному досить»). Листи розпочинаються зверненням: «Любезніє сини мої», або ж: «Любезніє дѣти мої». Підписувався просто: «Отець ваш».

Незважаючи на певну суворість у ставленні до дітей, бажання бачити їх багатими та благополучними, батьки передусім турбувалися про здоров'я. Той самий А. Войцехович у листах висловлював радість і задоволення з приводу того, що сини, дякуючи Богу, живі та здорові, писав, що він «съ родителскимъ усердіемъ предаю его милосердію и воли вашу жизнь». Із глибоким сумом повідомляв синам про хворобу їхньої сестри: «Домашнею ж жалостію сокрушаюсь, что сестра ваша Анастасія болна и всю слаба и болѣзнь ея и постигнуть и описать не можно. Но во всемъ воля и всемогущество всѣхъ творца»⁵⁵. Йому було прикро, що її сестри, яким сповістив про хворобу, не відгукнулися та не приїхали її провідати. Хвороби дітей викликали глибоку тривогу й співчуття, як це видно з листів Г. Полетики до дружини. Коли він довідався про хворобу сина Павлуші, то описав свій сон, який «нѣчто печальное возвѣщаетъ», хоча й запевняв, що снам не дуже вірить. А снилося йому, що в «домѣ нашемъ свадьба, и много происходитъ стряпни, и поставлено разныхъ напитковъ на столахъ»⁵⁶ (подібний сон і донині сприймається як ймовірна печаль із приводу втрати рідних).

Але бували випадки, коли причиною хвороби ставало власне недбальство, як про це можна судити з листа Ф. Чуйкевича до свого пасинка Михайла Ханенка, яким опікувався генеральний хорунжий М. Ханенко після смерті його діда, а свого дядька Ф. Ханенка в 1744 р. Він дбав про освіту малолітнього Михайла, протегував йому по службі, стежив за його господарюванням, життям, коли той уже став повнолітнім. Повернувшись із навчання в Києво-Могилянській академії, Михайло не без протекції М. Ханенка був призначений на службу канцеляристом у Генеральну військову канцелярію. Але своєю поведінкою не тішив ані опікуна, ані матір та вітчима Федора Чуйкевича.

Діставши належні йому по смерті діда маєтності, Михайло недбало ставився до ведення господарства, оточив себе людьми, «якихъ ему крайне иметь ненадлежить», як писав його опікунові київський обозний осавул М. Шум. Михайло самовільно покинув службу, виїхав у свій маєток — село Дешки, і не мав наміру повертатися. М. Ханенко просив київського полковника Ю. Дарагана й осавула М. Шума доставити його у Глухів під караулом. М. Шум писав М. Ханенкові, що коли в Козелець, у полкову канцелярію, прибув із таким наказом компанієць, Михайло відповідав, що він уже досяг повноліття: «Ему якъ по правахъ малоросійскихъ воеъмнадцатъ лѣтъ миновало*, так уже свободен от опеки [...] маєтности онъ, панъ Михайло, принялъ в свое владение»⁵⁷. Його особливо обурило, що компанієць гримав на нього «при многолюдстве». Але це все ж таки змусило Михайла написати звіт опікунові по пунктах, де він наголо-

* В кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» повнолітніми вважалися чоловіки, які досягли 18 років. Вони могли повністю розпоряджатися своїм майном, укладати заповіти. Див.: Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К., 1997. — С. XXX.

Портрет Ю. Дарагана.
1751–1760 рр.
Невідомий художник.
(*Історія українського
мистецтва. У п'яти томах.* —
Т. 3. — К., 2011).

шував на тому, що у занедбанні господарства винні управляючий і староста, описував свою хворобу, яка так його мучила, що він мав навіть намір піти в монастир, мотивуючи це тим, що «ищет бо чоловікъ всякъ покоя и тишини, а з лиха утѣкаеть где лучше, и птица отлѣтаеть в рощу, гдѣ спокойнѣе»⁵⁸. Проте вчинити так не міг «без волѣ и совѣта велможности вашей, либо без атестата от воинской генеральной канцелярии»⁵⁹. Він здійснив паломництво в Києво-Печерську лавру, імовірно, вирішив дотримуватися суворого посту, пожертвувати на церкви свій одяг та срібло. Невипадково вітчим Федір Чуйкевич писав (22 вересня 1753 р.), що співчуває його недузі, але вважає причиною її «упрямство и забобони», при цьому зазначаючи, що так думає й М. Ханенко. Рекомендував йому, щоб надали «не мориль себе глупими твоими забобонами», і не без іронії радив: для одужання «курку солодко з петрушкою і цибулею рано и вечор кушай»⁶⁰. Далі наказував, одужавши, негайно приїхати до матері, яка побивається за ним: «Сокрушая сердце свое безпрестанно плачет».

Виправити поведінку Михайла батькам і дядькові довго не вдавалося. Ще в 1755 р. Ф. Чуйкевич писав М. Ханенкові, що Михайло не повернувся на службу в Генеральну військову канцелярію, а оскільки він був прийнятий за рекомендацією дядька, то просив найти та змусити його до служби, а нагляд за маєтностями доручити київському полковому осавулові М. Шуму, «поколь онъ Михайло в канцелярії енеральной, или при боку вашомъ нацвѣчится и дурмани з его мозговнѣ выйдут»⁶¹. Імовірно, Михайло все ж таки виправдав сподівання родини — він одружився й 2 грудня 1757 р. повідомляв своєму дядькові про народження дітей Георгія та Софії, надсилав «хліб родинний» і передавав як себе, так і своїх дітей «любовѣ и отечеству велможности вашей»⁶².

Авторитет і слово батька в родинному житті були беззаперечними. Сини, навіть будучи вже самостійними господарями, радилися з батьками щодо ведення господарства, повідомляли про наміри примножити маєтності, описували в листах стан своїх економій. Так, Андрій Троцина в листі до батька (18 серпня 1764 р.) писав, що, виконуючи його наказ купити насінневого жита, посилав у Глинськ людей, але не купив, «затемъ, что дорого, четверикъ по копѣ». Просив у батька дозволу на купівлю за такою ціною, повідомляв, скільки висіяв жита, про обмолот хлібів, скиртування сіна. У дописці нагадував про свої іменини, просив надіслати «якого напитка, водка по милости вашей отеческой есть у мене»⁶³ (імовірно, ішлося про вино чи пиво). Радився щодо наміру брата бондаря перейти в їхнє село Карпилівку, питав, чи приймати його, коли вже був заборонений вільний перехід від одного власника до іншого.

Розв'язуючи різні господарські справи, діти, як правило, виконували прохання й накази батьків, зокрема матері. Цікавим щодо цього є лист Павла Ломиковського до матері з приводу ремонту млина, пошкодженого внаслідок повені,

яким вони володіли на половину. Син писав (1748 р.), що раніше ремонтував млин навесні власним коштом, але цього року він потребує значного ремонту, на який ледве чи вистачить їхніх спільних грошей. Повідомляв, що не може на своїх казанах курити для неї горілку, і перебуваючи «в своей крайней нужде», але «признавая ваши недостатки», надіслав їй «своей горѣлки кухву в десят кадокъ, оставя токмо себе на всѣ нужди двѣ кадки»⁶⁴. Підписався Павло Ломиковський так: «Ваш милостивой моей матки и добродѣйки всепослушный синь и слуга нижайший».

Портрет О. А. Безбородька.
Худ. Левицький Д.
Друга половина
1780-х–1790-і рр.

Великою повагою до батьків проникнуті й листи О. Безбородька, сина генерального військового писаря та судді Андрія Безбородька, його мати була дочкою генерального судді Михайла Забіли. Мав добру освіту, як вважають, навчався у Києво-Могилянській академії. Зробив блискучу кар'єру, став графом, світлішим князем, сенатором і канцлером Російської імперії. Мав величезні володіння в Україні, Росії, Білорусії, був одним із найбагатших людей країни. У 1770-х рр. регулярно листувався з батьком, повідомляв йому політичні новини, про хід воєнних дій під час російсько-турецької

війни (1768–1774 рр.), укладання мирного договору, про своє просування по службі. Цікавився домашніми справами, давав розпорядження щодо ведення господарства у маєтках, писав про ціни на горілку та худобу. Примножуючи свої земельні володіння, у листі до батька зазначав, що «какъ на чужое никогда желаніемъ не поступлю, так и в своемъ никому снисходитъ не намѣрень»⁶⁵. У 1779 р. повідомляв про свій намір узяти у Новоросійській губернії 12 тис. десятин землі на вигідних умовах — звільнення від податків на сім років. Улаштував на службу свого брата Іллю та зятів (у А. Безбородька була велика родина — три сина й три дочки). Усі вони, а також інша рідня, зокрема небіж — В. Кочубей (сестра О. Безбородька Уляна була дружиною П. Кочубея), здобули високі чини й посади. Його брат Ілля брав участь у багатьох воєнних кампаніях Російської імперії, здобув чин генерала, був сенатором, також мав великі володіння в Росії, Україні, Литві. О. Безбородько сприяв кар'єрі приятелів, земляків, підтримував дружні стосунки з Д. Трощинським, П. Завадовським, І. Гудовичем, про що писав детально у листах до батька. Турбувався про здоров'я сестри Уляни, яка хворіла на сухоти й мала їхати на лікування до Італії. Домовився з братом Іллею, що він буде її супроводжувати та писав батькові (1777 р.), що «гдѣ идетъ дѣло о здоровьѣ или жизни, тамъ, кажется, можно пожертвовать всѣми другими уваженіями, а всего удобнѣе всякимъ ущербом достатка»⁶⁶. Проте виїхати вони так і не змогли, а сестра незабаром померла. До батька звертався: «Милостивый государь батюшка», до матері: «Милостивая государиня матушка». У листах до матері, а це швидше короткі записки, повідомляв про своє та рідних здоров'я, після смерті батька (1780 р.) писав їй також про новини придворного життя, коронацію Павла І, нагородження чинами та маєтностями як його, так і інших членів родини. Матері, яка дуже його любила, рідні не

повідомили про смерть сина (1799 р.) й продовжували писати їй від його імені листи. Вона померла в 1803 р., так і не довідавшись про його смерть.

Після смерті сестри Уляни та її чоловіка П. Кочубея (1786 р.) опікувався їхніми дітьми, даючи настанови щодо подальшого життя. У листі до В. Кочубея, висловлюючи співчуття з приводу смерті батька, рекомендував, «отдав долгъ памяти родителя вашего», зайнятися домашніми справами, але при цьому не кидати службу: «Хотя достатокъ вашъ и болѣе посредственного, службою можна приобрѣсти себе возвишеніе личное и возможную славу»⁶⁷. Застерігав небожів не вдаватися «в жизнь праздную, которая заживо, такъ сказать, погребла бы васъ и коя обыкновенно к сокращенію дней обращается»⁶⁸. Він давав також розпорядження з приводу сестер В. Кочубея. Просив старшу його сестру — Агафену, на яку розгнівався батько (в листі не вказано, що саме було причиною його гніву), хоча потім, як писав О. Безбородько, він і пробачив її, але не встиг «сдѣлать ей надлежащего пристроенія», забезпечити спадщиною. Цим він та його брат Аполлон, до якого О. Безбородько також писав, знайдуть визнання та похвалу. Сестра їх, за твердженням В. Модзалевського⁶⁹, «в ночь с 9 на 10 января 1781 р. вышла замуж за О.П. Фролова-Багреева». Згодом він стане бригадиром, генерал-поручиком. Імовірно, втекла з дому й вийшла заміж без батьківського благословення, що у родині Кочубеїв було непоодиноким явищем. Молодшу сестру Олександру, ще неодружену, рекомендував утримувати вдома, або ж відправити до дядька — Іллі Безбородька. Для Олександри знайшли багатого нареченого, вона вийшла заміж за Г. Милорадовича (про цю родину йтиметься нижче). О. Безбородько не був одружений, його брат Ілля одержав по ньому чималу спадщину.

Повага до батька та старших в родині була усталеною нормою серед усіх станів тогочасного суспільства. В цьому відно-

шенні цікаві листи студента-медика з Лейдена Олексія Сидоровича, які він писав до батька — конотопського міщанина Сидора Іванова Слинька. Олексій навчався в Києво-Могилянській академії, у 1758 р. вступив до Петербурзької сухопутної госпітальної школи. У 1761 р. здобув звання лікаря, і за «мое искусство, за доброе и честное поведение, честь обер-офицерскую по прошенію и старанію моему отправленъ морем синѣм на коштѣ государевомъ в чужестраннѣя земли и государства заморскіе»⁷⁰ для завершення медичної освіти. Навчався в Лейдені вже два роки й у 1763 р. писав батьку, що з часу його від'їзду з Конотопа до Петербурга минуло вже п'ять років. Просив пробачення за те, що рідко писав, пояснюючи це тим, що перебуває дуже далеко від рідної домівки. Зазначав, що від Конотопа до Петербурга 1405 верст, а далі від Петербурга «въ тѣ землѣ, въ которихъ я теперь живу и честнихъ наукъ учуся, надобно ѣхати чрезъ востѣмъ недѣль денно и ночью на кораблѣ (то есть на судне, которое такой величины, какъ ваши клунѣ)»⁷¹. Як бачимо, для неписьменного батька, який, імовірно, далі як на ярмарок у Кролевець чи деінде не виїздив, син знайшов порівняння судна з батьківськими клунями. Він, звичайно ж, розумів, що далекий Лейден — це щось таке дивовижне і незрозуміле в повсякденному житті не лише його родині, але й землякам, тому зазначив, що написав би їм більше про ту державу й місто, де навчався та жив. Проте «в нашемъ Конотопѣ ни одинъ человекъ не сищется, которой бы вамъ ясно могъ рассказать, на которой онъ части свѣта состоитъ»⁷².

Син писав, що має навчатися тут ще три роки, а коли повернеться в Росію обіцяв відвідати своїх рідних. Просив їх «обо мнѣ не тужить», уповав на благословення Боже, чого і їм бажав⁷³. Другий лист Олексія написаний 28 липня 1763 р. Тут він зазначав, що «по синовской моей должности» в попередньому листі описав своє життя з того часу, коли виїхав із Конотопа, але маючи нагоду передає їм цей лист з okazjiю

через сосницького сотниченка. Це був Опанас Шафонський, який також вивчав медицину в Страсбурзі та Лейдені, став доктором медицини, права й філософії, у 1763 р. він прибув до Петербурга. Цінуючи освіту, Олексій звертався до батька і брата — Матвія Сидоровича — із проханням відправити їх меншого брата Івана «в Київські латинські школи для наук» та турбуватися про нього, поки він не повернеться додому й зможе віддячити їм. Писав, що одержує на рік по 360 руб. і має чин обер-офіцера. У приписці звертався до свого зятя, чоловіка сестри, просячи його також сприяти навчанню брата Івана та власного сина: «И объ нихъ какъ отецъ попеченіе имѣтъ, покамѣсть я приїду и ихъ обеихъ въ люди производитъ постараюсь»⁷⁴.

Судячи з тональності листів, Олексій Сидорович був доброю й широко людиною, готовою піклуватися про інших членів родини, допомогти їм здобути освіту. Цікаве вживання ним характерних для фольклору виразів (як «сине море»), сентенції про те, що наміри Божі щодо долі людей їм залишаються невідомі — цим пояснював і своє перебування у «сихъ заморскихъ сторонъ, в которихъ я теперь по неизслѣдимой от Бога опредѣленной судьбѣ нахожусь». Проте повернутися й втішити своїх рідних, вивчити брата та небожа йому не вдалося. Він помер у Лейдені в 1765 р., не залишивши ніяких статків, окрім книг, що були продані за 93 руб. 38 коп.⁷⁵ Медична колегія повідомляла про це Малоросійську колегію й просила знайти спадкоємців, щоби повернути їм гроші. Як писав М. Горбань, у червні 1766 р. батько О. Сидоровича, неписьменний міщанин із Конотопа, одержав ці гроші з військового скарбу⁷⁶.

Цікавим є той факт, що листи в Лейден Олексій Сидорович просив пересилати в Київ дяконові Покровської церкви Симеонові Глядиновському, який з okazji, хай і не швидко, зможе їх йому передати. А його перший лист із Лейдена

був отриманий від архімандрита Братського монастиря Самуїла Миславського, що свідчить про тісні контакти києво-могилянських вихованців, які навчалися в європейських університетах, зі своєю альма-матер.

Батьків тішили не лише службові успіхи синів, але й інтелектуальні здобутки. Так, Г. Полетика надіслав своєму батькові дві перекладені ним книги. У Петербурзі були видані його переклади з грецької — «Аристотеля о гражданском учреждении» (1757 р.), «Епиктета стоического философа Енхиридион и Апоффегмы» (1759 р.), «Ксенофонта о достопамятных делах и разговорах Сократовых» (1762 р.). Брат Григорія Степан у листі до нього в Петербург (1762 р.) повідомляв, що батько передав йому дві книги «переводу и составу вашего». Надсилав батькові Семенові Сулимі разом з іншими книгами і свої переклади його син Яким, який витлумачив із французької працю Франсуа Рагене «История о виконте Тюренне» (т. 1–2, Санкт-Петербург, 1763–1776 рр.). У відповідь батько писав: «За присылку книгъ много благодарю и впредь просимъ переводами своими снабдивать насъ»⁷⁷.

Портрет гетьмана
К.Г. Розумовського.
Худ. Луї Токе. 1758 р.
(*Maria Razumovsky.*
Die Rasumovskys.
Eine Familie
am Zarenhof. —
Köln–Weimar–Wien, 1998).

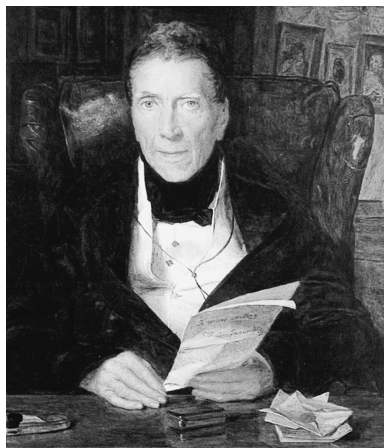

Батьківська турбота, бажання наставляти дітей і допомагати їм у скрутних ситуаціях порадами простежується в листах К. Розумовського до своїх синів, зокрема Андрія, спілкування з яким приносило батькові велику втіху та насолоду. Він мав велику сім'ю — п'ятьох синів і чотири дочки. Одруження дочок, поділ маєтностей між синами, який прагнув здійснити за принципом рівності, «даби послѣ кончини моеї не имѣли нужды разбираться, а можетъ и сориться и враждовать друг на друга, и не таскаться по судам попусту»⁷⁸, завдавали йому чимало клопоту. У синові Андрію він цінував освіченість, зацікавленість музикою, мистецтвом, участь у його справах, бажання допомогти під час хвороби.

Андрій Розумовський здобув добру освіту, навчався в європейських університетах. Розпочав свою кар'єру як флотський офіцер, брав участь у Чесменській битві (1770 р.). Згодом перейшов на дипломатичну стежу, був російським послом у Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, Відні. Батькові, як видно з його листа, не зовсім імпонував цей вид діяльності, тому він писав, що слід було б повернутися до «морської в адміралтействі» служби. Проте надалі кар'єра, як і приватне життя Андрія Розумовського були пов'язані з дипломатичною службою, зокрема в Австрійській імперії. Ще у 1777 р. він познайомився у Відні з графінею Єлизаветою Тун–Гогенштейн. Він мав намір одружитися, але рідня нареченої висунула ряд вимог — перейти в католицизм, прийняти австрійське підданство, перевести частину майна за кордон і, чи не головне, довести давність дворянства⁷⁹. К. Розумовський у листі до Андрія (1786 р.) писав, що, можливо, його наречена мила, прекрасна «и такъ совершенна и наполнена добрыми качествами, какъ ты описываешь, или еще больше», але три пункти «германского педантизма» — перевести 150 тис. гульденів в Австрію, змінити віру і довести давність дворянського походження — прийняти немож-

ливо. Він образно описував людську схильність до Вітчизни, зазначав, що і «твари безсловесныя, которые всегда мѣсть своихъ и лесовъ держатся, въ которыхъ онѣ родились и выросли»⁸⁰, навіть коли змушені тікати від мисливців чи інших звірів, повертаються у свої місця, що вже говорити про людину, наділену «разумомъ и разсудкомъ». Та й давність дворянства Розумовським довести не вдалося б, адже графами вони стали у 1744 р. лише з волі імператриці Єлизавети, фаворитом якої був брат Кирила Олексій. І все ж, незважаючи на ці перешкоди, К. Розумовський наприкінці листа зазначав, що необхідно «дѣлать остуду всякому горящему, любовному пламени, а по сему и вышесказанному вотъ мое заключеніе: на женитьбу я согласенъ»⁸¹. У 1788 р. Андрій Розумовський одружився з Єлизаветою Тун-Гогенштейн та ввійшов в аристократичні кола Відня, де він довгий час був російським посланником.

У 1789 р. К. Розумовський у листі до Катерини II просив аудієнції для свого сина та невістки, писав про свою вірність государині, якій «въ лучіе лѣта, и оканчивая теперь мой вѣкъ, я всегда оной преданъ»⁸². Одержавши відповідь від імператриці, він у листі до неї знову запевняв у своїй відданості: «Уже малые дни остаются вкушать мне въ томъ сладкое удовольствие. Но въ завѣтъ дѣтемъ моимъ предаю ту же вѣрность и преданность, с которыми я жил и умру»⁸³. Андрій Розумовський збудував

Портрет А. К. Розумовського.
Худ. Ф.Г.Вальдмюллер. 1835.
(*Maria Razumovsky. Die Rasumovskys. Eine Familie am Zarenhof. — Köln-Weimar-Wien, 1998*).

у Відні палац, збирав твори живопису, утримував оркестр, в якому сам і грав, підтримував відомих композиторів Й. Гайд-на та Л. Бетховена. Зокрема, останній присвятив йому три квартети, названі «квартетами Розумовського», в яких використані українські народні мотиви. Своєму покровителеві та князеві Й. Лобковіцю він присвятив також п'яту і шосту симфонії. Таке життя сина вимагало величезних витрат, основним джерелом яких були доходи з успадкованих володінь. А. Розумовський робив великі борги, закладав свої маєтності, а це не могло не хвилювати батька, який повідомляв синові, що одержати позику 100 тис. руб. під заставу маєтків неможливо, гроші можна отримати лише продавши частину їх. В іншому листі (від 9 січня 1794 р.) він писав, що передає йому два векселя на суму 30 тис. руб., позичених у князя О. Голіцина, і висловлює сподівання, «чтобъ сей заемъ былъ последнимъ и чтобъ ты себя такъ располагалъ въ образе твоея жизни, чтобъ не было нужды совать твоего имѣнія по разнымъ рукамъ, затыкая прорѣхи, долгами причененныя»⁸⁴. Батько висловлював побоювання, що син може розоритись, закликав схаменутися, бути обачним, «если не желаешь навсегда оставаться безъ всякого имѣнія и дохода». Слід відзначити, що нащадки Кирила Розумовського таки залишилися без маєтностей, які були всі закладені й викуплені державою у середині ХІХ ст.

Листування з сином Андрієм було регулярним. К. Розумовський писав йому з Москви, свого маєтку Петровського, де переважно жив, із Батурина, куди назавжди переїхав в 1794 р. і де й помер. Повідомляв йому про важливі державні події, як, наприклад, узяття Кілії під час війни з Туреччиною. Але більше писав про свою хворобу, погоду, невтішну поведінку молодшого сина Григорія, якого, мовляв, уже не виправиш («испорченное не поправишь»), але обіцяв віддати позичені ним в Андрія гроші. Замовляв йому купити сервізи, годинник,

Бату́рин. Палац К. Розумовського. 1799–1803.
Арх. Ч. Камерон. Реставрований 2009 р. Сучасне фото
(<http://www.Baturin-capital.gov.ua>)

дякував за надісланих фазанів, просив переслати ноти таких творів, які могли б виконувати «на духових інструментах для игранія при столѣ моими музикантами»⁸⁵, купити нові інструменти, просив повідомити про їх ціну. К. Розумовський закликав сина повернутися в Росію вважаючи, що тут він зможе мати пристойне місце служби й опікуватися своїми мажностями, а передусім йому не імпонувала кар'єра дипломата, кращою він вважав військову, а також світське й богемне життя Андрія у Відні, яке розорювало родину. В одному з листів він називав свого сина «несчастный дипломатъ, самъ въ себѣ не волень». Із гумором писав, що коли приїде до нього у Відень, то стане садівником, оскільки Андрій купив землю в передмісті австрійської столиці й там побудував розкішний палац. К. Розумовський повідомляв синові, що продав свій дім на Мойці в Петербурзі за 300 тис. руб., який

прийшов у занепад і синам непотрібний, із цих грошей зможе виплатити його борги, повернути закладені маєтності. У цьому листі відчувається батьківська гіркота, невдоволення поведінкою дітей, їх марнотратством, боргами.

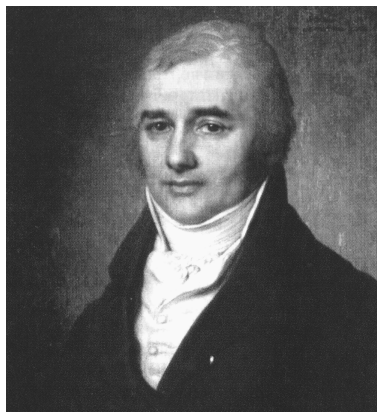
Батька непокоїли й борги інших синів, зокрема Івана, Григорія. Син Іван, генерал-майор, учасник російсько-турецької війни 1787–1791 рр. вийшов у 1796 р. у відставку й, від'їжджаючи за кордон, імовірно на лікування (помер 1802 р. у Римі від туберкульозу) залишив батькові розписку про свій борг В.В. Кочубею у сумі 5 тис. руб. Він запевнив батька, що відсотки за 1796 р. виплачені. Але одержавши листа від кредитора, старший Розумовський зрозумів, що син не погасив відсотки, а тому змушений був зробити це сам: «Я, вѣря вам, что и на слѣдующий год не получили еще вы процентов, посылаю оныя при семъ в числѣ трех сот руб.»⁸⁶. Проте взяти на себе боргові зобов'язання сина відмовився, зазначаючи, що В. Кочубей має дочекатися його повернення. Але найбільше гнітила батька самотність, адже нікого з дітей не було поряд. «Жаль мнѣ, что при старости и дряхлости моей не могу ни одного изъ васъ имѣть при себѣ, который бы мнѣ очи закрылъ», — писав він синові у Відень.

Коли в 1799 р. Андрія було відкликано з Відня, наприкінці грудня він приїхав до батька в Батурин і жив у нього майже рік. У листах до дружини Єлизавети описував свій батуринський побут, із синівським співчуттям згадував про хворобу батька, який уже майже не рухався, просив дружину написати йому, запросивши на лікування в Баден, радив бути з ним «понѣжнѣ и поласковѣ», оскільки батько, як він зазначав, «опасается быть, благодаря своимъ немощамъ, другимъ в тягость»⁸⁷. Йому було соромно, що нікого з дітей біля хворого батька не було. У цей його другий приїзд у Батурин, як і першого разу в 1776 р., його поселили в тих самих апартаментах. К. Розумовського відвідала й

дружина Андрія — графиня Єлизавета. Андрій розчулено писав їй: «Всю жизнь испытывалъ я его благосклонность, но ничего не можетъ сравниться съ тѣми ласками, съ тѣми знаками любви, которыми онъ меня теперь осыпаетъ»⁸⁸. Він зазначав, що завжди цінував достоїнства батька, та лише тепер бачить найбільше його доброту, щире серце: «Какой отличный, какой несравненный отець!». Живучи в Батурині й маючи обмежене коло спілкування, старий Розумовський був щасливий із приїзду сина, перебування якого в Батурині стало чи не найбільшою втіхою для немічного батька.

Після від'їзду Андрія листування з батьком тривало, проте сам К. Розумовський уже не міг писати. Він намагався тримати під наглядом майнові справи сина. В одному з листів просив посприяти в імператора Павла I одержати достойні місця служби Гудовичам, з якими Розумовські поріднилися — дочка Параскева Кирилівна вийшла заміж за сина Василя Гудовича Івана. А взагалі з Гудовичами К. Розумовський приятелював ще з часів свого гетьманства. Його листи тепер писав секретар, він же лише з трудом їх підписував, що видно з оригіналу послання до сина Лева (1802 р.), в якому він дякував за надіслані книги французькою мовою, сподівався, що деякі сам зможе прочитати, а інші «при помощи чтеца моего»⁸⁹.

Андрій писав, що його найбільшим бажанням було врятувати батька, він мав намір привезти хворого на лікування в

Портрет А.К. Розумовського.
Худ. В. Боровиковський.
(*Історія українського мистецтва. У н'яти томах. — Т. 3. — К., 2011*).

Баден. Спеціально для цього замовив карету в Лондоні, яка з доставкою в Батурин, як пише О. Васильчиков, обійшлася в 15 тис. руб. Але К. Розумовський уже не міг здійснити таку далеку подорож. Андрій шукав для батька ліків і порад, відправив у Париж опис його хвороби, сподіваючись на допомогу. К. Розумовський будував свій палац й потребував грошей, мав намір позичити, про що писав Андрію. Син, сам беручи в борг і закладаючи маєтності, у відповідь співчував: «Это плачевная крайность и никто болѣе меня вамъ не можетъ соболѣзновать»⁹⁰. Будівництво палацу так і не було завершено. Кирило Розумовський помер у Батурині в 1803 р. й був похований у спорудженій його коштом Воскресенській церкві.

Батурин.
Воскресенська церква. 1803 р.
Сучасне фото
([http://www.Baturin-capital.gov.ua.](http://www.Baturin-capital.gov.ua))

Уже дорослі діти, що перебували на службі, часом завдавали батькам чимало клопотів, як це видно з адресованого в Петербург листа П. Шкляревича до дядька Г. Полетика. Він ділився з ним своєю тривогою з приводу «братцѣв моих гвардейцов», які, їдучи з Тули, крім боргу, взявши «нахватами у купцов 75 руб., вздумавши тамъ свататъся дурачески»⁹¹, про що повідомив родині Г. Полетика. П. Шкляревич писав, що отримав листа й від ад'ютанта, однак не знає, як про поведінку братів розповісти батькові, випросити в нього гроші на покриття боргу. Ця звістка завдасть йому великих прикростей, тож його необхідно підготувати, «чтобы

иногда нечаянно объявивши, не быть, храни Богъ, и его смерти причиною»⁹². Аби «сим мотам» не пересилати гроші в Петербург, не покривати їх борги, родина ухвалила рішення просити полковника Гудовича перевести їх у малоросійські полки. Поведінку своїх братів П. Шкляревич характеризував народною приповідкою «подлинно уродились да удались».

Про іншу, втішну для батьків, вдачу свідчать листи В. Золотницького до ігумена Михайлівського Видубицького монастиря Іоакова Воронківського. Син священика В. Золотницький навчався в Києво-Могилянській академії, як багато інших її вихованців відзначався знанням мов та інтересом до філософсько-релігійних проблем. Продовжив студіювання в Московському університеті. Заробляючи собі на життя, викладав німецьку мову в Санкт-Петербурзькому сухопутному шляхетському кадетському корпусі, був перекладачем у московській Камер-колегії, секретарем у П. Паніна. У 1767 р. обраний від шляхетства Київського полку до Комісії з укладання проекту нового Уложення⁹³. Його діяльність тут відзначалася ініціативними розробками проектів реформи освіти в Російській імперії, у тому числі й у Лівобережній Україні. Багато уваги приділяв проблемам етичним, як і Г. Сковорода був прихильником «сродної праці», яка може зробити людину щасливою. Він один із перших у Росії теоретиків природного права (автор праці «Сокращение естественного права» 1764 р.).

В. Золотницький підтримував своїх батьків, був досить відомий серед освічених кіл Лівобережної України. У своїх листах до кафедрального писаря, а згодом ігумена Київського Видубицького монастиря Іоакова Воронківського турбувався про свого батька — ієрея Трохима Слодницького та брата Олександра, якого просив приставити на допомогу батькові, оскільки він унаслідок хвороби не міг повністю виконувати свої обов'язки. У 1765 р. він писав Іоакову «По приѣзде

моемъ в Москву чрезъ несколько времени увѣдомился я, что отец мой по причинѣ прежней слабости своего здоровья еще в должность свою не вступилъ [...] а как братъ мой Александр Слодницкий пришелъ уже въ возрастъ, и не ища большаго, но довольствуясь маленьким мѣстом желаетъ быть помощником отцу», просив ігумена «доказать в потребном случаѣ милостъвое свое обѣщаніе самим дѣломъ»⁹⁴. В. Золотницький обіцяв надіслати при нагоді ігумену нові книги. В іншому своєму листі (1767 р.) він дякував йому за участь у вирішенні долі його близьких, зазначаючи, «что я такъ часто и много утруждаю васъ моими скучными прозбами. Долгъ и обязательство мое къ родителямъ также и къ ближайшимъ моимъ домашнимъ понуждаютъ меня к сему». Просив допомогти й своєму зятю одержати священницьке місце та повідомляв, що через глухівського архімандрита Феоктиста передав ігумену книги — «Лѣтописецъ російской, Древнѣя російская история, сочиненная Ломоносовым, и третью маленькую Дух Сенеки»⁹⁵. В. Золотницький надсилав ігумену і свої твори, про що писав у листі (1768 р.), в якому вітав його з Новим роком і повідомляв: «Посылаю при семъ небольшое новое мое сочиненіе»⁹⁶. У відповідь Іоаков Воронківський висловлював свою подяку за листи та книги*.

* Іоаков Воронківський мав чимале книжне зібрання богословської, церковнослужебної, філософської, історичної, класичної літератури латинською, церковнослов'янською, польською, грецькою мовами. В описі, укладеному 1774 р. після його смерті, згадані рукописні книги: Книга гисторія о козаках запорозских; Суд и росправа малороссийскихъ правъ; Книга рукописная о разныхъ дѣйствіяхъ малороссийскихъ давнѣхъ временъ бывшихъ гетмановъ и козаковъ (належала бібліотеці Софійській кафедральній); Гисторія о козакахъ запорожских; О народѣ малороссийскомъ именуемомъ козакахъ; Лѣтописаніе о войтахъ киевскихъ; Списокъ статей гетмана Богдана Хмельницького; Исторія російскаго народа, лицъ и дѣлъ знаменитыхъ преподобнымъ отцемъ Несторомъ лѣтописцемъ печерськимъ въ року 1073 писанная (Густинський літопис — *О.Д.*) (ЦДІАК України. — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 538. — Арк. 3 зв.; 4 зв.; 5 зв.; 11 зв.; 23; 25).

Підтримувати батька та родичів В. Золотницького просив у своєму листі до ігумена Іоакова і Самуїл Миславський, на той час єпископ білгородський. Він особливо наголошував, що як депутат від Київського полку В. Золотницький опікується й наказами в Комісію від Київської єпархії: «Отлично о васъ старается яко сынъ священнической, а Политика несколко. Сеи сторону нѣсколко держить светскихъ»⁹⁷. Також писав, що В. Золотницький «объ академии особое попечение имѣеть. Его рука очень силна. Онъ у Панинихъ имѣеть великую доверенность»⁹⁸. Згадані листи проливають світло й на таку характерну для представників різних соціальних груп рису, як турбота та відповідальність за батьків, молодших братів та інших членів сім'ї, особливо коли старші у сім'ї жили далеко від рідних і не могли безпосередньо допомагати їм.

Батьки в листах до дітей дякували за гостинці, висловлювали свою радість з приводу доброго здоров'я їх та внуків. Вітання зі святами родичі інколи використовували як привід для прохання протекції чи допомоги. Із Воскресінням Христовим вітав свого дядька — кошового отамана Петра Калнишевського — його племінник Сава Бутенко (1769 р.), при нагоді просячи «яко син ваш і слуга» в якійсь okazії, що сталася з ним, дати коня і свитку, про гостинці просив повідомити «письменним видом». При цьому дописав, що надіслав йому «рубашку єдну с портками і моточок ниток білих»⁹⁹. А Данило Покорський лист до свого небожа Григорія Скорупі, в якому застерігав його не грабувати своїх підданих, розпочав новорічним вітанням: «Новопочатий год здраво, мирно и благоденственно провождать вашему високоблагородію зъ фамилією его желаю»¹⁰⁰.

Великим авторитетом у родині користувалася й мати. Це видно з листів Федора Сулими до матері — Марії (у дівочтві Полуботківни). Він докладно описував російську військову експедицію в Гілян (1725 р.) — перську провінцію на пів-

денно-західному узбережжі Каспійського моря, писав, що благополучно повернувся на Сулак, брав участь у «баталії в горах персидських», звідки вони «невредително од неприятельвъ повернулис за щитомъ творца нашего и молитвами вашими материнскими»¹⁰¹. Повідомляв, що доведеться тут зимувати, просив надіслати до Царицини для нього провіант: «горѣлки куфовъ простой доброй 6 или сѣмь и доброй досужних бариль три, сала бочку да круповъ гречаних з бочку»¹⁰², додаючи, що за горілку можна буде купити борошна. Участь у загарбницьких війнах Російської імперії була тяжким обов'язком для українських козаків. «О здешномъ нашомъ поведении не освѣдчаю, бо гидко и освѣдчати», — писав Федір Сулима своїй матері. Він просив її та брата Івана подбати про свою дружину — Параскеву Кочубей, дочку Василя Леонтієвича Кочубея, проявляти «ку женѣ моей любовную склонность», та уповав на Боже заступництво: «Толко единому творцу всѣхъ насъ полецаю себе в милость»¹⁰³. Не одержавши від матері відповіді, Ф. Сулима через місяць (у листопаді 1725 р.) знову звертався до неї з листом, якого передав через гадяцького полковника Григорія Граб'янку, просячи переслати провіант і ще раз нагадуючи, що доручає свою дружину з дітьми її материнській опіці. Також просив брата з дружиною виявляти до них свою любов і ласку. Пошану до матері висловлював словами: «Вашой родительской милости щирозичливый синь и нижайший слуга». У відсутність сина Федора його мати, удова генерального хорунжого, відстоювала свої маєтності. Генеральна військова канцелярія затвердила за нею ліс і половину хутора, наказувала козакам не втручатися в її володіння, а за порушення погрожувала накласти на них штрафи. Після смерті сина Федора (Гілян, 1726 р.) та його дружини, що пішла з життя «з печалі», коли її малолітній син утопився в діжці з квасом¹⁰⁴, залишилося чотири Федорових дочки, яким його мати стала опікункою.

Другий син Марії Сулими — Іван — завдавав їй багато клопотів, як це видно зі скарги матері гетьману Данилу Апостолу (1728 р.), до якого вона зверталася як до свого патрона. Прочисла вплинути на власного «плачливого сина», від якого «при старости лѣтъ моихъ, досади, утиски и грабительства изнасила терпѣніємъ»¹⁰⁵. Звертатися до гетьмана спонукала її не лише словесна образа честі, грабунки й захоплення не належних йому маєтностей братів і сиріт Федора, але й те, що син «на здоровю моею не малое увѣчча сдѣлавъ, якою причиною его зъ ущербомъ здоровья моего и понинѣ в калѣтствѣ пребиваю»¹⁰⁶.

У своєму заповіті, укладеному 13 січня 1728 р. і внесеному в переяславські кафедральні канцелярські книги, вона поділила свої маєтності між синами Іваном, Степаном і Семеном, а також заповідала частину спадщини онукам — дочкам Федора та синові покійного Самійла, застерігала права дітей, що залишилися сиротами, і наказувала синам своїм, щоби «позосталѣи по небожчику синовѣ моею Феодорѣ чтирѣ дочки, со всѣхъ дому нашего добрѣ вихованни и повидованни быть повинни»¹⁰⁷. А онуку, мати якого вийшла вдруге заміж, також надавалися маєтності при умові, що матір та вітчим дадуть йому відповідну освіту. У протилежному випадку його дядьки Семен та Степан мали право забрати маєтності й виховувати свого небожа. Судячи з поділу маєтностей Сулим, три дочки Федора вийшли заміж та одержали належну їм спадщину. Марія Сулима була неграмотною, під своїм заповітом «для лутшой крѣпости и защищеня позосталимъ дѣтемъ моимъ»¹⁰⁸ власноручно поставила хрест.

Уже після її смерті в 1729 р. постало питання призначення опікунів для малолітніх дочок Федора — Уляни та Єлени. Полтавський полковник В. Кочубей, брат дружини Федора Параскеви, рекомендував своєму свояку, синові Марії баришівському сотнику Семенові Сулимі (1730 р.) до встановлення опіки зберегти все майно, яке залишилося їм у спадок,

«у рухомих и лежащих речах». В. Кочубей писав, що має намір їхати до Глухова для привітання гетьмана Д. Апостола, який повернувся з Москви, і там вирішить справу опіки над дітьми «з принадлежащимъ на ихъ посессиве отчизнымъ и матернымъ имѣніемъ»¹⁰⁹. Він уважав, що опіку повинні взяти ті, хто користуватиметься їх «отчизною». До того часу просив свата простежити, щоби було заготовлене сіно на зиму, «дабы чрезъ безкормицю не было якого в томъ статку убытку». Іван Сулима не давав спокою своїм братам і після смерті матері, коли розпочався поділ маєтностей, як про це писав прилуцький обозний Михайло Огранович (1730 р.) до гетьмана Д. Апостола. У наїздах на їхні хутори він забирав коней, уривався до будинку, який перейшов його брату за заповітом матері, чинив їм усілякі «турбації». Обозний зазначав, що в заповіті мати наказувала йому не посягти на частини своїх братів, у разі порушення її волі мав виплатити штраф 1000 талерів.

Портрет Наталії Розумовської.
Худ. Г. Хайзер (?). 1745–1746
(Історія українського мистецтва.
У п'яти томах. — Т. 3. — К., 2011).

Великою повагою та любов'ю сповнений лист Олексія Розумовського до матері Наталії Дем'янівни. Будучи фаворитом російської імператриці О. Розумовський одержав від неї великі маєтності, його рідні також були пожалувані чинами, грунтами й дворами, до того ж мати ще й сама скуповувала маєтності. У листі до матері (недатованому, але написаному до 1745 р.) О. Розумовський на її бажання самостійно управляти придбаними маєтностями пропонував віддати

їй «не только хуторъ и двори, но и Адамовку отдать велю»¹¹⁰, наказував повідомляти про всі свої потреби, висловлював готовність «все то для вас сделать, для тебя государыня матушка, лишь бы тѣмъ не было вам затрудненія в смотрѣнїи»¹¹¹. Надсилав дворецького, який мав допомагати матері вести господарство, супроводжувати її в поїздках, писати й засвідчувати її листи, наказуючи: «Извольте имъ повелѣвать и приказывать, как своим слугою». При цьому пересилав матері лист від брата Кирила, який у цей час перебував за кордоном на навчанні, просив написати йому і «его за то пожурить, чтоб лѣнивъ писать и учиться не былъ: понеже он за тѣмъ посланъ, и то его только и дѣло»¹¹².

Матері піклувалися й про кар'єру синів, як про це можна судити з листа Агафії Рославцевої до свого чоловіка — Йосифа Дмитровича (1763 р.), який перебував, імовірно, у Глухові. Вона повідомляла йому, що їхній син Василь разом із Петром Косичем, Петром Завадовським, Григорієм Савицьким і Григорієм Карповичем номінований кандидатом на сотника другої Почепської сотні. Просила, «чтоб сын нашъ, ежели в томъ будетъ божее милосердіе, не былъ такова чина лишень, отечески благоволисте в кого надлежить исходайствовать в том милостивого на него неоставленія»¹¹³. Надсилала також копію, імовірно, посягань «жителів шуморовських» на їхній млин.

Позбавлення батьківського благословення було неабияким покаранням для дітей. Це видно з листів Василя Борозни до своєї матері з проханням дозволити за частину врожаю зорати її поле, а також виділити йому насіння гороху, проса та конопель. Матері доповіли, що син прагне відібрати в неї землю, це викликало у нього здивування. У своєму другому листі він писав, що йому в «умѣ, ниже в мислѣ не снилося»¹¹⁴ претендувати на її володіння, адже за це, мовляв, буде покараним від Бога і позбудеться її благословення, що вважав для себе великим лихом, закликав не слухати «брехунів».

Під час тяжкої хвороби діти опікувалися батьками, а на випадок смерті були зобов'язані поховати їх як належить. Коли бунчуковий товариш Т. Затиркевич, перебуваючи в Ніжині, довідався, що його мати «весьма болна и ближе к смерти надѣяться, нежели к первобытному может прити здравѣю»¹¹⁵, просив у листі до М. Ханенка дозволити йому відвідати матір: «Крайняя нужда зовет и мнѣ тамо быть». Обіцяв, як тільки «хочь мало усмотря в болѣзни матки моей полегчение имѣю попрежнему приехать на опредѣленную мнѣ станцію»¹¹⁶ для дальшого несення служби.

Усталеною традицією в повсякденному житті, як це простежується в листах, була родинна підтримка. У сім'ї в першу чергу розраховували на допомогу батьків, братів, сестер, а також сватів, хрещених батьків та інших родичів, особливо, коли хто з них досягав великих чинів або посад, мав вплив при дворі, користувався авторитетом серед російських вельмож. До них зверталися з проханням підтримати в майнових суперечках, примножити маєтності, прилаштувати дітей на службу чи навчання. Батьки так виховували й наставляли дітей, що залишити в біді члена своєї родини вважалося не лише гріхом, але й безчестям. Ця норма родинних відносин простежується в багатьох листах, адресованих дітям та іншим членам родини. Семен Сулима, який свої листи писав разом із дружиною, звертався до сина Якіма з проханням сприяти своєму братові Семену (вони обидва перебували на військовій службі). Майбутнє Семена батьки бачили у виході у відставку та вдалому одруженні. Це обумовлювалося, як видно з їхнього листа (1765 р.), не лише станом здоров'я, невеликим жалуванням, але й усвідомленням нестабільності після ліквідації гетьманства: «Ибо въ насъ в отечествѣ много противъ прежнего перемѣнъ насилствуется [...] да и впредь, Богъ вѣсть — что происходитиметь»¹¹⁷. Батьки запевняли Якіма, що «отъ отчизни васъ не оставляемъ вовѣки, синочку», тобто

не позбавляють права на спадщину, як і всіх інших синів. Зі смертю Семена Сулими його дружина Параскева, повідомляючи про це синам, просила потурбуватися про їхнього повіреного перед управителем Малоросії генерал-губернатором П.Румянцевим, який незабаром видав ордер Переяславській полковій канцелярії взяти під захист маєтності Сулими до приїзду його синів і не відправляти в «наряди» їхнього повіреного.

Традиція допомагати членам родини була настільки усталеною нормою, що багатство чи суспільне становище того, хто просив допомоги, не мало ніякого значення. Так, єпископ севський і брянський Кирило (Флоринський)* у листі до Якіма Сулими (1777 р.) із приводу захисту маєтності його двоюрідної сестри в місті Баришівці, яка відійшла Якимові, писав, що листа вручить його незаможна двоюрідна сестра, бідність якої «мене не срамить, ни отвращает от того, чтоб ей подать руку помощи въ ея нужде», далі цитуючи християнську сентенцію: «Аще кто о приснихъ не радить, хуже есть невѣрна»¹¹⁸. Своє сподівання на справедливе розв'язання проблеми дописав французькою мовою. Єпископ Кирило шкодував, що Я. Сулима, коли їхав додому, не зустрівся з ним, а якщо не заїде до нього й на зворотному шляху, то це дасть підстави йому засумніватися «о вашей ко мнѣ дружбѣ».

У родичів позичали гроші, необхідні для купівлі землі, як про це можна судити з листа Стефана Стороженка до свого брата — ічнянського сотника Івана Новицького. Стефан, пишучи, що «нинѣ шмають хорошого степку приторговаль на

* Кирило Флоринський навчався у Києво-Могилянській академії. Був придворним співаком, слухав лекції з фізики у Санкт-Петербурзькому академічному університеті. У 1756 р. прийняв постриг, деякий час служив у російській посольській церкві в Парижі, у 1768 р. висвячений на єпископа севського і брянського. Див. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — С. 562.

хуторець»¹¹⁹, просив дати йому 100 руб., обіцяючи за рік повернути з процентами від ста десять рублів. Іван, імовірно, зміг позичити лише 50 руб., про що свідчить розписка козака Федора Євдошенка, за якого підписався ічнянський ієрей. Лист писався напередодні свята Воскресіння Христового і починався вітанням: «При поклонѣ моемъ предъ празденствомъ воскресенія Христового, коего с усердіемъ моимъ вамъ съ панею и коханими дѣтки дочекать и радостно праздновать желаю братерско»¹²⁰.

Авторитетним представником свого роду, причому не лише з огляду на чини, що надавали йому великі можливості, а й добропорядність та справедливість був генеральний хорунжий М. Ханенко, до якого часто зверталися з проханням допомогти в тих чи інших справах. Зокрема, він став на захист прав «дѣда нашего двоюродного Сергѣя Ханенка онука Василя», коли того утискав син Федора Ханенка — Іван. М. Ханенко писав йому, що Василь, «мешкаючій в селѣ Бобрику писменно представилъ мнѣ, что вы несмотря ни на такое с нимъ ваше сродство, ни на мои перед симъ чиненные увѣщания наступаете на его такъ, якъ бы на своего подданого и равно з нимъ какъ бы своего мужика к работамъ самого и скоть его употребляете»¹²¹. Далі М. Ханенко зазначав, що заради «имени нашего» гоголівський сотник наказав бобрицькому отаману захищати права Василя. Але попри це Іван Ханенко все ж таки надіслав своїх людей, які «послѣдного коня у него взяли и мало жену его не прибили»¹²². Це, а також сказані слова (мовляв, нехай М. Ханенко забирає Василя у своє село) викликали в нього велике обурення: «Вы пане брате нетолко его Василя, но и мене весма неслушне избыжаете». М. Ханенко нагадував Іванові, що його батько не бажав давати йому у володіння Бобрик, а лише хутір Мокрицький, що саме М. Ханенко схилив його до того, щоби він одержав Бобрик. Автор листа суворо застерігав, що коли до нього дійдуть подібні слова, то він вчинить так, «какъ завѣщание

гласит вашего отца и моего дяди. Поручает мнѣ васъ и внука его со всѣмъ домою в мою диспозицію»¹²³. При цьому він наказував Івану повернути все награване та пам'ятати, що Василь «по своєму роду не подданий вашъ, но сродникъ, и того ж имени, якъ и вы»¹²⁴. Тобто, захист честі одного члена родини екстраполювався на весь рід. Лист написано 1756 р., а Федір Ханенко помер у 1744 р. й протягом цього часу Микола Ханенко залишався опікуном його маєтностей та онука.

До нього звертався з проханням допомогти розділити маєтності й материнське срібло волинський сотник Роман Журба, зять тоді вже покійного згаданого вище Івана Федоровича Ханенка. Він писав (1758 р.), що за життя той «имѣлъ во владеніи своємъ жены моей и ей сестеръ материнскихъ грунтовъ не мало, а особливо и сребра материнского»¹²⁵, яке було закладене за 30 руб. Його дружина та сестри, побоюючись прогніввити батька, який, як видно, був крутого норову, не згадували про це. Тепер же, після його смерті, як писав Р. Журба, його дружина з сестрами не одержали від М. Ханенка ніякого розпорядження щодо поділу майна та срібла, порада, яким чином «о тѣх материнскихъ грунтахъ, сребру и надлежащой на нихъ з отеческихъ и дѣдовскихъ добръ части какимъ порядкомъ того доискивается»¹²⁶. Він писав, що мав намір сам прибути до Глухова, «персонально принесть нижайший уклон», але «за слабостю здоровья» не міг здійснити цю поїздку, тож і звертався до М. Ханенка пафосно: «Велможній, высокородній и высокопочтениѣшій господинъ хоружій войсковий генералний, высокомиловитивій патроне и всенадежнійшій добродѣ мой». Як правило, пишність звернення залежала не стільки від ступеня спорідненості чи дружніх відносин, як від викладених у листі прохань та побажань.

Старшина, що ставала вже новим шляхетством, тішилася своїм походженням, намагалася підтвердити давність роду, замовляла портрети своїх батьків, братів, прикрашаючи ними

вітальні. Так, Я.І. Лизогуб писав сестрі своєї дружини Пелагеї Семенівні Розумовській (у дівоцтві — Сулимі) (1771 р.), що одержав від неї в подарунок «батьюшки портрет» (Семена Сулими). Розглядаючи його він згадує батька, а також покійну дружину. Зазначав, що тримає портрет для свого сина, тобто живописні зображення передавалися у спадок, стаючи родинними реліквіями. Обіцяв надіслати сестрі свій портрет: «Пожалуй, маты моя не погнѣвы, что не посылаю, однакъ какъ скоро напишет иконописецъ, то я сей или другой пришлю»¹²⁷. У родині Семена Сулими після смерті його дружини Параскеви Василівни за описом майна (1766 р.) згадано ікони та картини: «Кунтуш папѣрній о победѣ шведской. Картина Хмельницкого. Картина запорожца»¹²⁸. Портрети С. Сулими та його дружини збереглися. Сину Якимі Сулимі у спадок перейшли портрети дідів — Івана Сулими та Василя Савича¹²⁹.

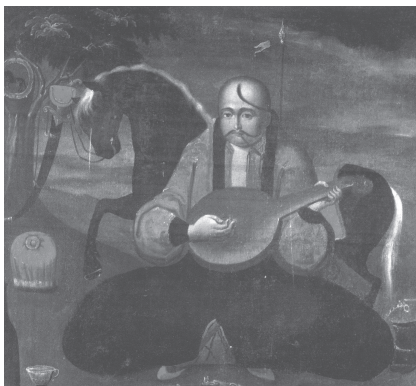

Портрет Семена Сулими.
Невідомий художник. 1753.
(Історія українського
мистецтва. У п'яти
томах. — Т. 3. — К., 2011).

Портрет Параски Сулими.
Невідомий художник. 1753.
(Історія українського
мистецтва. У п'яти томах. —
Т. 3. — К., 2011).

Портрети замовляли, як відомо з інших джерел, Я. Маркович, М. Ханенко — це було гордістю роду. Велике зібрання портретів родини було у Г. Полетики. У його спадкоємців наприкінці XIX ст. зберігалися портрети лубенського полковника М. Ілляшенка, на онуці якого був одружений батько Григорія Андрійовича, його батька Андрія Павловича, матері «в костюмахъ техъ временъ с шалфю», дружини Олени Іванівни, її батька генерального судді І. Гамалії, Григорія Івановича Полетики, сина Василя Григоровича та його дружини, а також портрет Мазепи¹³⁰.

Козак Мамай. XVIII ст.
Невідомий художник.

(Історія українського мистецтва. У п'яти томах. — Т. 3. — К., 2011).

Імовірно, сімейними реліквіями вважалася й зброя — ознака знатного походження та воїнської честі. Так, генеральний хорунжий М. Ханенко замовив у Михайла Злотника (1753 р.) срібну шаблю, яка обійшлася йому в «4 руб. 64 коп. кромѣ шабелника»¹³¹. У його щоденнику є запис, що у жовтні 1730 р. він також замовляв шаблю в Ропську¹³². А. Войцехович, приміром, наказував своїм синам придбати для нього шаблю. У Я. Марковича також були багато оздоблені шаблі.

Отже, проаналізована епістолярна спадщина свідчить про збереження в родинному колі козацької старшини патріархальних відносин із високим та незаперечним авторитетом батька, старшого брата, матері. Усталеною традицією була родинна підтримка та взаємодопомога. Проте інколи у набутті маєностей, поділі спадщини родинні відносини відступали на другий план. Утім, незалежно від цього родинні

почуття зберігалися, особливо, коли йшлося про хвороби, смерть рідних, стихійні лиха. Листи також проливають світло на різні психологічні типи адресатів, рівень їх освіти, а також наявність почуття гумору.

¹ Материалы для истории Императорской академии наук. — Т. 8 (1746–1747). — Санкт-Петербург, 1895. — С. 151.

² Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 99.

³ Там же. — 1893. — № 3. — С. 496.

⁴ Там же. — 1901. — № 6. — С. 144.

⁵ Див.: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727–1753. — К., 1884. — С. 30.

⁶ Киевская старина. — 1893. — № 10. — С. 123.

⁷ Там же. — № 11. — С. 298–299.

⁸ Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 171.

⁹ Там же. — № 11. — С. 301.

¹⁰ Там же. — 1895. — № 7/8. — С. 93.

¹¹ Там же. — С. 95.

¹² Там же. — 1893. — № 11. — С. 311.

¹³ Там же. — С. 313.

¹⁴ Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 503.

¹⁵ Там же. — 1894. — № 4. — С. 143.

¹⁶ Там же. — С. 144.

¹⁷ Там же. — 1893. — № 3. — С. 518.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Российский государственный исторический архив. — Ф. 796. — Оп. 32. — Д. 206. — Л. 1.

²⁰ Див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 434.

²¹ Киевская старина. — 1894. — № 10. — С. 111.

²² Там же. — С. 113.

²³ Там же. — № 6. — С. 506.

²⁴ Там же. — 1895. — № 6. — С. 352.

- ²⁵ Там же. — С. 363.
- ²⁶ Там же. — С. 364.
- ²⁷ Там же. — № 5. — С. 243.
- ²⁸ Приватне листування Петра Калнишевського. Передмова та публікація Любові Гісцової. — Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 15.
- ²⁹ Там само. — С. 16.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Киевская старина. — 1895. — № 7/8. — С. 98.
- ³² Там же. — С. 99.
- ³³ Там же. — 1893. — № 11. — С. 307.
- ³⁴ Там же. — 1895. — № 5. — С. 240.
- ³⁵ Там же. — 1894. — № 10. — С. 123.
- ³⁶ Там же. — С. 118.
- ³⁷ Там же. — С. 119.
- ³⁸ Там же. — 1895. — № 5. — С. 259.
- ³⁹ Киевская старина. — 1894. — № 4. — С. 141.
- ⁴⁰ Там же. — 1895. — № 6. — С. 360.
- ⁴¹ Там же. — 1893. — № 5. — С. 219.
- ⁴² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — К., 1908. — С. 195.
- ⁴³ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР). — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 227.
- ⁴⁴ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII–XVIII вв. (далі — Сулимовский архив). — К., 1884. — С. 281.
- ⁴⁵ НБУ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 255 зв.
- ⁴⁶ Сулимовский архив. — С. 281.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. — С. 282.
- ⁴⁹ НБУ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 229.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 245.

- ⁵¹ Там само. — Арк. 150 зв.
- ⁵² Там само. — Арк. 136.
- ⁵³ Там само. — Арк. 106.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 150 зв.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 150.
- ⁵⁶ Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 519.
- ⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 4 зв.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 82. — Арк. 4 зв.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 7.
- ⁶⁰ Там само. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 7.
- ⁶¹ Там само. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 2.
- ⁶² Там само. — Спр. 82. — Арк. 15.
- ⁶³ Там само. — Ф. 982. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 1.
- ⁶⁴ Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. — С. 118.
- ⁶⁵ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко. В связи с событиями его времени. — Т. 1. 1747–1787. — Санкт-Петербург, 1879. — С. 257.
- ⁶⁶ Там же. — С. 255.
- ⁶⁷ Там же. — С. 494.
- ⁶⁸ Там же. — С. 501.
- ⁶⁹ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 2. — К., 1910. — С. 538.
- ⁷⁰ *Горбань М.* Два листи лейденського студента-українця. 1763 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 242.
- ⁷¹ Там само. — С. 243.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само. — С. 244.
- ⁷⁵ Там само. — С. 241.
- ⁷⁶ Там само. — С. 242.

- ⁷⁷ Сулимовський архив. — С. 102.
- ⁷⁸ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 376.
- ⁷⁹ Там же. — С. 384.
- ⁸⁰ Там же. — С. 385.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 53. — Оп. 1/194. — Д. 12. — Св. 149. — Л. 1.
- ⁸³ Там же. — Л. 1 об.
- ⁸⁴ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. — С. 459.
- ⁸⁵ Там же. — С. 442.
- ⁸⁶ Российский государственный архив древних актов. — Ф. 1445. — Оп. 1. — Д. 729. — Л. 1.
- ⁸⁷ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. — С. 474.
- ⁸⁸ Там же. — С. 470.
- ⁸⁹ Чернігівський державний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Шифр Ал 14-15/105. — Арк. 1.
- 501
- ⁹⁰ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. — С. 485.
- ⁹¹ Киевская старина. — 1895. — № 6. — С. 366.
- ⁹² Там же.
- ⁹³ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — С. 230.
- ⁹⁴ НБУ.ІР. — Ф. II. — Спр. 6390. — Арк. 1 зв.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 6391. — Арк. 2.
- ⁹⁶ Там само. — Спр. 6392. — Арк. 1.
- ⁹⁷ Там само. — Спр. 6387. — Арк. 2 зв.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Приватне листування Петра Калнишевського. Передмова та публікація Любові Гісцової. — Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 20.
- ¹⁰⁰ Приватні листи XVIII ст. — С. 125.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 41.

- ¹⁰² Там само. — С. 42.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Сулимовский архив. — С. XVIII.
- ¹⁰⁵ Там же. — С. 55.
- ¹⁰⁶ Там же. — С. 55–56.
- ¹⁰⁷ Там же. — С. 51.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 55.
- ¹⁰⁹ Приватні листи XVIII ст. — С. 49.
- ¹¹⁰ Русский архив. — 1876. — № 1. — С. 488.
- ¹¹¹ Там же.
- ¹¹² Там же.
- ¹¹³ НБУ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57483. — Арк. 1 зв.
- ¹¹⁴ Приватні листи XVIII ст. — С. 92.
- ¹¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 1.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Сулимовский архив. — С. 102.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 112.
- ¹¹⁹ Приватні листи XVIII ст. — С. 128.
- ¹²⁰ Там само. — С. 127.
- ¹²¹ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 14.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Там само. — Арк. 21.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 21 зв.
- ¹²⁷ Приватні листи XVIII ст. — С. 136.
- ¹²⁸ Сулимовский архив. — С. 107.
- ¹²⁹ Там же. — С. 115.
- ¹³⁰ НБУ. ІР. — Ф. І. — Спр. 68245-68250. — Арк. 10 зв — 11 зв.
- ¹³¹ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 6.
- ¹³² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 16.

Глава 2

ОДРУЖЕННЯ, РОЛЬ РОДИНИ В ПОШУКАХ НАРЕЧЕНИХ І ШЛЮБНИХ ЗМОВИНАХ

- ◆ *Роль родини в пошуках наречених*
- ◆ *Право жінки на вільний вибір нареченого*
- ◆ *Традиції укладання шлюбних контрактів та правові норми, що їх гарантували*
- ◆ *Весільні обряди, посаг*

Шлюбні взаємини, пошуки наречених, укладання шлюбних контрактів у патримоніальному суспільстві відіграють важливу роль. Загалом шлюб був надзвичайно відповідальним моментом у житті кожної людини, недарма побутувало прислів'я, що людина тричі дивною буває: коли народжується, одружується й помирає¹. Як правило, у пошуках наречених козацька старшина не виходила за межі свого соціуму, тому Гетьманщина XVIII ст. — це величезний рід, де всі так чи інакше були пов'язані родовими та спорідненими зв'язками. Одружувалися як за взаємними почуттями, так і за порадою батьків чи близьких родичів, та й матеріальні інтереси не були другорядними. Жінкам право вибору гарантували статті Литовського статуту, віддати її насильно заміж не мали права ані батьки, ані старші брати та сестри, а також опікуни. Це простежується і в загальнонародних традиціях, зокрема у фольклорі. Так, в одній із пісень дівчина просить: «Віддай мене, моя матинко, за кого я схочу»². Утім, траплялося, що батьки не давали згоди, дівчата тікали з дому й одружувалися без батьківського благословення. За чинними правовими нормами вони втрачали право на спадщину, але остаточне рішення залежало все ж від родини.

Особливо вболівала родина за заміжжя дочок, оскільки одружена жінка мала високий статус у суспільстві, не заміжжя ж сприймалося як нещастя: «Безшлюбність розглядали в народі як соціальну аномалію, до старих дів ставилися упереджено, вона зазнавала осуду і співчуття»³. Ця норма була поширена і у старшинському соціумі. У цьому розумінні цікава родинна справа П. Милорадовича з його тещею Анастасією Степанівною Полуботківною, дочкою Феодосії Фридрикевич від другого шлюбу зі Стефаном Леонтовичем. П. Милорадович навчався в Києво-Могилянській академії, був чернігівським полковником, генерал-майором у відставці. У шлюбі з дочкою Анастасії Степанівни та онука П. Полуботка — Семена Яковича — Софією мав двох дітей — Григорія й Анастасію. Дружина померла в молодому віці, залишивши п'ятилітню дочку, її вихованням займалася бабуся. П. Милорадович дав дітям добру освіту — сина свого відправив на навчання в Кенігсберзький університет, де він у 1779 р. записався як «українець із Чернігова», а в 1782 р. уже студіював право у Геттінгені, а дочка отримала належне домашнє виховання, навчалася у пансіонах Ніжина та Києва, протягом шести років перебувала під опікою французької гувернантки у Чернігові, у домі дядька — чернігівського губернатора А. Милорадовича. У маєтку бабусі при ній була «мадам, виписана з Петербурга». Із приводу заміжжя Анастасії у батька з тещею розгорівся конфлікт, який тривав протягом кількох років, супроводжувався судовими тяжбами та апеляцією до Сенату. До неї сваталися М.М. Дунін-Борковський і В. Селецький, проте вони, як писав О. Лазаревський, «не прийшлися до смаку нареченій».

Коли онуці виповнилося двадцять років (а цей вік уважався мало не критичним для того, щоби вийти заміж) бабуся знайшла їй нареченого — І. Лашкевича. Його батько — С. Лашкевич — погарський земський суддя, підкоморій,

голова верхнього земського суду Новгород-Сіверського повіту й маршал шляхетства⁴. Був добре освічений, вів щоденник від 1768 р. до своєї смерті (1782 р.), мав чималу бібліотеку. Опис його книгозбірні, укладений 1764 р., налічує 371 том історичної, філософської, розважальної літератури, поезії, представлені словники, граматики латинської, німецької, французької мов, видання з математики, механіки. Цікаво, що 76 книг були французькою мовою, серед них — твори Вольтера, Руссо, «Пригоди Телемака» та ін.⁵ Така кількість франкомовної літератури є рідкісною в описах бібліотек того часу (чимало французької літератури було у Петра Апостола, сина гетьмана Д.Апостола). Мати була дочкою прилуцького полковника Григорія Галагана*. До 13-ти років їх син Іван навчався удома, для нього батько запросив вчителя француза, якому платив 150 руб. на рік.⁶ У 1778 р. його відвезли в Москву для навчання в університеті. Він добре оволодів іноземними мовами, навіть займався перекладами. У 1781 р. в університетській друкарні був опублікований його переклад «Прогуливание г. Франкли, изданное на английском языке сестрою его». Ще десятилітнім хлопцем був записаний капралом в Ізмайлівський полк, у 1785 р. вийшовши у відставку в чині секунд-майора і жив у своєму маєтку в с. Брахлові⁷. Між молодими людьми виникла взаємна симпатія. Про глибокі та щирі почуття І. Лашкевича свідчать його щотижневі листи до нареченої,

* За Параскевою Галаган С. Лашкевич узяв великий посаг: багато срібного посуду, прикраси з перлів, золота, діамантів, білизну, одяг (лише одних кунтушів — десять, корсети, запаски, шуби, шапки, чепці). Також коней вороних цуг, гнідих цуг, під палубами 8, верховий 1; 300 овець, 30 баранів, 20 корів, 2 бугая, 2 кобил, 2 жеребці, 16 волів, а до того ж грошей — «червоних сто, рублев 2000» і за хутір, відданий сестрі Параскеви — 600 руб. (див.: Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 466).

стиль яких дає уявлення про знайомство автора з куртуазною літературою того часу.* Він запевняв, що любить та обожнює її й готовий за неї померти. Звертався до своєї коханої «красота моя, упование мое, не забывайте меня. Цѣлую васъ, душенька моя, сто тысячъ разъ», запевняв, що «факель любви моей къ вамъ не угаснетъ, чего и от вас равно надѣюсь»⁸. Свої почуття порівнював із вінком троянд, сплетених у його серці, який їй дарував, писав, що у житті його немає нічого ціннішого та важливішого, ніж її серце та рука. Мабуть, наречена була охоплена такими ж почуттями й відповідала йому взаємністю, проте листи її, як зазначав О. Лазаревський, не збереглися.

Та батько не давав згоди на одруження, мотивуючи своє рішення в листі до тещі тим, що не знає «ни дому, ни имѣнія его, ни удѣлу, съ которого всякой женихъ по силѣ общественного узаконенія долженъ прежде сговору всего за своей невѣстой на третей части своего недвижимого имѣннія получить, тоестъ записать урядовымъ порядкомъ»⁹, — тобто, за внесений посаг наречений зобов'язаний був записати дружині третю частину своїх маєтностей¹⁰. У листі до сина, іронізуючи, писав, що у володінні той не має й шести душ — імовірно тому, що він не був ще виділений. Теща, яка вболівала за онуку, вважала, що основною причиною незгоди батька стало небажання віддати дочці її материзну, тобто виділити їй долю матері. Вона писала зятеві, що онуку час уже віддавати заміж, оскільки вона в тому віці, коли «не къ лѣтамъ, но изъ лѣтъ идетъ» і на ущипливе зауваження зятя, що, мовляв, «омолодити» його дочку бабуся зможе, записавши

* В бібліотеці його батька було багато «любовної літератури»: «Любовний вертоградъ; Любовь сильнее дружби; Двѣ любовници гиспаншкіе; Любовники филозофи; Любовнія утѣхи; Любовь без успѣха» та ін.

їй свій маєток Боровичі, відповідала: «Нѣтъ, дайте ей и весь свѣтъ, то ничто не поможетъ наградить потерявши лѣта»¹¹. Вона наводила приклади відомих родин, де дочки не були заміжні: «Какъ то Борознина дочь, которая еще мене старѣе въ дѣвкахъ по сіе время, несчастные Лизогубовны и Гудовичева, а къ нимъ Базилевсковна, которая 70 тысячъ имѣетъ денегъ и 600 душъ»¹².

Усе ж батько, незважаючи на прохання тещі дати дочці волю «в избранномъ женихѣ. Ей съ нимъ жить, худо ли хорошо, сожалѣтъ на вас не будетъ»¹³, не погоджувався на одруження, чомусь вважав І. Лашкевича незavidним нареченим. Дочка в листі до нього також просила згоди та благословення, від якого, за її словами, залежить її благополуччя, висловлювала своє побоювання залишитися по смерті батька і бабусі «в дѣвках». Так і не одержавши батьківського дозволу, бабуся, яка, очевидно, як і її мати (про подружнє життя її матері — Феодосії Фридрикевич Леонтович — ітиметься нижче), була жінкою рішучою, вирішила одружити онуку без згоди батька та без його благословення. Вона відправила її в маєток свого брата Григорія Фридрикевича, а коли П. Милорадович приїхав її забрати, дівчину замкнули в кімнаті й не віддали батькові. Це неабияк розгнівало не лише його, але й брата, котрий писав сестрі, що вона чинить негідно, не шанує батька так, як про це йдеться у Святому Письмі. У відповіді братові Анастасія запевняла, що поважає батька, але знає й свої права — «закон гражданскій, книгу Статута». Вона нагадувала брату його слова, сказані у гніві на сестру, що дочкається він того часу, коли вона буде нянькою його дітей, на що відповідала: «Я должна одинажды навсегда такъ расположить себя, чтобъ не быть вамъ слугою и няней дѣтей вашихъ, но соотвѣтственно моему имѣнію жить»¹⁴.

Коли бабуся твердо вирішила видати онуку заміж, вона звернулася до Сосницького повітового суду, куди надала

листи П. Милорадовича й показала, що батько не дає свого дозволу з тієї причини, що не хоче виділити їй частину матеріної спадщини. Суд, ґрунтуючись на статті Литовського статуту (розд. 3, арт. 39), за якою заборонялося насильно віддавати дочок заміж, без їх волі, «но каждой съ нихъ за совѣтомъ приятелей ихъ, за кого похощеть, за того въ супружество волно ити и отдаватися»¹⁵, 22 травня 1789 р. дав дозвіл на одруження. А наступного дня Анастасія Милорадович обвінчалася з І. Лашкевичем, навіть попри те, що батько звертався до новгородського єпархіального архієрея з проханням заборонити вінчання, оскільки існувала церковна заборона вінчання «беглих от отцов». Священик, що їх вінчав, зазнав переслідувань, і пізніше бабуся просила онуку та її чоловіка захистити його.

Тоді П. Милорадович оскаржив рішення Сосницького суду у Новгород-Сіверському верхньому земському суді, який підтвердив рішення Сосницького повітового суду. Далі він звернувся до Новгород-Сіверської палати громадянського суду, який все ж знайшов порушення права в тому, що дочка не повідомила уряд про небажання батька видати її заміж через «материзну» (роз. 5, арт. 8 Литовського статуту, за яким, якщо батьки не віддають дочок заміж з причини не виділення їм спадщини, тоді вони повинні заявити до «уряду чрезъ кривныхъ или чрезъ сосѣдъ, либо чрезъ кого иного»). До того ж Сосницький суд приймав рішення у відсутність судді, лише одними засідателями, що суперечило процесуальним нормам, тому визнав рішення неправомірним. Милорадович П. порушив ще одну справу у Городницькому повітовому суді про відмову від дочки та позбавлення її спадщини, спираючись на статтю Литовського статуту, яка забороняла донькам «без воли отцовское и матчиное» виходити заміж — у такому разі вони втрачали право на спадщину (роз. 5, арт. 8), та іншої, на підставі якої дозволялось

«изрекаются родителям дѣтей своихъ таковыхъ, которые тронуть ихъ родителей рукою, то есть на тѣлѣ» (розд.8, арт. 7) — проте, як писав П. Милорадович, «оная дочь болѣ тѣлесного чувствованія поразила меня причиною и посредствомъ побѣгу»¹⁶. Коли ж народилася в нього онука й дочка надіслала «хліб родинний», батько спочатку його не прийняв. Спадщину він залишав лише одному сину. Але тепер уже судові тяжби за спадщину розпочав зять, якому дружина дозволила відстоювати свої права. Справа затягнулася на кілька років, обидві сторони дійшли до Сенату, де сподівалися на підтримку впливових земляків — П. Завадовського та О. Безбородька. Ті запропонували примиритися та розділити материзну порівну між сином і дочкою. П.Милорадович пристав на цю пропозицію і у 1791 р. уклав «мирову угоду» з тещею та дочкою, вирішив усі їхні тяжби «предать вечному забвению и уничтожить дела». У примиренні діяльну участь брав київський митрополит Ієрофей Малицький. Теща П. Милорадовича — Анастасія Полуботківна — поділила в 1791 р. свої маєтності (а була вона «в родѣ своем непослѣдняя», мала 2537 душ у Чернігівському, Городницькому, Сосницькому повітах, її маєтності оцінювалися в сто тисяч руб.) між дітьми Милорадовича та сином другої дочки М. Стороженком¹⁷.

Для сиріт наречених шукали, як правило, дядьки та тітки, брати, сестри, вони ж віддавали заміж, справляли весілля. Так, дружина гетьмана Д. Апостола Юліана зверталася до бунчукового товариша Григорія Скорупи з пропозицією засватати свого небожа Петра Іскрицького за дочку Скорупи Єлену. Очевидно, змовлялися в 1730 р., коли Д. Апостол перебував у Москві. Батько нареченого — Г. Іскрицький — був убитий, як зазначає О. Лазаревський, у «поході проти Булавіна», тож він переїхав жити до тітки¹⁸. Справа ця була відкладена у зв'язку з від'їздом гетьмана

Данила Апостола в Москву та іншими домашніми справами. Юліана просила не відмовляти такому їх наміру й з поверненням Д. Апостола одержати відповідь. У результаті шлюб був укладений. Опубліковано кілька листів Петра Іскрицького до свого тестя, які свідчать про його шанобливе ставлення та вдячність за прийняття в родину, за добре виховання його дружини («такового по сердцу моему друга»), висловлювалася надія, що благословення Боже та батьківське забезпечать подружжю «дальшую любовь, ласку и милость отеческую неотъемлемую, но паче вящшую могли своими стязати услугами»¹⁹. Судячи зі змісту, цей лист (12 червня 1731 р.) був написаний незабаром після весілля, у ньому згадано про переїзд у Глухів. Зять звертався до тестя «милостивѣйшій мой отче и добродѣю», завершував лист «щирозичливѣй синь и нижайший слуга». Зігріте любов'ю та приязню ставлення до дружини простежується в листі Петра Іскрицького до тещі — матері його дружини Настасії Скорупи (1732 р.), де він із сумом повідомляв про хворобу дружини, називаючи її ласкаво Олесею (повне ім'я її було Єлена), писав, що хворіє вона вже протягом трьох тижнів, і з відчаєм додав, що краще б він захворів, так йому тяжко дивитися на її страждання: «Бо мнѣ смотрячи на еи хоруючую, горше сердце мое ранится и якъ би мнѣ еще горшая сеей приключилася болѣзнь, отраднѣ бы было нежели еи такую видячи»²⁰, просив матір приїхати й втішити хвору доньку. В дописці до листа Петро Іскрицький повідомляв, що його тітка, дружина гетьмана Апостола, довідавшись про хворобу свого чоловіка, усе покинула й виїхала до Глухова з Сорочинців «оставивши увесь свой обозь, сама толко каретою побѣгла». Цими словами він передав усю душевну тривогу, яка охопила дружину з приводу нездужання чоловіка. Благословення на шлюб від дядьків М. та І. Шираїв одержала їх небога Г.Чарниш, з якою в 1765 р. одружився

Г. Фридрикевич. Вони висловили свою згоду й писали, що мають за честь бачити його своїм «приятнымъ и любезнымъ свойственникомъ»²¹.

У листах можна зустріти характерні для ранішого часу так звані зговори малолітніх, коли батьки домовлялися про майбутнє одруження дітей при досягненні ними повноліття. Генеральний військовий обозний Семен Лизогуб на пропозицію засватати його дочку за сина Ганни Савич писав, що вона ще малолітня й одружити її він має намір через два роки. Але все ж цікавився статками свого майбутнього зятя та доручав вяснити, які маєтності йому будуть надані. Ганна Савич заявляла, що має двох синів і вони однаковою мірою заслуговують на її спадщину, тобто можуть бути «отвѣнювани». Зазначала, що за «общенародним обичаем» молодшого сина, як і молодшу дочку, не одружують раніше за старших. Синів не виділяють окремо, поки живі батьки, а особливо, коли вони живуть разом із ними. Якщо забажають жити окремо, тоді їм віддається належна частина спадщини. Ганна Савич писала, що в «Малоросії» не має такого закону, щоб «сини нежонатіе, при отцевѣ албо матцѣ жіючіе были маєтностями отческими отдѣлни, и сами б тѣхъ владѣлци были»²². Вона чітко та ясно виклала свою позицію щодо намірів Семена Лизогуба розвідати про ті маєтності, які одержить її син при одруженні з його дочкою. Висловлювала намір почекати, допоки наречена досягне потрібного віку, якщо Лизогуб справді має намір заприятелювати з її родиною, наказувала вяснити, чи не змовлена його дочка за іншого й чи віддасть він іншу дочку за її сина. У випадку, коли змовини з якихось причин не відбувалися, сторона, що відмовилася, повідомляла про це. Так, Марко Маркович, який сватався до дочки Настасії Скорупи, вів розмову «о сродстве» в її домі, по приїзді його у Глухів мав раду як з духовними, так і іншими людьми та прийняв рішення відмови-

тися, невідомо з яких саме причин. Він листовно ввічливо повідомив про це матері дівчини.

Про те, яку важливу роль відігравали родичі у справі пошуку наречених, свідчить лист бунчукового товариша В. Дмитрашка до Григорія Скорупи, в якому він повідомляв про свій намір засватати його дочку за свого племінника — івангородського сотника Матвія Кониського. Його він характеризував як людину «совершенного возраста, совершенного ума и ученія, жаеает в супружество себѣ пріятеля искать»²³. Важливо відзначити таку, здавалося б, другорядну деталь, як «ученіє», тобто сотник був освічений і, можливо, цей факт відігравав не останню роль у прихильності батьків до тієї чи іншої кандидатури, оскільки освіта надавала можливість отримати уряди. Адресант наголошував, що дружину обирають не без «приятелского отозву и родителского консенсу» й чекав відповіді від батька нареченої.

Участь родини в пошуках наречених не виключала одруження за взаємними почуттями, про що є згадки в листуванні представників козацької старшини. Так, відомий діяч О. Безбородько, канцлер і князь Російської імперії, у листах до свого батька А. Безбородька, колишнього генерального писаря, переймався майбутнім власної сестри й писав батькові, що у справі одруження «собственная склонность и выбор ея должны верховодствовать в таком дѣлѣ, гдѣ весь жребій ея заключается»²⁴, тобто майбутнє сестри залежало від вдалого одруження за власним вибором і почуттями. При цьому висловлював сподівання, що вік сестри та її виховання не призведуть до легковажності і суєтності. Відповідальність за майбутнє своєї сестри простежується і в листах Григорія Івановича Полетики, радника російського посольства у Відні, до свого двоюрідного брата — Григорія Андрійовича Полетики. Довідавшись про те, що його мати хоче віддати дочку за якогось «великоросіянина», «осташковского живописца,

который (какъ мнѣ здѣсь сказано отъ одного нѣжинского купца) ничего не имѣеть», він писав: «А еще больше буду я сожалѣть, когда узнаю, что онъ не изъ вольныхъ людей, но изъ числа великороссийскихъ купцовъ, кои по большей части иго крѣпости на себѣ носятъ»²⁵. («Осташковским живописцем» був відомий різьбяр, купець із с. Осташкова Тверської

Шалматов С. Иконостас Мгарського монастиря.
XVIII ст. Полтавщина.

(Історія українського мистецтва.
У п'яти томах. — Т. 3. — К., 2011).

провінції Сисой Зотович Шалматов, автор іконостасів у Лохвиці, Лубнах, Ромнах, Охтирці, Полтаві). Брат же звертався до Григорія Андрійовича з проханням пошукати для сестри нареченого серед своїх людей, «хотя изъ выборныхъ казаковъ, и хоть не богатого человекъ, а естли не можно было сыскать никого изъ своихъ земляков, то пускай бы лучше осталась сестра в дѣвкахъ»²⁶. Він вважав, що великим нещастям для нього буде, якщо сестра вийде заміж за підневільну людину, питав, чи його мати радилася з ріднею, Григорієм Андрійовичем та його батьком, «который не думаю, чтобъ присовѣтовал ей выдать сестру мою за такого человекъ». Просив Григорія втрутитися у цю справу, щоби «матушка моя ни за кого не выдавала ее безъ вашего согласія»²⁷. Як бачимо, козацька старшина не прагнула одружувати дітей з росіянами, хіба що дівчата тікали з коханими, як, наприклад, онука гетьмана Данила Апостола, дочка його сина Петра, яка таємно обвінчалася з росіянином М. Муравйовим, за що батько позбавив її посагу²⁸.

У листах Григорія Івановича Полетики з Відня до Григорія Андрійовича Полетики простежується відповідальне ставлення до укладання шлюбного договору, врахування інтересів нареченої та її батьків. Г. Полетика для свого двоюрідного брата шукав наречену в Україні й рекомендував дочку Бороздни, повідомляючи, що він достатньо заможний, а його маєтності оцінюються у 30–40 тис. руб. У відповідь брат (24 жовтня 1772 р.) ґрунтовно розпитував про можливий посаг, як спадок батька може бути поділений ще між двома дочками, за якими законами він може віддати одному з дітей майже все своє майно, а іншим залишити невелику частину? Цікавився, чи статки Бороздни нажиті ним самим, чи перейшли йому від батька, або ж це посаг дружини? Як бачимо, одруження передбачало врахування різних обставин, знання чинних у Лівобережній Україні правових норм

щодо шлюбного контракту. Проте хвороба, яка приключилася з ним у Відні (про неї він розповідає Григорієві в листі від 12 грудня 1772 р.) відклала наміри одружитися. У нього стався приступ астми, і хоча ця недуга «не опасна, однако долговременного требуетъ лѣченія», можливо рік, а то й більше, тому, писав він, справа з одруженням відкладається. Водночас не можна вимагати й навіть думати про те, щоб дівчина, з якою домовилися почекаати до нового року, втратила за цей час нагоду вийти заміж. Григорій Іванович шляхетно ставився до своєї майбутньої нареченої, але чи однією хворобою було це обумовлено? Можливо, були й інші причини, серед яких — небажання повертатися на Батьківщину. У 1777 р. він приїхав перевідати матір і родину. Надовго не затримався, оскільки, як писав Г.А. Полетика дружині, йому «всѣ здѣшнія обращенія не нравятся, что онъ естли бы можно, все бы в состоянїи бросить и ѣхать назадъ хоть сейчас, и къ женидѣбѣ болшой склонности не оказиваетъ»²⁹ (він так і не одружився).

Коли дівчина вже досягала повноліття, а бажаного нареченого не було, тоді батьки, а особливо родичі, які опікувалися сиротами, були згодні віддати її за того, хто сватав, не чекаючи більш заможних та вигідних наречених, як про це йдеться в листі Федора Ширая (1743 р.) до Григорія Скорупі, в якому повідомлялося про сватання пасинка В. Гудовича — Даровського до його сестри Марти. Він писав, що сестра вже досягла певного віку, а оскільки «другихъ же конкурентовъ нѣкого нить, да и протчи в Малой Россїи не князя в своих породахъ»³⁰, то він вирішив не відмовляти йому. О. Лазаревський розцінював ці слова як натяк на те, що Даровський був вихрестом, але тут радше більше іронії з приводу козацької старшинської гордині. Очевидно, сестра не мала вже батьків, коли брат приймав рішення про її одруження, питаючи при цьому згоди в іншій сестрі, дружини

Григорія Скорупи. Для «обопольного совѣту» він прохав приїхати до їх маєтку, вирішити цю справу, щоб не втратити часу до м'ясниць, коли весіль уже не справляли, а також дати відповідь В. Гудовичу.

Імовірно, В.Л. Кочубей одружував брата свого зятя Степана Забілу, судячи з листа-запрошення його дядьку І.П. Забілі (1701 р.): «Теди естесь родным дядкомъ братанковѣ своему», просив прибути на весілля в Гадяч «з панею малжонкою своєю по сродной своей любвѣ и пріязнѣ, изволилѣ тоеи веселной допомогти компанѣи»³¹. Судячи з цього листа В. Кочубея, як і його листа-запрошення тому ж І.П. Забілі на весілля своєї дочки Ганни з Іваном Обідовським (1698 р.) та листа-запрошення тестя І.П. Забіли В. Дуніна-Борковського на весілля його дочки з седнівським сотником Ф. Домонтовичем (1710 р.), запрошення прийнято було висловлювати двічі: «И повторе велце просячи».

Існувала традиція повідомляти рідних про змовини молодих, надсилаючи їм рушник. Так, Стефан Лук'янович, родич кошового отамана Петра Калнишевського, писав йому (12 грудня 1768 р.), що його дочку й отаманову племінницю Уляну змовили «за сина умершого Петра Воротеляка, хоружого полкового лубенського Стефана Воротеляка, в знак чого вельможности вашей оная дочь моя б'єть челом, рушником поднося [...] просячи прийняти оний презент малой за благо»³². Стефан Лук'янович, як видно, був не надто заможний, адже писав отаманові, що не має «заводов лошадинних і хорошого рогатого скота». Проте мав намір купити для приданого коней, кобилиць, корів, волів і просив уступити в ціні, коли з Січі будуть «поднимать лошаді і рогатий скот, а в мене для оного сіно есть доволі»³³.

Сватання, підготовка посагу, саме весілля, на яке скликалися рідні й друзі, було знаменною подією у житті всього роду. Тут мало значення і хто був запрошений, і кількість

людей, і гостина, не кажучи вже про посаг*. Із листів полтавського полковника В.В. Кочубея, який віддавав свою дочку заміж, до полкового писаря Андрія Руновського видно, як готувалися до весілля. В. Кочубей просив знайти майстра, котрий уміє «розбирати на рознь лисиць», купити гудзики, які надсилав для зразку, замовити тканини, шнурки, шовк, сукно (очевидно, спішно завершували приготування посагу), а також прислати музик. Весілля, судячи з листів, мало відбутися у суботу, а музиканти мали прибути в п'ятницю. В. Кочубей просив полтавського полкового осавула привезти ще й кухмістера. Складаючи «реєстр панів полтавців», запрошених на весілля, він забув вписати лікаря, тому додатково в листі просив полкового писаря запросити лікаря «Вѣнсiera купно з панею і дочерью»³⁴. Весілля відбувалося в домі нареченого та нареченої, тривало кілька днів, як про це можна судити з інших джерел. М. Ханенко так пише у своєму щоденнику про весілля пасинка А. Миклашевського, який одружувався на дочці ніжинського війта П. Тарновіота: спочатку відбули весілля у Ніжині, потім поїхали в Городок, де бенкетували два дні, а на третій був «раздѣлень весельный каровай»³⁵. Весільні гості перевідували рідних, «весельные члены поѣхали перезвою», записав у своєму щоденнику Я. Марковича, коли одружувався його брат Семен з дочкою Я. Горленка (весілля відбулося 2 листопада 1731 р., а лише 7 листопада «весельные сваты поѣхали восвояси»)³⁶.

* Про посаг можна судити з «вѣнового реєстру» С. Томари його дочкам. Старшій Софії, яка в 1783 р. вийшла заміж за Г. Краснокутського, було дано одягу, прикрас, срібла, карету, коляску, коней гнідих чотири, вороних цуг, кобил 12, жеребець один, корів 12, бугай 1 — на суму 5589 руб. Іншим двом дочкам Надії та Марті, що взяли шлюб 1789 р., худоба вже не давалася, а лише одяг, постільні речі та прикраси — першій на суму 6000 руб., другій — 6740 руб. (див.: НБУ.ІР. — Ф. 1. — Спр. 66524 — 66621. — Арк. 157–158; 181 зв.; 182–183).

Листом заздалегідь (від 2 серпня 1752 р.) на весілля дочки Анастасії із Петром Савичем генеральний хорунжий М. Ханенко запрошував свого швагра Григорія Скорупу. Змовини, як це видно з листа, відбулися ще торік, весілля було призначене на 6 вересня. М. Ханенко просив Г. Скорупу з дружиною й дітьми прибути до Городища у визначений день «и веселной допомогти компанѣи»³⁷, обіцяв відслужити йому у відповідних випадках. Так і прилуцький полковник Григорій Галаган, запрошуючи Семена Сулиму на весілля дочки, яка виходила заміж за Петра Андрійовича Миклашевського, писав «дабы и я при такихъ случаяхъ поважному вашему високородія дому, щасливъ былъ мои услуги показать»³⁸. У разі неможливості (хвороба чи з яких інших причин) прибути на весілля, дякували й вибачалися листовно, як це зробив той же Григорій Галаган у посланні до ніжинського полковника Петра Розумовського, який запрошував його на своє весілля з дочкою Семена Сулими Пелагією, та батькові нареченої Семену Сулимі. Він писав, що через хворобу не зможе приїхати на весілля, висловлював надію, що Бог «законное супружество благословляющий» наповнить цей «союз малженскій любовію, радістю и не прекрѣпляемимъ благополучіемъ и долгою дней да укрѣпить, ожидаемимъ отъ того плодомъ, да убогословить и имя в томъ вашея велможности славою да распространить»³⁹. Павло Полуботок дякував дружині І. Забіли Ганні за запрошення на весілля її дочки, та вибачався, що не зможе прибути: «Радъ бымъ прибыти [...], але же одобраемъ указ ясневелможного добродѣя его милости пана гетмана до скорого прибиратися походу»⁴⁰ (лист написано 8 травня 1713 р.). П. Миклашевський у листі до свого небожа Павла Скорупи (1750 р.), почувши новину про його одруження, бажав йому благополучно закінчити розпочату справу (одруження) «и мнѣ старичку при такомъ случаи, хоч маленько повеселиться»⁴¹. Він дякував йому «за визечене книжечки полской», яку дещо затримав, не встигши швидко прочитати. А далі жар-

тома дописував: «Ежели и для мене где на Украинѣ нагледели якую нетѣпанку, то прошу чрезъ сіе объявить, даби и я напрасно дома не сидѣвъ, а то кривдно будетъ якъ товариши поженятся, а я такъ останусь»⁴². На той час ще не був одружений, взяв шлюб у 1752 р. з дочкою Г. Галагана, про їх весілля згадувалося вище.

Одружуючи свою дочку Анастасію з М. Сенютою, А. Войцехович писав синам, що має «за особливіше удовольствие» бачити дочку, а їх сестру щасливою, що любить її як наречений, так і свекор. Але «только сіе мнѣ по нѣсколко скукой, что болѣе 40 руб. на одно французское вино денег издержано [...] а волошкаго болѣе 10 руб.»⁴³, а ще чимала сума грошей розійшлася «на разных всяких художеств мастеров», тобто, на підготовку посагу. Отже, на весілля витрачалися чималі гроші. Але були випадки, коли їх справляли без традиційних «церемоній», як писав Г. Полетика своїй дружині (1778 р.), передаючи запрошення прибути на весілля до свого швагра О. Шкляревича, одруженого із його сестрою Уляною. Вони поєднували свого сина Андрія з дочкою В. Губчиця. Перебуваючи у Хмельові Г. Полетика в листі до дружини просив її бути на весіллі, радив узяти карету й «употребить лучшую упряжку, тоестъ шоры или наборные хомуты, кучеру же и фореитеру велите надеть рускіе синіе кафтаны»⁴⁴. Це прохання може свідчити про усталену норму подружнього життя, коли одруженій жінці не личило з'являтися в товаристві без чоловіка, а настанова щодо екіпажу — узвичаєну у побуті традицію, характерну для всіх соціумів — на свята та весілля одягати найкращий одяг, запрягати найкращих коней. Повідомляв, де будуть «играть свадьбу», зазначав, що вона «у нихъ будетъ безцеремонная и пишетъ Губчиць, будто на ней кромѣ его и жены да старой Губчихи никого не будетъ»⁴⁵, тобто, весілля відбудеться без дотримання всіх обрядів. Судячи з цього листа, сини О. Шкляревича служили у війську й мали вирушати в Литву, один із них уже був одружений, можливо

другому весілля справляли покvapливо. Сини ці, як видно з листів їх молодшого брата до дядька, завдавали своєю поведінкою чимало клопоту батькові, про що йшлося вище.

Опікуни також були зобов'язані приготувати посаг, виділити для цього необхідні гроші, про що йдеться, наприклад, у листі Єлизавети Пашкевич, у першому шлюбі дружини покійного Матвія Сулими, сина Євстахія Сулими, до опікуна її дітей та маєтностей дядька Якіма Сулими. Адресантка писала, що її дочка Марія Матвіївна «сговорена по еи желанію и моему на то согласію и благословенію за помещика Данила Яковлеча Гамалію, которого жалѣючи упустиť яко достойного человекa в томъ не отказала»⁴⁶. Проте не мала необхідного «приуготовления к отдачѣ, як ото платя, бѣля, постилѣ и других надобностей для ей нужныхъ и необходимыхъ, и для пріему имеющихъ прибыть гостей во время отправления свадьбы». Тому зверталася до Я. Сулими, як опікуна, посприяти одержати гроші на це від київської дворянської опіки, яка, імовірно, наглядала за її маєтностями. В іншому листі вона повідомляла Я. Сулимі, що дворянська опіка вимагає від неї звіту про маєтності, а також повернення купцям грошей, на які було куплено посаг для дочки. До Я. Сулими листовно звернувся й наречений — Д. Гамалія, пишучи, що він, ошасливлений згодою матері та нареченої, сподівається на захист і підтримку дядька «при внезапномъ несчастномъ случае»⁴⁷.

На весіллі гостям вручали весільний хліб та подарунок, як про це записав М. Ханенко у своєму щоденнику. У нього виникло непорозуміння з давнім приятелем Я. Марковичем, який віддавав свою онуку М. Єсимонтовську за І. Рославця, сина свата М. Ханенка (дочка останнього Ганна була одружена з братом нареченого Йосифом). М. Ханенко записав у своєму щоденнику, що весілля має відбутися 22 травня 1753 р. Він разом із «веселною компанією» вирушив цього дня в

масток Марковича Сваркове, але не доїхавши вони повернули назад у Глухів. Я. Маркович написав листа М. Ханенкові, де висловлював своє занепокоєння із цього приводу й указував, що весілля мало відбутися наступного дня, 23 травня 1753 р., тоді він чекав гостей, як і було домовлено, а «вчешнього дня не было постановлено с обоих сторон», тож він не був готовий їх прийняти. Очевидно, це стало відомо М. Ханенкові й весільна компанія повернула назад. Я. Маркович висловлював надію, що М. Ханенко його зрозуміє та не поставить йому в провину, що він «противъ старого обычая и неприродныхъ излишествъ согрешилъ, уповая и ваше же добродѣю такого грѣха моего мнѣ в вину поставити не изволите»⁴⁸. Проте М. Ханенка, як видно зі щоденника Я. Марковича, де він називає всіх іменитих гостей, на весіллі так і не було. У своєму щоденнику М. Ханенко записав, що 22 травня до Глухова приїхали Іван Рославець зі своїм батьком і він разом із ними вирушив у Сваркове, але не вказав, чому вони повернулися назад. Молоді відвідали М. Ханенка 25 травня — «зъ хлѣбом и хусткою»⁴⁹, тобто привезли йому весільний хліб і подарунок, а наступного дня він запросив їх «з веселною компанѣю» до себе на обід. Обдаровували також і молодих. Так, у реєстрі подарунків Семенові Сулимі, коли він одружувався з Параскевою Савич (1729 р.), було вказано найбільш цінні («особливе дарованни») срібні кубки.

Інколи весілля з тих чи інших причин викликало подивування, на що, наприклад, натякає Г. Юркевич у листі до свого швагра, пишучи про одруження стародубського полковника з удовою Мотроною Олексіївною, яке відбулося «з такою церемонією, что здесь і описать трудно», хіба що йому розкажуть ті, хто там був, тоді, мовляв, можна буде й повеселитися, і пожуритися.

Весільний обряд супроводжувався вінчанням, але іноді вінчалися й до весілля (про такі випадки згадується ще в

документах XVI ст.). Натомість церква намагалася запровадити вінчання і весілля в один час, а традиційно узаконювало шлюб лише весілля. Судячи з листа Юліани Апостол до свого свата Григорія Скорупи із запрошенням прибути на весілля її небоги Юліани Максимівни з полковим стародубським писарем Григорієм Юркевичем, яке мало відбутися 22 квітня 1733 р., вінчалися молоді раніше — 26 січня, коли шлюб «по церковному чиноположенію обрученіємъ и вѣнчаніємъ утвердженъ»⁵⁰. Вона повідомляла, що має «онимъ новобрачнимъ одправоватись веселний актъ здѣсь в домѣ нашемъ» (у Глухові), просила прибути свата з «нашею коханою панѣ сватовою» для участі у «весельной компанії».

Молоді після одруження, входячи в іншу родину, були зобов'язані поважати батьків чоловіка чи дружини як своїх власних і називали їх батьками, а ті — дочками та синами. Так, Анастасія Марковичева, довідавшись, що її дочка Юліана збирає «непотребно жонок и съ ними гуляніє справляєть, а о господарствѣ и дѣтяхъ не дбаєть нѣмало»⁵¹, писала її свекру А. Петровському, що він, як «отець ей и дѣтемъ, всячески силень възбранить и запретить», а також і покарати невістку, опікуватися її майном «до зросту дітей». Обіцяла сама приїхати, як встановиться добра дорога (лист написано 6 січня 1738 р.).

Молоде подружжя швидко переймало на себе відповідальність за маєтності, ставало самостійним, дружини приймала ті чи інші рішення щодо ведення господарства й повідомляли про це чоловікові, як, наприклад, дочка М. Ханенка Анастасія, яка вийшла заміж за Петра Савича у вересні 1752 р. У грудні наступного року в листі до чоловіка вона, лагідно звертаючись до нього «Петрусенку, серце», дякувала за надіслані ліки та яблука й повідомляла, що вже одужує. Послала служницю, якій дала завдання, що робити по господарству, писала, що не змогла купити мідь на Погарському

ярмарку. Водночас висловлювала своє незадоволення, що чоловік на гостинець не вислав їй жодної рибки, а наловив, як стало їй відомо, багато. Цікаво, що у примітці до листа вона радить чоловікові щодо якихось пояснень, які він вимагатиме від неї з прибуттям до Городища, «впредь такъ не писат, для того, чтоб иногда не пришло въ руки чужіе якіе, и что б не следовало к посмѣянію вашему, дружески совѣтую»⁵². У цьому проявлявся неабиякий характер молодої жінки, її самостійність. Видно, що свій лист вона писала власноруч.

Одруження здебільшого за взаємними почуттями, рекомендаціями батьків та родичів не виключало й утеч із коханими, що простежується за іншими документами, зокрема заповітами. Так, полтавський полковник В.В. Кочубей позбавив спадщини свою дочку Ганну, яка втекла з дому й вийшла заміж за Степана Томару. За це він із дружиною своєю, дочкою гетьмана Д. Апостола, «виключив її з числа дітей своїх». І лише у заповіті (12 серпня 1743 р.), пишучи, що «при моєй кончинѣ, понеже отхожу ко отцу своему и богу моему с желаніємъ моихъ грехов прощение, реченную Анну жену Томарову за нанесенную мнѣ и женѣ моєй найтягжкую печаль [...] прощаю»⁵³, повернув її до числа своїх дітей, хоча й «без всякого наслѣдія». Натомість сестра Степана Томари — Ганна, яку викрав компанійський сотник Степан Гайворонський, одержала як посяг чималі землі в Бубновській сотні Переяславського полку⁵⁴. В родині Кочубеїв, імовірно, жінки були пристрасні й за коханими могли піти з дому. Так вчинила й онука В.В. Кочубея, дочка генерального обозного С.Кочубея Надія, яка в 1765 р. виїхала з дому з капітаном П. Потьомкіним й обвінчалася з ним в Есмані⁵⁵.

Мали місце і нерівні шлюби, та це можна розглядати як виняток усталеної поведінки в даному соціумі. Так, небіж Я. Марковича Андрій, син його брата Марка, «пріѣхавши въ Сварковъ, увезъ дѣвку служебку Алексѣншину Вовдю за

рубежъ и въ Великоросіи в дер. Гниловкѣ обвѣнчался съ нею»⁵⁶, проте в епістолярній спадщині про це не йдеться.

Вдови, незважаючи на те, що користувалися повагою в соціумі, намагалися вдруге вийти заміж, тут свою роль відігравали як матеріальні інтереси, так і статус жінки в тогочасному суспільстві. Але бажання залишитися вдовою з розумінням сприймалося в родині й це простежується, зокрема, в заповітах. Церква дозволяла і «троєкратний шлюб», проте ставлення до них оточуючих, як можна судити з приватного листування, не завжди було схвальним. Пошуками шлюбних пар також займалися близькі родичі. Так, Анастасія Лукашевич повідомляла своїй сестрі (26 вересня 1759 р.) — удові Скоропадській, що бригадир ще перед спасовим постом писав до неї про свій намір «быт вамъ приятелемъ вѣчнимъ»⁵⁷. Про це ж клопотався і староста його, генерал-аншеф Стрешнев, який був у Скоропадської й просив її вийти заміж за бригадира. Проте Скоропадська, як видно з наступного листа сестри Анастасії, мала судові справи зі своїм пасинком із приводу маєтностей, тому не поспішала приймати рішення. У цьому ж листі (березень 1760 р.) Анастасія Лукашевич писала, що бачилася з бригадиром, переслала йому її листа й передавала бажання зустрітися з ним. Але оскільки він не може відлучитися зі служби, то пропонувала приїхати до неї в с. Дем'янці поблизу Переяслава як до рідної сестри, а звідти під приводом поклоніння святим у печерах поїхати в Київ на зустріч із бригадиром.

Про наміри вдруге вийти заміж свідчить і лист дочки В.Л. Кочубея Ганни Обідовської до матері — Л. Кочубей. У 1698 р. вона вийшла заміж за Івана Обідовського, небожа гетьмана Івана Мазепи, на честь їх весілля Пилип Орлик написав панегірик, виданий польською мовою у друкарні Києво-Печерської лаври. Проте невдовзі (у 1701 р.) чоловік загинув. Шістьма роками пізніше молода вдова писала

матері про наміри якогось пана Красенського одружитися з нею. Він під час «ярмарку борзенского приездил секретне до Нежина и, будучи в мене, просил в певную деклярацею»⁵⁸, — повідомляла вона матері. Ганна мала вже розмову з батьком, який «мовил: Бог благословит». Вона вважала, що не слід залишатися «в вдовином стану», чекала повернення з походу гетьмана та батька й сподівалася на щасливу перемену свого життя: «Теди упавши до стоп ног родических вашей милости, моей милостивой добродейки, прошу покорнее родительского благословения и абы за благословением вашим родительским тое дело могло скончитися»⁵⁹. Як зазначає Т. Таїрова-Яковлева, невідомо, чи вдалося Ганні Кочубей вийти заміж вдруге, у роки післяполтавських переслідувань ім'я нового її чоловіка ніде не згадується⁶⁰.

Таким чином, епістолярна спадщина надає переконливі свідчення про стійке утримання у свідомості козацької старшини таких патріархальних норм, як високий статус одруженої жінки, її право вільного вибору нареченого, зафіксоване в Литовському статуті. Водночас важливу роль у пошуках шлюбної пари відігравали батьки та загалом родина, а одруження сиріт було обов'язком найближчих родичів, без порад та матеріальної підтримки яких шлюбний акт не міг відбутися. Діючі моральні норми забов'язували шанувати тестів та свекрів, яких називали батьками.

¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. — К., 1963. — С. 637.

² Пісні кохання. — К., 1986. — С. 304.

³ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. — Львів, 2008. — С. 123.

⁴ Див.: Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 236.

⁵ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ.ІР.). — Ф. П. — Спр. 6781. — Арк. 1–5.

⁶ Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 702.

⁷ На 1782 р. володів 1465 душами (див.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. III. — К., 1912. — С. 32).

⁸ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898. — С. 76.

⁹ Там же. — С. 52.

¹⁰ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. — Мінск, 1989. — С. 215.

¹¹ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — С. 53.

¹² Там же.

¹³ Там же. — С. 56.

¹⁴ Там же. — С. 63.

¹⁵ Там же. — С. 96.

¹⁶ Там же. — С. 109-110.

¹⁷ Там же. — С. 116.

¹⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1723–1753. — К., 1884. — С. 28.

¹⁹ Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. — С. 55.

²⁰ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. (далі — Сулимовский архив). — К., 1884. — С. 208.

²¹ НБУ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57483. — Арк. 5.

²² Приватні листи XVIII ст. — С. 61.

²³ Сулимовский архив. — С. 211.

²⁴ Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. — Т. 1. 1747–1787. — Санкт-Петербург, 1879. — С. 238.

²⁵ Киевская старина. — 1894. — № 4. — С. 138.

²⁶ Там же. — С. 139.

²⁷ Там же.

²⁸ *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1896. — Кн. 11. — С. 66.

²⁹ Киевская старина. — 1893. — № 4. — С. 110.

³⁰ Сулимовский архив. — С. 217.

³¹ Материалы по истории Малороссии. — Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687–1713). — Чернигов, 1912. — С. 44.

³² Приватне листування Петра Калнишевського. Передмова та публікація Любові Гісцової. — Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 18.

³³ Там само.

³⁴ Приватні листи XVIII ст. — С. 83.

³⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 222.

³⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. I. — М., 1859. — С. 376.

³⁷ Приватні листи XVIII ст. — С. 122.

³⁸ Сулимовский архив. — С. 85.

³⁹ Там же. — С. 88.

⁴⁰ Материалы по истории Малороссии. — Вып. 1. — С. 59.

⁴¹ Сулимовский архив. — С. 223.

⁴² Там же.

⁴³ НБУ. IP. — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 61.

⁴⁴ Там само. — Ф. I. — Спр. 57483. — Арк. 69 зв.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. — Спр. 57482. — Арк. 225.

⁴⁷ Там само. — Арк. 223 зв.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 7. зв.

⁴⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 493.

⁵⁰ Сулимовский архив. — С. 208.

⁵¹ Приватні листи XVIII ст. — С. 85.

⁵² Там само. — С. 123.

⁵³ Российский государственный архив древних актов. — Ф. 1445. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 5.

⁵⁴ *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. I. — К., 1876. — С. 788.

⁵⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — М., 1859. — С. 400.

⁵⁶ Там же. — С.330.

⁵⁷ Приватні листи XVIII ст. — С. 133.

⁵⁸ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 2008. — № 3. — С. 205.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. — С. 203.

Глава 3

ІНТИМНЕ ЛИСТУВАННЯ

♦ *Про так звані «любовні листи» гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни*

В епістолярній спадщині XVIII ст. практично відсутнє інтимне листування, винятком можуть бути листи до своїх коханих і дружинам І. Лашкевича й В. Капніста. Хронологічно вони відносяться до кінця XVIII — початку XIX ст. й належать уже тому поколінню українського шляхетства, яке стало російським дворянством та мало відповідну освіту. Але початок XVIII ст. в епістолярній спадщині козацької старшини відомий листами або любовними записками, автором яких уже протягом тривалого часу вважають гетьмана Івана Мазепу, до своєї хрещениці — Мотрі Кочубеївни. Їх можна розглядати як пам'ятки інтимного епістолярного жанру, аналогів яким немає в українській епістолярній спадщині XVIII ст., що збереглася й відома на сьогодні, тобто типологічно їх порівняти ні з чим, навіть якщо вони і не є автентичними.

Постать гетьмана Івана Мазепа оповита легендами та міфами, які супроводжували його протягом усього життя. Уже це свідчить про непересічність та особливу харизму, властиву цій людині. Сучасники відзначали тонкий розум, високу освіченість, гарні манери, шарм, які забезпечували йому успіх у жінок. Французький дипломат у Варшаві Франціс Бонак писав у 1707 р.: «Як я чув від пані воєводини (Сенявської — О.Д.), гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього»¹. Протягом століть легенди про любовні пригоди українського володаря надихали поетів, художників, композиторів, у тому числі Байрона, Пушкіна, Чайковського, Ліста та ін. Останньою його романтичною пригодою, чи то

палким коханням, як це відклалося в літературі, було почуття до своєї хрещениці Мотрі, дочки генерального писаря, а потім судді, який був поряд з І. Мазепою протягом багатьох років, Василя Леонтійовича Кочубея. Про цей роман стало відомо з доносу В. Кочубея на І. Мазепу в 1708 р., де поряд зі свідченнями про таємні зносини його з польським королем, наміри вийти з-під протекції московського царя Петра I, було й надано листи або любовні записки до молоді Мотрі, що могли б компрометувати гетьмана як людину, для якої не існує усталених моральних норм, а відтак, здатну на будь-які непривабливі вчинки, у тому числі й «зраду».

В. Кочубей доносив цареві, що гетьман звабив його доньку, яка втекла до нього з дому своїх батьків. Події, як видно з матеріалів справи, відбулися у грудні 1704 р. Він писав, що «в день св. Савы прислалъ его М. з Бахмача рибу свѣжихъ чрезъ Демянка, а за тоєю оказією тотъ Демянко говорилъ Мотронѣ на самотѣ, же усильно Панъ жадаеть, абы для узрення къ нему прибыла, а обѣцуетъ 3000 червонныхъ золотихъ». Того ж дня, зазначав далі В. Кочубей, гетьман знову прислав Дем'янка, наказавши йому підмовляти Мотрону за 10 тис. золотих червоних, але вона відмовилася. Тоді просив «тотъ хлопецъ словомъ Пана свого, щобъ часть волосовъ своихъ урѣзала и послала Пану на жаданье его»². За свідченням В. Кочубея, на день св. Миколая гетьман знову прислав Дем'янка, наказавши, щоб його дочка зустрілася з ним там, де «дирка в огородѣ межи частоколомъ, противъ двора полковницкого, есть проломана, до которой дирки абы конечно вечеромъ пришла для якогось розговору»³.

В. Кочубей зазначав також, що І. Мазепа зваблював його дочку «рукокописанными грамотками [...] посылая ей дары различныя, яко единой отъ наложницъ», але Мотря не відповідала взаємністю. Тоді він, як пише донощик, «преклонися ко обаянію и чародѣянію и сотвори дѣйствомъ и обаяніемъ,

еже дщери моеї възбѣситися и бѣгати, на отца и матерь плевати»⁴. Імовірно для цього гетьман «бравъ сорочку еи з тѣла з потомъ килко разъ до себе. Бравъ и намисто з шії килко разъ, а для чого, тое его праведная совість знаеть»⁵. Отже, почуття своєї молоді дочки до набагато старшого Івана Мазепи, якому на той час було близько 65 років, до того ж її хрещеного батька, В. Кочубей намагався представити як зваблення за допомогою чар (за народними повір'ями, для цього використовувалися волосся та речі, які носила людина), а також різних подарунків. Якщо все це насправді мало місце, то подібний фетишизм був свідченням глибокого інтимного потягу немолодого гетьмана до юної Кочубеївни. Генеральний суддя у своєму доносі наголошував, що І. Мазепа домагався у подружжя Кочубеїв віддати за нього Мотрю, «прельщая, устрашая, смертію прещаше», але дати свою згоду вони не могли, оскільки тоді, як писав В. Кочубей, він постав би як «законопреступный отецъ и маловѣрный христіанинъ».

Події, імовірно, розвивалися бурхливо, Мотря таки втекла з батьківського дому до гетьмана, як це видно з доносу В. Кочубея, який розпачливо подавав цю подію як таємне викрадення: «[...] в колоколь ударяя, да всякъ видит бѣдство мое. Лутче было бы ему смерти мя предати, нежели славу мою въ студъ несказанъ претворити!»⁶. Можливо, гетьман таки мав намір одружитися з набагато молодшою Мотрею, але на заваді стала церковна норма, за якою хрещений батько не міг одружитися зі своєю хрещеницею. І переступити через цю заборону Кочубеї не могли, щоби не «ославитися на весь світ», ніби вони свою доньку, як писав батько, продали. Сам же гетьман, на думку дослідників, шукав можливості подолати цю перешкоду, мав намір просити в архієреїв та грецьких патріархів дозволу на одруження⁷. Імовірно, він пережив глибокий конфлікт між почуттям і честю, та, обравши честь, відправив Мотрю назад до батьків.

Любовні послання гетьмана до своєї коханої, відомі як «листи», містилися у слідчій справі В. Кочубея та І. Іскри, що зберігалася в архіві Колегії іноземних справ. У літературі побутує усталена думка щодо автентичності цих любовних записок. Уперше їх у примітках до своєї праці опублікував Д. Бантиш-Каменський⁸, пізніше — О. Бодянський⁹ у складі слідчої справи, пов'язаної з доносом В. Кочубея.

Обставини оприлюднення, зміст і структура їх, а також майже повна відсутність власне приватного листування гетьмана Івана Мазепи можуть викликати деякий сумнів щодо автентичності, проте незалежно від цього вони передають стан закоханої людини, образність, запозичену з української пісенної творчості. У дванадцяти любовних посланнях розгортається картина закоханості немолодого гетьмана, його здатності на відчайдушні вчинки, розчарування у швидкоминучості почуттів до нього з боку Мотрі. Двічі ім'я дівчини згадане у зверненні: «Моя сердечне кохана, наймиліша, найлюбезніша Мотренько», «Моя сердечне кохана Мотренько», інші ж листи починаються зверненням: «Мое серденко, мое сердечне кохана, мое серце коханое». Зміст деяких із них можна трактувати як безособовий. Наприклад, перший лист: «Мое серденко, мой квѣте рожаной! Сердечне на тое болѣю, що надалеко одь мене ѣдешь, а я не могу очиць твоихъ и личка бѣленкого видѣти; черезъ сее писмечко кланяюся и всѣ члонки цѣлую любезно»¹⁰.

У кількох посланнях трактуються дії гетьмана та Мотрі, які, судячи за матеріалами доносу, мали місце. Так, гетьман відіслав дівчину, це свідчить про те, що якби він її залишив у себе, то «твои родичи по всѣмъ свѣтѣ розголосили, же взявъ у нас дочку у ночѣ кгвалтомъ и держить у себе мѣсто подложницъ. Другая причина, же державши В.М. (вашу милость) у себе, я бымъ не могль жадною мѣрою витримати, да и В.М. такъ же: мусѣли бисмо изъ собою жити такъ, якъ малженство кажеть, а потомъ пришло бы неблагословеніе од

церкви и клятва, жебы нам съ собою не жити»¹¹. Ідучи за листами, гетьман бажав зустрітися з Мотрею «для устной розмови», посилав служанку й просив довіряти їй. Запевняв, що «еще нѣкого на свѣтѣ не любивъ такъ. Мое бѣ тое щастье и радость, щобѣ нехай ѣхала, да жила у мене; тилко жѣ я уваживъ, якій koniecъ с того можетъ бути, а злѣща при такой злости и заедлости твоихъ родичовъ»¹², просив не зрѣкаться кохання й пам'ятати, що «не поеднокротъ слово свое и рученку дала есѣ, а я взаемне, поки живѣ буду, тебе не забуду»¹³.

Судячи з цих любовних записок Мотрю вдома батьки сварили, особливо мати, яка навѣть її била, забороняючи й думати про гетьмана. «Чи вже перестали В.М. мучити и катовати?», — ідеться в одному посланні. Або в іншому: «Коли они, проклятіи твои, тебе цураются, иди въ монастырь, а я знатиму, що на той час з В.М. чинити»¹⁴. У листах є клятва своїй обраниці, що «поки живѣ буду, тебе сердечне любити и зичиты всего добра не перестану, и повторе пишу, не перестану, на злость моимъ и твоимъ ворогамъ». Ідучи за змістом послань можна побачити, що Мотрині почуття швидко минули: «Вижу, же В.М. во всемъ одмѣнилася своею любовію прежнію ку минѣ. Якъ собѣ знаешь, воля твоя, чини, що хочешь! Будешь на потумъ того жаловати»¹⁵. Мотрі нагадувалися її слова, що коли вона виходила «з покою мурованого од мене, коли далемъ тобѣ перстень діаментовій, над которій найлѣпшого, найдорогшаго у себе не маю», то запевняла його, же «хочъ сякъ, хочъ такъ будетъ, а любовь межи нами не одмѣнится»¹⁶. Тут, імовірно, ішлося про повернення Мотрі до батьків, як і в іншому листі, де згадано розмову «у мене в покою» та клятву вірності: «Хочъ любишь, хочъ не любишь мене, до смерти тебе, подлугъ слова своего, любити и сердечне кохати не перестану»¹⁷. У кількох листах майже дослівно повторювалася дана свого часу дівчиною обіцянка: «Спомни тилко на свои слова, спомни на свою присягу, спомни на свои ручки, которіе минѣ не поеднократъ давала, же мене,

хочь будешъ за мною, хочь не будешъ, до смерти любити обѣцала»¹⁸. Така переміна у почуттях Мотрі була вигідна Кочубеям, адже це підтверджувало захоплення їх дочки старим гетьманом лише під впливом чар. З останнім листом Мотрі надсилався гостинець: «Книжечку й обручик діяментовій, прошу тоє завдячне прийняти, а мене в любовѣ своєї неотмѣнно ховати»¹⁹.

Записки або листи до Мотрі написані з використанням образів, що мають місце у народній пісенній творчості. Як зазначає О. Геращенко, І. Мазепа вживав класичні для народних пісень епітети: «личка бѣленкого, рученку беленкую, краснимъ личкомъ», зменшено-пестливі форми: «очиць, Мотроненько, Мотренько», повтори синонімів: «любити й сердечне кохати» тощо²⁰. Наприклад, образ «і взяв дівоньку за білуру ручку»²¹ присутній в одній із найдавніших пісень, що дійшла до нашого часу, — «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш». У записках до Мотрі ці образи повторюються, переходять з одного послання в інше, тобто автор користується певним кліше, запозиченим із народної пісенної творчості. Наприклад, «коли мене любишь, не забувай же; коли не любишь, не споминай же! Спомни свои слова, же любить обѣцала, на що жъ минѣ и рученку бѣленкую дала»²². Досліджуючи стиль цих листів О. Геращенко зазначає, що в них поєднуються елементи книжної та народно-розмовної мов, відчутний також вплив польської: «Усе це наявне і в інших епістолярних пам'ятках першої половини XVIII ст., але в Мазепиних листах відчувається ще й аромат українських пісень про кохання, що наближає їх до жанру авторської любовної лірики XVI–XVIII ст.»²³. Дослідниця, зіставляючи зразки польського інтимного епістолярного жанру, зокрема листи короля Яна III Собеського до дружини Марії-Казимири, пояснює наявність у посланнях до Мотрі Кочубеївни характерних польських запозичень «швидше схожістю образно-поетичних систем фольклору поляків та українців, ніж безпосереднім впливом польської епістолярної стилістики»²⁴.

Про польські, зокрема мовні, впливи йдеться в дослідженні В. Московича, який також зазначає, що листи написано з використанням українського фольклору, а також образів, характерних для польської епістолярної спадщини, з якою І. Мазепа міг ознайомитися, перебуваючи при дворі короля Речі Посполитої. Дослідник вважає їх автентичною пам'яткою, особливий стиль яких не можна імітувати²⁵. В. Шевчук розклав послання на віршові рядки й стверджує, що це — «класично витриманий так званий архаїчний вірш, культивований ще в найдавнішому українському епосі (про Котигорошка, наприклад) та в тих билинних текстах, що збереглися в українській традиції» й вони, поряд з іншими, є пам'яткою літературної творчості гетьмана²⁶. І. Мазепу традиційно вважають автором думи «Горе тій чаєщці...», йому також приписувалася дума «Всѣ покою широ прагнуть», де бринить мотив єднання й спільної протидії ворогам, боротьби за «вольности». Остання представлена В. Кочубеєм як свідчення намірів І. Мазепи вийти з-під протекції московського царя й фігурує у слідчій справі. Іван Мазепа вважається й автором нещодавно опублікованого вірша «Старик с телом беседует». На рукописі зазначено, що це «скоропис XVIII ст. Переписано в 1710 р. при розборі паперів Батуринського архіву та перекладено російською мовою з польської в Посольському приказі М. Белецьким»²⁷. Вірш написано з використанням барочних антитез, протиставлення душі тілу, прагненням тіла бути молодим тоді, коли вже пора думати про душу. Як вважає відома дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, ця поезія «дає уявлення про ті почуття, що їх він переживав через роман із Мотрею»²⁸.

Проте всі ці твори, що так чи інакше можуть бути пов'язані з іменем І. Мазепи, різняться як за жанром, стилістикою, так і за мовними особливостями. Листи чи послання до Мотрі займають серед них окреме місце та найбільш відповідають усталеному в художній літературі образу гетьмана як палкого коханця. Та все ж наявні джерела однозначно не підтверджу-

ють саме його авторства. По-перше, відсутні оригінали (якщо вони насправді були). По-друге, обставини оприлюднення також викликають сумнів щодо автентичності цих пам'яток. Роман між гетьманом і Мотрею мав місце взимку 1704–1705 рр., і виходить, що листи, які компрометували їхню дочку, Кочубеї зберігали до 1708 р., навіть після того, як її в 1707 р. віддали заміж за сина Василя Чуйкевича — Семена.

В. Кочубей писав у своєму доносі, що 17 травня 1707 р. він звернувся до гетьмана з проханням дозволити сватання, «зобратъ людей на хлѣбъ и на соль», але гетьман не радив йому видавати дочку заміж, казав, що «якъ будемъ зъ ляхами въ едности, тогда знаидеться твоей дочкѣ женихъ з тоей стороны Лядское знатній якій шляхтичь, который твоей фортунѣ доброю будетъ подпорою»²⁹. Почувши «тіі страшніі слова, обнятый zostаль великимъ ужасомъ [...] и обявилемъ тихо той ужась и скорбь мою женѣ моей» — писав В. Кочубей. Вони вирішили на наступний день, у неділю, 18 травня 1707 р., «зібравши приятелей і людей сусідських учинити сватання» й тут же обвінчати дочку з Семеном Чуйкевичем. В. Кочубей справив дочці весілля, на допитах, свідчачи про своє майно, вказував, що «кільки тисячъ пошло на двоіі веселѣя, перше дочкѣ, а потомъ сыну, недавно отправленныхъ, купуючи вина, и меду, и матеріі и инные рѣчи на подарки»³⁰. Співучасник доносу під Іван Святайло також показав, що зустрічався з В. Кочубеем на весіллі в його маєтності Диканьці зимою 1708 р. Імовірно, ішлося про весілля сина Федора.

В. Кочубей у своєму доносі, як уже зазначалося, вказував на «грамотки рукокописні», тобто написані гетьманом до його дочки записки. У публікації Д. Бантиша-Каменського наведено приписки графа Головкина на слідчій справі: «Разбирая взятыя у Кочубея письма, нашли мы между прочими нѣкоторыя письма и цидулы вашего ль сіятельства рукою, или чьею иною писанные к дочери его Кочубеевой, которыя подлинныя, не пере-

писывая и никому оных не показывая к вашему сиятельству, з печатью при сем посылаемъ»³¹. Як бачимо, російський вельможа зазначав, що не знає, рукою гетьмана чи когось іншого вони написані. Тим більше, що з приписки графа не проглядається їх зміст. Якщо вони не переписувалися й нікому не показувалися, тоді звідки взялися копії, які фігурують в опублікованій слідчій справі? У контексті даної приписки слово «подлинные» не означає автентичні, а ті, що були у слідчій справі.

Цікаво, що сам гетьман у листі до О. Меншикова в 1708 р., виправдовуючись від кочубеєвих звинувачень, писав, що той «будучи писарем енеральным, имѣючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгричной болѣзни не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые нѣкоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою письма»³². Можливо, це визнання гетьмана про тяжку хворобу (подагру рук)³³, було перебільшенням з огляду на небезпеку, яка йому загрожувала. Але ще у жовтні 1704 р., незадовго до бурхливих подій, перебуваючи в поході під Замостям І. Мазепа в листі до О. Меншикова просив посприяти у справі одержання дозволу Петра І на повернення його з військом, зазначаючи, що «под голим небом стоячи в обозах, признаюсь вашей вельможности, велми педокгричная и херокгричная болезнь от холодов и уставичних непогод докучает»³⁴. Утім, один із прихильників гетьмана, а пізніше — не менш завзятий адепт Петра І, Феофан Прокопович писав, що Іван Мазепа «немощь себѣ и всего тѣла дряхлость притворяль, не былъ бо воистинну такъ безсилень, какова являль себя, аки бы и стояти и сидѣти долго не могъ»³⁵. Зважаючи на вірне служіння Ф. Прокоповича Петру І, невідомо, скільки у цих його словах правди.

І все ж виникає питання, чи міг гетьман власноруч писати листи Мотрі, коли навіть підписати свої універсали та офіційні листи йому було дуже важко. Цілком можливо, що

любовні послання були написані кимсь іншим на замовлення Кочубеїв, а деякі деталі стосунків Мотрі з гетьманом вони могли знати з її слів. Тим більше, що листи до Мотрі в контексті інших матеріалів слідчої справи справляють таке враження, нібито вони взяті з одного джерела. Читаючи справу доносу В. Кочубея на І. Мазепу, можна помітити наявність подібних сюжетів, повтори певних словосполучень, відмінність у мові та стилі окремих документів, зокрема тих, що безпосередньо були звернені до царя Петра І.

Документи, що їх представляв В. Кочубей, були написані як ним, так й іншими, про що свідчили два писарі — П. Колчицький і Григорій Глуховець, які супроводжували його в поїзді до Смоленська. Вони служили при В. Кочубеєві та були його довіреними особами. На допиті П. Колчицький показав, що в дорозі генеральний суддя давав йому «писать съ своей и съ иныхъ рукъ»³⁶, переправляв написане і змушував його переписувати. Григорій Глуховець також свідчив, що В. Кочубей «заставлявалъ его писать съ своей руки письма в доношеніе, приказывая ему, чтобъ у нихъ было то тайно, и никому бъ не сказывали»³⁷. Не виключено, що вони переписували також і написані чиєюсь рукою любовні листи.

Відповісти на це питання однозначно неможливо. Відсутність оригіналів, прочитання листів у контексті справи, де вони фігурують як докази аморальності гетьмана, а також використання певних кліше, запозичених із пісенної народної творчості, повтори наштотують на думку, що, можливо, ці любовні записки не належать І. Мазепі. Безперечно, зміст листів несе інформацію про події, які мали місце в Батурині взимку 1704–1705 рр. Водночас вони передають глибоку неприязнь гетьмана до Кочубеїв, особливо до дружини генерального судді — Любові. Ця антипатія яскраво виражена і в листі І. Мазепи до В. Кочубея, який також фігурує у справі. Гетьман радить тому приборкати свою «гордую, веле-

рѣчивую жену», закидає йому, що протягом шістнадцяти років «прощалося и пробачалося великимъ и многимъ вашимъ смерти годнымъ поступкамъ»³⁸. Він відкидає всі звинувачення «о якомсь блудѣ, того я не знаю и не розумѣю, хиба сам блудиш, коли жонки слухаеш»³⁹. Таке ставлення цілком могло спонукати Кочубеїв помститися гетьманові також і любовними записками. Проте, незалежно від того, належали вони І. Мазепі чи ні, ці листи свідчать про тонкі нюанси інтимних почуттів, висловлених романтично й натхненно, що властиво українській народній пісенній творчості.

¹ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — К.; Полтава, 1995. — С. 12.

² Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. II, 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. (далі — Чтения...). — Москва, 1859. — Кн. I. — Отд. 2. — С. 130.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 126.

⁶ Там же. — С. 125.

⁷ Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів, 1998. — С. 173.

⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения гетманства. — Москва, 1830.

⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. II, 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Москва, 1859. — Кн. I. — Отд. 2.

¹⁰ Там же. — С. 127.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 128.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. — С. 129.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. — С. 130.

²⁰ *Геращенко О.* Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. До вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Т. 3. — Х., 1994. — С. 128.

²¹ Хрестоматія давньої української літератури до кінця XVIII ст. — К., 1967. — С. 109.

²² Чтения... — С. 127.

²³ *Геращенко О.* Любовні листи Івана Мазепи... — С. 134.

²⁴ Там само. — С. 135.

²⁵ *Moskovich W.* Hetman Ivan Mazepa's love letters. Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa. — Alessandria, 2004. — P. 566.

²⁶ *Шевчук В.* Просвічений володар. — К., 2006. — С. 345.

²⁷ *Таурова-Яковлева Т.Г.* Мотря Кочубей и её роман с гетманом Иваном Мазепой // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* — № 1/2. — Санкт-Петербург, 2007. — С. 104.

²⁸ Там же. — С. 103.

²⁹ Чтения... — С. 101.

³⁰ Там же. — С. 142.

³¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — Ч. 3: Примечания. — С. 35.

³² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960. — С. 293.

³³ Див.: Рот. Клиническая терминология. В переработке и с дополнениями д-ра мед. Я.Б. Эйгера. — Москва; Ленинград, 1930. — С. 559.

³⁴ Гетман Іван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1: 1687–1705 гг. — Санкт-Петербург, 2007. — С. 154.

³⁵ История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно. — Санкт-Петербург, 1773. — С. 157.

³⁶ Чтения... — С. 121.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. — С. 131.

³⁹ Там же. — С. 131–132.

Глава 4

ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ, МІСЦЕ І РОЛЬ ЖІНКИ У СІМ'Ї

- ♦ *Обов'язки й права жінки*
- ♦ *Господарська діяльність, захист майнових прав удів, відповідальність за образу жіночої честі*

Аналізуючи відображені в епістолярній спадщині відносини між подружжям, розподіл родинних обов'язків, прийняття спільних рішень у майнових питаннях, виховання та освіти дітей можна простежити традиції шанобливого ставлення до дружини, підтримку її серед членів роду, обов'язок батьків дати за дочками гідний посаг, певну самостійність жінок щодо прийняття рішень у своєму подружньому житті, а також підтримку з боку рідних, коли подружнє життя з тих чи інших причин не складалося. Не лише майнові права жінок, але і їх гідність захищали чинні на Лівобережжі норми Литовського статуту, що також віддзеркалилося в епістолярній спадщині.

Чи не найкращим свідченням любові й шанобливого ставлення до жінки є листи Григорія Андрійовича Полетики, адресовані його дружині — Олені Іванівні, дочці відставного генерального судді І.Гамалії. За нею, як писав О. Лазаревський, Г. Полетика одержав великий посаг і став одним із найбагатших у Малоросії¹. У 1780-х рр. йому належало понад 2700 підданих². Він лагідно звертався до дружини «матушка, душа моя, Елена Ивановна», повідомляв про своє життя в Петербурзі, новини, моду, закупував продукти й пересилав у маєток, цікавився урожаєм, цінами, давав поради щодо господарства, виховання та навчання дітей. Дружина Г. Полетики, судячи з листів, була доброю господинею, люблячою жінкою і матір'ю. У листі з Петербурга (22 жовтня 1772 р.) Г. Полетика писав, що чекав «наших людей», щоби відправити

припаси й листа. Він повідомляв, що послав «полбочку англискаго пива, сахару два пуда тридцать семь фунтов, кофи полпуда, которую я взял только на пробу и естли оная вамъ понравится, то напишите, такъ я болше с собою привезу, пробокъ бархатныхъ для англискаго пива триста в кулкѣ и в них положены два пробошника, а пятьсотъ простыхъ пробокъ, розсыпаны в боченкѣ, сутуги фунтъ для завязки бутылокъ, два бочонка осмушечныхъ с селдями, бочонокъ миногов, боченокъ соленныхъ лимоновъ»³, давав поради, як розлити пиво та його зберігати. Усі припаси, які везлися з Петербурга, бажав «употребить во здравіе». У цьому ж листі Г. Полетика цікавився думкою своєї дружини, чи не набрати їм шість або сім хлопчиків з їхніх маєтностей і направити до нього в Петербург для навчання всякого ремесла — ковальського, каретного, столярного, шорного, кравецького, чоботарського, а також одного у живописці. Очевидно, ішлося про дітей його підданих, оскільки рекомендував дружині не звертати уваги на відмовки їхніх батьків, а зібравши хлопців відправити їх до столиці. Про підготовку власних майстрів із різних ремесел у кожному своєму селі Г. Полетика дбав протягом усього життя. Пізніше, перебуваючи у Петербурзі для вирішення своїх майнових справ, у листі до дружини (2 травня 1784 р.) знову наказував відібрати у своїх маєтках «мужичьихъ дѣтей, сиротъ и великосемейныхъ и отдать в ученіе нашимъ мастеровымъ, ибо мнѣ хочется, чтобъ в каждомъ селѣ были тѣже мастеровые, что и в Юдиновѣ»⁴.

Г. Полетика з нетерпінням чекав відставки й повернення додому. В одному з листів (1772 р.) він повідомляв дружині, що подав рапорт із проханням відставки в адміралтейську колегію, а звідти імператриці та сподівався, що «по первомъ зимнемъ пути отсюда отправлюсь». Він готувався до переїзду в Юдинове, писав, що прикупив для дому деякі речі, а дещо замовив. Турбувався про гардероб дружини, замовив

для неї «не токмо одну, но и двѣ хорошиє кареты. Также купиль для васъ на платья вмѣсто отласу, гренитуру весма хорошаго и самого моднаго, и уповаю, что вы имѣ довольны будете»⁵, обіцяв, що коли одержить відставку, то купить ще багато чого гарного. Через свого двоюрідного брата Григорія Івановича, радника російського посольства у Відні, він замовив для дружини дорогу річ — «черную антуалажную мантилію», але обставив усе так, нібито це «нарочно приготовленный для нея отъ меня гостинець»⁶, тобто від Григорія Івановича. Імовірно, дружина цікавилася модою*.

У листах Г. Полетика турбувався про здоров'я її та дітей, сумував із приводу відсутності листів, просив писати частіше «о своемъ и о дѣтскомъ здоровьѣ, такожъ — что у васъ дѣлается и по домашній економіи, а особливо прошу васъ, сдѣлайте лучшее о дѣтяхъ учрежденіе по прежнимъ моимъ письмамъ»⁷. Закінчував свій лист бажанням від усього серця її «вскорости и в добром здравьѣ видѣтъ, а дѣтей благословляя, есмъ вашъ вѣрний другъ и мужъ». В іншому листі до дружини (від 16 січня 1777 р.) з Петербурга, куди Г. Полетика прибув для вирішення конфлікту з приводу поділу маєтностей, повідомляв, що захворів, справами ще не займався, просив нагадати управляючому частіше читати залишені ним записки щодо ведення господарства. Цікаво, що у приписці Г. Полетика рекомендував дружині відправляти до нього листи через секретаря генерального суду в Глухові, але застерігав «только будьте осторожны, что в них писать», імовірно, боявся, щоби про його справи не стало відомо зацікавленим особам.

* Вона мала багато дорогоцінних прикрас, яких в описі майна, як пише О. Лазаревський, згадано на 6 тис. руб. — і це окрім різних діамантів та золотих речей (див.: Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 101).

У господарських справах Г. Полетика покладався на поради дружини. Свого листа з Петербурга до управителя маєтку (6 лютого 1777 р.), де детально йшлося про необхідність контролю над винокурнями та робітниками, давалися різні настанови щодо ведення господарства, указувалося на недбалість прикажчика, який не має права самостійно приймати рішення, «ибо весма бы то глупо и чудно было, естли бы мы хозяйство наше по мыслям прикащика, а не по своимъ вели» тощо⁸, він супроводив дописою, що цей лист управляючий має прочитати дружині. В іншому посланні радив дружині заpastися дешевим хлібом на наступний рік, а дізнавшись, що горілка впала у ціні, радив їй не перейматися й не притримувати її: «Лучше хотя б с маленькимъ барышемъ остатся, а чтобъ горѣлка на шеи не висѣла».

Він доручав дружині такі важливі господарські справи, як купівля ґрунтів, хвалив за ведення господарства, прийняття самостійних рішень. Обговорювані ними господарчі проблеми свідчать про глибоке взаєморозуміння між подружжям, партнерські засади, на яких будувалися сімейні відносини. У листах ідеться про ціни за поставку горілки, хлібні запаси, облаштування винокурень, діяльність прикажчиків та ін. Перебуваючи у Петербурзі Г. Полетика писав дружині, що бажає якомога швидше повернутися додому. Конфлікти щодо спадщини між братом та родичами дружини затягувалися на роки, і життя у столиці, незважаючи на те, що тут пройшла його молодість і зрілість, його обтяжувало: «Воздух здѣшній и другія обстоятельства не весма мнѣ благоприятсвуютъ»⁹, — скаржився він і писав далі, що живе тут «в великой сукѣ и печали», їздить «по господамъ и нужнымъ людям» і просить їх вирішити справи вже не стільки на його користь, а якомога швидше. Покладав сподівання на знаного земляка П. Завадовського, який здобув у Петербурзі

високі чини. Просив дружину писати йому частіше, «по крайнѣй мѣрѣ раза два в мѣсяць», застерігаючи мало не в кожному листі: «Только знайте, что писать ко мне чрез почту и чего писать. Пишите больше о хозяйстве». В іншому листі з Петербурга (2 травня 1784 р.) просив дружину відповісти на його вже три листи, які він послав поштою, та два передав через людей О. Лобисевича, з яким підтримував дружні стосунки. Будучи тяжко хворим і лікуючись у столиці, просив писати (імовірно, вона сама листів не писала, оскільки Г. Полетика нагадував, що це від її імені може зробити отець Олексій чи менший син Михайло), рекомендував пересилати листи через О. Лобисевича, а той доправить їх через «графский дом» К. Розумовського. Через О. Лобисевича Г. Полетика просив дружину передати йому Литовський статут, який, очевидно, був потрібен для ведення майнових справ у Сенаті. Він детально описував свої витрати, доручав дружині зібрати й віддати гроші А. Милорадовичу, які залишилися у нього після витрат на замовлені ним покупки, повідомляв, що відправив брату Григорію Івановичу Полетиці у Відень 1200 руб., очевидно, як зазначав О. Лазаревський, «для купівлі дворянства»¹⁰. Рекомендував горілку, якщо ніхто не бере її оптом, відправити на ярмарок, а для цього придбати байдак, і називав, кого саме з найбільш довірених людей можна відправити на ньому з товаром.

У деяких листах до дружини можна побачити іронічну оцінку петербурзької моди. Так, Г. Полетика жартома пропонує купити для неї щось таке модне, наприклад «чепчик» з одного пір'я, якого натикано стільки, як на гренадерській шапці, а «инья и совѣмъ уже чепчиковъ не носятъ, а одни только перья; однако жъ сего другія, которія постепеннѣе, женщины не делаютъ»¹¹. Далі, описуючи столичну моду, він називав усе це «бѣшенствомъ», до чого відносив і носіння

діамантів на «башмаках, которые называютъ «подъ сюда и посмотри». Усе ж зазначав, що мало цим цікавиться, але водночас, як бачимо, інформував, хай навіть іронічно, про смаки петербурзької публіки, вважаючи, що дружині буде цікаво про це знати. Імовірно, Олені Іванівні було далеко до петербурзьких модниць, проте Григорій Полетика не забував про її жіночі інтереси. І все ж більше його хвилювали справи господарські, про які просив писати якомога частіше й детальніше. У листах до дружини він скаржився, що його перебування у Петербурзі обтяжливе та нецікаве («Тяжкая моя здесь скука»), постійно хворіє, лікарі ставлять діагноз сечокам'яна хвороба. Стан його здоров'я не поліпшувався, він «ни болен, ни здоров», повідомляв, як його лікують: «Велѣли мнѣ жрать чрезъ двѣ недѣли пилюли и пить травы, но ничего больному моему боку и насморку не помогло; что впредь Богъ дастъ? — еще хотятъ коновалить»¹², тобто робити операцію. При цьому бажав дружині кращого здоров'я, кланявся своїм рідним.

Одночасно з Г. Полетикою свої справи у Сенаті вирішували й інші земляки з України, про їх життя там він писав із глибоким сумом: «Как мы весело здѣсь живемъ, что не дай Богъ никому из добрыхъ людей такой веселости». Безперечно, у листах до дружини він обмежувався лише побутовими проблемами, але й у кореспонденції з іншими своїми адресатами — братом Григорієм Івановичем, що перебував у Відні, та приятелями Г. Полетика також нічого не писав про події громадські чи політичні. Можливо, втратив до них інтерес після розпуску скликаної імператрицею Законодавчої комісії (1768 р.), яка так і не реалізувала плани передової громадськості реформувати державну владу, а українських депутатів — зберегти автономію. Але, більш імовірно, він просто остерігався висловлювати свої думки в листах. У питаннях господарських Г. Полетика був надзвичайно

ощадливим, рекомендував дружині писати на поштовому папері, щоби менше платити грошей за пересилку, в один конверт вкладати її листи та листи управляючого. Також просив повідомляти йому про продаж землі її рідними, давав свої поради, але так, щоби вони про це не довідалися. Скаржився, що справи тут «не по нашому желанію при-зводяться, а с здѣшными большими боярами не можно такъ говорить, какъ въ Глуховѣ, а должно все кланяться и просить»¹³, а взамін він чує самі лише компліменти та бачить учтивість. Ця ремарка Г. Полетики свідчить як про його чималий авторитет на Батьківщині, так і про традиційну бюрократичну тяганину з апеляційними справами у Сенаті.

Багато у чому він доручав дружині діяти на власний розсуд, приймаючи самостійно рішення як щодо продажу горілки, риби, так і у справах будівництва, упорядкування будинку та садиби, купівлі землі, закликав пам'ятати не лише про вигоду, але й про дотримання честі, зокрема у справах торговельних, рекомендував залишати кращу горілку на оптовий продаж («дабы не осрамиться»). Для впорядкування будинку, фарбування стін, оббивки шпалерами рекомендував запросити архітектора. Г. Полетика, довідавшись, що згорів його маєток с. Чехівка, похвалив дружину за те, що вона виділила для погорільців деревину і звільнила від повинностей: «Человѣколюбіе требуетъ в такихъ случаяхъ с потерей своего людямъ помогать»¹⁴. Водночас рекомендував відбудовувати село за новим планом, зводячи хати вздовж вулиці на відстані 15–30 сажнів одна від одної та не дозволяючи ставити їх упритул. Радив будуватися толокою, залучаючи всіх — як постраждалих, так і тих, чії двори збереглися, але не частувати горілкою. Деревину наказував давати лише на хати й стодоли, а решту «нехай городять лозою, украинским манером».

Перебуваючи далеко від родини Г. Полетика вболівав за здоров'я дружини, дітей, рідних, його неспокій передають сны, що віщують різні лиха, як про це він пише у листах до дружини, хоча й зазначав, що снам не дуже вірить. В одному з них (1777 р.) писав: «мнѣ, душенька, весьма худые сны о васъ снятся [...]. Я весьма оными тревожусь и печалюсь, и ничего так не желаю, какъ чтобъ они не сбылись, но с ночами проходили»¹⁵. Та все ж, коли одержав звістку про її тяжку хворобу, став перед вибором, чи їхати додому, чи закінчувати майнові справи у Сенаті, про що відверто написав дружині. Порадився з приятелями, які йому казали, що може приїхати додому і «не дай Богъ» не застане дружину в живих, і водночас тут програє справу, «то двѣ потери мои будутъ невозвратимы, и могутъ тѣмъ скорѣе докончатъ и мою жизнь»¹⁶. Він радився у Петербурзі з лікарями, які запевнили його, що «болячка ваша не опасна». Дружина одужала і його двоюрідній брат Г.І. Полетика у листі з Відня щиро тішився цим.

Тяжко хворіючи, Г. Полетика в листі до дружини незадовго до смерті повідомляв, що склав заповіт і передав його в надійні руки. Він помер у Петербурзі 27 листопада 1784 р. від тяжкої хвороби (раку), для лікування якої, як писав його приятель М. Кондоїді сину Г. Полетики Василю, «поянынѣ еще никакихъ способовъ не найдено»¹⁷. Йому ж він залишив і свій тестамент, де заповідав дружині володіти та розпоряджатися своїм і його рухомим і нерухомим майном по «смерть свою, хотя бы она и за другого мужа вышла». Просив її, пам'ятаючи, «сколько я въ жизни моей безпокойствъ и хлопотъ претерпѣлъ, защищая свои и ея недвижимые имѣнія, никому бы изъ оныхъ своихъ недвижимыхъ имений ничего не дала, не продала и не записала, но оставила бы въ подѣлѣ дѣтямъ моимъ мужеского пола»¹⁸. Із цих його маєтностей вона повинна вчити й виховувати

дітей, синів і дочок, «приличнымъ их природе образомъ». Дітям наказувалося слухати матір, а якщо вони будуть «упражняты въ безчинныхъ и благороднымъ людям неприличныхъ дѣлахъ, можетъ и имѣть власть оная моя жена отрешить отъ наслѣдства какъ своихъ, такъ и моихъ недвижимыхъ имѣній»¹⁹. Маєтності мали бути поділені між синами після смерті дружини. Але коли вона сама забажає поділити їх ще за життя, або віддати частку, то повний поділ може відбутися лише в тому разі, якщо дочки вийдуть заміж, будуть віддані всі борги, а менші діти досягнуть повноліття. У разі смерті дружини всім рухомим і нерухомим майном мав розпоряджатися старший син Василь разом зі «свойственникомъ нашимъ войськовимъ товаришемъ Ф.М. Бартошемъ». Свої маєтності дружина мала право віддати й дочкам, чоловікові — тільки синам. Коли дочки одержать долю матері, тоді приданого їм дати лише по 4 тис. Усі документи на нерухомість, розписки (обліки), диплом на дворянство, мають зберігатися у сина Василя, до якого Григорій Полетика мав особливу прихильність. Частина маєтностей Григорієві була надана батьком у 1764 р. ще за його життя «в отмѣнность другихъ моихъ братьевъ»²⁰, як він сам зазначав. І це, очевидно, обумовило його тяжбу з братом Степаном. Інша частина, зазначав у заповіті Г. Полетика, одержана як посаг за дружиною, але переважна більшість була куплена. Тому він заповідав синам утримувати маєтності в їхньому роду й лише у крайньому випадку продавати. Це могли б зробити лише одружені сини, які мали дітей. Якщо ж вони будуть неодружені, або одружені й не матимуть дітей, то продати свої володіння чужим не матимуть права. Це правило поширювалося не лише на синів Григорія, «но и на ихъ наслѣдниковъ из рода в родъ», таким чином, щоби маєтності не розпорошувалися, а залишалися в одній родині. Але це не стосувалося

нерухомості дружини. Григорій Полетика обумовив виконання свого заповіту за її згодою. Сини Полетики здобули військові звання та чини, із них Василь став духовним спадкоємцем свого батька. Отже, у родинних листах Г. Полетика постає з його повсякденними турботами за маєтності, сім'ю, дітей, рідних та близьких, у них ідеться здебільшого про побутові справи. Епістолярій передає подружню щирість і відданість, але не емоційність та пристрасність, як, наприклад, листи В. Капніста до своєї дружини Олександрини (Дьякової).

Василь Васильович Капніст належав до родини козацької старшини, за походженням, як вважають, із греків, дід якого емігрував в Україну. Батько його став миргородським полковником. В. Капніст здобув домашню освіту й переїхав у Пе-

Портрет В.В. Капніста.
Гравюра середини XIX ст.
Гравер О. Осипов

тербург, де перебував на військовій службі. Став відомим поетом, входив до столичного літературного гуртка. У чині підпоручика вийшов у відставку та повернувся в Україну. Тут обіймав ряд посад — стряпчого у Чернігівському земському суді (1781 р.), маршала Миргородського повіту (1782 р.), ненадовго опинився у Петербурзі, де був призначений контролером Головного поштового управління, але в 1783 р. знову повернувся в Україну²¹. У 1785 р. був

обраний маршалом київського губернського дворянства. Пізніше, уже в часи Олександра I, став суддею Полтавського генерального суду, у 1812–1818 рр. працював у Петербурзі в міністерстві освіти. Переважно жив у своєму маєтку в с. Обухівці поблизу Миргорода, де й помер. Перебуваючи в Україні В. Капніст намагався сприяти розв'язанню багатьох питань громадського життя. Часто їздив у справах до Глухова, Києва, надовго виїздив до Петербурга, міста, яке не любив, називаючи його «ужасним лабиринтом», і писав спочатку до нареченої, а потім дружини Олександри Дьякової переважно французькою мовою довгі та пристрасні листи, навіть коли від'їздив ненадовго й недалеко.

Дружина його була дочкою обер-прокурора Сенату О. Дьякова та княжни Є. Мишецької. У листах тоді ще до нареченої, мати якої наполягала на одруженні, а В. Капніст уважав, що для цього ще не настав час, він просив її відверто відповісти йому «каковы ваши ко мне чувства», запевняв, що «ни время, ни несправедливость людская, ни чья б то ни было власть не в силах изгладить во мне чувства любви и преданности, нежности и постоянства, которые я питал, питаю и буду питать по отношению к вам»²². І ці почуття він проніс крізь усе своє життя. У листах розповідав про дворянські зібрання у Глухові, на яких був присутній, зустрічі із знайомими, графом П. Румянцевим, підготовку до прийому великого князя Павла Петровича, який в 1781 р. виїхав у Західну Європу через українські губернії. Уболівав за здоров'я дружини, бажав бачити її «счастливо разрешившейся от бремени, которое станет усладой нашей старости»²³. Звертався до дружини «дорогой любезный друг мой, жизнь моя Сашенька, ангел мой». Використовував кожную нагоду відправити їй листа, запевняючи, що дружина для нього все: «Обладая тобою держу в руках все мое счастье. [...] Тебя видеть, целовать, принадлежать тебе — ах! — все забуду,

лишь бы отдаться во власть чар твоих. [...] Целую тебя 1000 раз»²⁴. В іншому листі писав, що цілує її «мысленно тысячу раз и обещаю столько же раз целовать в действительности». Його листи проникнуті теплом і турботою про здоров'я дітей, благополуччя рідних. Пишучи в 1783 р. з Полтави він жартома описав дружині свій сон, що нібито одружений із «мадмуазель Тутолминой, которая сейчас здесь. Так это меня опечалило, [...] так был огорчен, что, проснувшись, почувствовал себя совершенно счастливым оттого, что женат был на ней лишь во сне»²⁵.

Натомість дружина, як це видно з одного опублікованого її листа до чоловіка в Петербург, не виявляла таких пристрасних почуттів. Вона писала просто, лаконічно, називала його «душенькой», висловлювала своє нетерпіння якомога швидше побачитися, хоча й розуміла, що вибратися зі столиці йому непросто: «Воистину лабиринт этот Петербург, как уж попадешь туда, так, почитай, и не выберешься»²⁶. Тим більше, що справи, які змушували його їхати й подовгу жити у цьому місті, а це як майнові позови з Ф. Тарновською, так і літературні та громадські, швидко не вирішувалися. Можливо, дружина вважала неприйнятним так відверто висловлювати свої почуття, оскільки змістом жіночого дворянського виховання, як пише Н.Л. Пушкарьова, залишалась «выработка сдержанности, умения не поддаваться эмоциям, а тем более страсти»²⁷. Невипадково ж він закликав її писати про все, що вона відчуває, переживає, не розумів, чому вона пише такі короткі листи: «Написав несколько строк, ты прибавляешь в последнем письме, что тебе не о чем более мне писать». Для нього існувала тисяча речей, про які хотів би написати: «И перу не удовлетворить сердца, слишком полного тобой»²⁸. Він просив її не писати «красноречиво, а то, что на сердце лежит»²⁹. Перебуваючи в 1785 р. у Петербурзі повідомляв дружині, що розлукою платить за

честь бути предводителем дворянства, зобов'язаний «пожертвовать счастьем и спокойствием своим ради их выгод. Дай то Бог, чтоб эта моя жертва не оказалась для них бесплодной. Но здесь на месте вижу, что от равнодушия, с каким тут относятся к нашим нуждам, много ждать не приходится»³⁰. Він мріяв лише про одне — якомога швидше повернутися, «и очутиться в уединенном своем уголке и в твоих объятиях».

В. Капніст у свої від'їзди брав портрет дружини, дивитися на нього, перечитувати її листи було для нього найбільшою втіхою. Він писав їй, що вона володіє його душею: «Да, дорогой друг мой, я часто твердил тебе о том, что живу лишь тобою и для тебя. Все более и более чувствую истинность этого»³¹. Запевняв, що його любов «выразить невозможно». В іншому листі писав, що все його земне щастя «после Господа лишь в тебе, что только ради тебя соглашусь жить, что только любовь твоя помогает мне с радостью переносить существование в мире сем»³². У його листах — пристрасть коханця, вірного чоловіка й друга, писав, що цілує «прекрасные руки твои, ноги, колена, грудь, дорогой друг мой [...] увидеть бы тебя во сне. Прощай, тысячу раз целую тебя»³³. Листи В. Капніста не лише сповнені любов'ю до дружини, сподіванням на зустріч, уболіванням за її, дітей та рідних здоров'я. Адресант повідомляв також і про новини у дворянському зібранні, прийоми у правителя Малоросійської колегії та губернатора П. Румянцева, підготовку подорожі Катерини II Україною в 1787 р. Закликав дружину разом із ним їхати до Києва, куди мала прибути імператриця. В листі з цього міста (від 23 лютого 1787 р.) описував прийом, на якому виступив із вітальною промовою, що сподобалася імператриці, писав, що був їй представлений, перебував на придворному балу, повідомляв про запрошення на обід до графа О. Безбородька.

Проте все це затьмарювалося розлукою з дружиною. Він мав потребу постійно чути її запевнення, що вона любить його так, як він її, просив писати щодня й надсилати йому такий щоденник наприкінці тижня. Зимою 1788 р. В. Капніст виїхав до Москви та Петербурга й детально описував дружині свою подорож, зустрічі з її рідними та знайомими. У Петербурзі він мав намір добитися аудієнції в імператриці й запропонувати їй відновити козацькі формування. В. Капністу в цьому допомагав князь В'яземський, а П. Румянцев написав рекомендаційний лист до О. Безбородька. План відновлення козацтва був переданий Катерині II, про що писав дружині В. Капніст, але та його, не без поради канцлера О. Безбородька, відхилила. Одночасно В. Капніст мав передати і скарги дворян на дії Катеринославського намісництва, утім, просив дружину нікому про це не розповідати, аби з Києва не перешкодили його планам.

У листах з Петербурга В. Капніст писав, що розлука з дружиною та сім'єю для нього тяжке випробування, надіслане Богом. Його не тішили навіть відвідини театру, писав, що був лише на одному «дурно сыгранному спектакле "Женитьба Фигаро"», з подивом відзначаючи: «Это я то, не пропускавший ни одной пьесы!»³⁴. Коли довідався, що дружина народила дочку, писав, що відчував себе безмежно щасливим, просив берегти себе. Утішаючись народженням дитини, В. Капніст усе ж писав дружині (1788 р.): «Вот у нас сызнова четверо детей. Я надеюсь, Сашенька, больше не будет. Будем благоразумны, иначе чем это кончится? Будем воздержаны»³⁵. Проте сім'я збільшувалася, Капністи мали семеро дітей, двоє синів померли в юному віці, а у живих залишилося троє синів та дві дочки.

У 1792–1793 рр. В. Капніст знову перебував у Петербурзі й у листах до дружини детально описував відвідини знайомих і рідних, розповідав новини. Один зі своїх листів

закінчив словами: «Сколь я страдаю от нашей разлуки и сколь мне ненавистна столица»³⁶, в іншому писав: «Ты не поверишь, как мне противен город сей. Но должно потерпеть и сие будет не долго»³⁷. Його листи сповнені любові, уболівання за здоров'я, переживань із приводу пологів, адже в 1793 р. Олександра знову народила. Почуття до дружини витримували випробування часом і відстанню та були такими ж ніжними. В. Капніст писав: «Нет, никогда я так тебя не любил. Чем более я наблюдаю свет, чем более вижу женщин, тем более открываю в тебе достоинств, тем более убеждаюсь, что нет женщины более достойной моей нежности»³⁸, і якби йому довелося знову робити вибір, він надав би перевагу саме їй перед усіма жінками світу. «Разлука, — писав В. Капніст дружині, — прибавила тебе цены, мой друг! Я всегда любил тебя чрезмерно, но теперь чувствую, что любовь моя еще удвоилась»³⁹.

Щоб пришвидшити розв'язання своїх справ, із приводу яких він приїхав до Петербурга, як писав В. Капніст в одному з листів до дружини — звільнити його від нагляду за неіснуючою шовкопрядною фабрикою (в 1787 р. Катерина II призначила його наглядачем за цим підприємством) та вирішити майновий конфлікт із Ф. Тарновською, — він, не розраховуючи на допомогу Г. Державіна, який мав передати його прохання імператриці, щоб «польстить государине и склонить ее на некоторое ко мне благоволение», написав за два дні кілька од — одну імператриці на честь заручин великого князя Олександра, а також самому Олександрові та княгині Єлизаветі. Надіслав дружині примірники цих творів і писав, що задля того, аби вирватися звідси, готовий «сочинить оных в 24 часа дюжину»⁴⁰.

Листи В. Капніста до дружини, написані в 1786–1788 рр., коли він, імовірно, захопився масонськими ідеями, сповнені роздумів про віру в Бога, його блага, що надсилаються на

людей, котрі звертаються до нього, відкривають перед ним своє серце, а він завжди готовий прийняти того, хто очищує себе покаанням. Просив молитися за нього і Бог почує її молитви, радив шукати втіху в Богові, відкривати йому свою душу, «избрав для сего храм своего сердца или божий храм»⁴¹. Уважав, що необхідно терпляче переносити всі випробування, які надсилають на людину вищі сили, у тому числі й тривалі розлуки з дружиною, дітьми та родиною, втрати рідних. Поза увагою В. Капніста не залишалися й господарчі справи, зокрема в листах він давав настанови, як приймати рідних, які приїздили до них в Обухівку, просив забезпечити їм найкращі кімнати, цікавився парком, який влаштувала дружина в маєтку, цінами та врожаєм. Але таких сюжетів, за винятком прийому рідних, у його листах небагато. Листування В. Капніста з дружиною передає тонкі почуття люблячої й романтичної натури, властиві поетові.

Глибоко емоційними, хоча й не такими пристрасними, є листи І. Лашкевича до своєї дружини — Анастасії Милорадович. Про його одруження, пов'язане з довготривалим родинним конфліктом, ішлося вище. Він звертався до неї «любезнїйшій и вѣрнїйшій другъ мой, душа жизни моей Настенька, свѣт мой, ангель мой», свою ніжність і любов висловлював словами «поминутно мисленно тебя цѣлую», себе називав «вѣрнїйшій муж и преданнїйшій друг». Одержавши як спадщину с. Брахлів із 430 душами І. Лашкевич почав сам порядкувати маєтністю й просив дружину якомога швидше приїхати до нього, запевняючи в одному листі, що сумує без неї: «Все тутъ хорошо, всего много, да тебя со мной нѣту, то божусь тебѣ богомъ, ничто и не веселить»⁴². Він повідомляв про врожай, ціни на збіжжя, горілку, доручав уладнати справи з поверненням боргу, наказував: «И не довѣряясь сама заглянь въ копию моего облика», просив простежити за ремонтом карети матері, писав про будівництво

байдака, в який повантажили 32 бочки горілки на продаж, маючи намір сплавити її вниз по Дніпру, згадував про купівлю землі, появу сарани. Детально описував свої господарчі справи, клопоти з приводу будівництва будинку, писав, що послав у Ніжин людину для купівлі «п'ячей и красок для маляра, — здѣсь полы малѣвати, двери и окна»⁴³. Просив бути обережною й не їхати одній в поле чи на хутір, а мати при собі слугу, адже «всякои случаи бывають въ дорогѣ и нечаянной, или спужать что можетъ, или и другое что»⁴⁴. Дружині надсилав журнал, «которий очень любопытень», просив знайти у Стародубі газети й надіслати йому, «а инако от скуки можна занудиться». Найщасливішим днем свого перебування в маєтку вважав той, коли одержував і писав листи дружині, а найбільше вболівав за її та дітей здоров'я. Повідомляв про види на врожай, небезпеку нападу сарани та запевняв, що усе це вони переживуть і їм «по вѣкъ нашъ, да и дѣтемъ нашимъ достанется»*. І. Лашкевич робив подарунки дочкам і дружині, купував дітям іграшки, на замовлення дружини придбав у Чернігові «шолкъ бѣлій и двѣ цѣвки сребра. А сверхъ того посылаю тебѣ, ангель мой, въ гостинець серги съ камнями рубинами, желаю, чтобъ оны были на твой вкусъ и чтобъ ты ихъ здоровенька носила, да и дочкамъ Пасюрѣ и Настулѣ по парѣ же сергъ»⁴⁵. Сину в подарунок був сюртук, який він мав одержати лише тоді, коли почне краще вчитися. «Старому пану», імовірно йшлося про батька, писав І. Лашкевич, «нѣчого послать, развѣ то ему будетъ въ гостинець, что намъ Богъ дастъ въ колиску для его

* І. Лашкевич мав велику сім'ю — трьох синів і трьох дочок (див.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 3. — К., 1912. — С. 37). Проте у виданні не згадано сина «Петрушу», як він лагідно його називав, якого вже 1801 р. відвіз у Москву, де найняв йому університетського вчителя, а для дочок шукав гувернантку.

забавы», тобто, у родині чекали появи на світ ще однієї дитини. Перебуваючи в Москві (1801 р.) І. Лашкевич купував для дружини хутра на шубу, муфти, люстри, срібло, дзеркала, дорогу карету й ще обіцяв: «Теперь примусь за твой гардеробъ», не без іронії пишучи, що в модних крамницях не можна проштовхнутися: «Хотя и тѣсно и почти приступу нѣту къ маршанъ-де-модъ. Такъ лавки ихъ вашею братиею затружены»⁴⁶.

У листах І. Лашкевич інколи переходив на французьку мову, та й бабуся Анастасія Полуботківна, яка досить регулярно листувалася з онукою, сама писала листи, зверталася до неї «ангель мой Настенка» закінчувала листи: «Адье, душа моя, твоя всехъ добръ желателнѣйша бабка»⁴⁷. Її листи до онуки свідчать про інтерес до розведення екзотичних квітів, вона надсилала їй лілії, давала поради, як їх садити і за ними доглядати, дякувала за подарунки, допомагала онуці виховувати дітей, схвалювала її рішення найняти для дітей «мадам» (гувернантку), хоч і дорого, «но что делать, когда надобно»⁴⁸.

Анастасія Полуботківна була чуйною жінкою, вона переживала за онуку, коли та народжувала свого первістка — дочку Олександрю: «Сколько я била тронута мученіємъ Настенькинимъ во время родовъ, описать силъ моихъ нѣтъ»⁴⁹. Новонародженій дівчинці вона надсилала «парку цвѣточковъ, какіе на сію пору разъцвѣлось». До сліз була розчулена хворобою сестри свого зятя Марії Михайлівни Стороженко, яка виїхала з Москви й у дорозі захворіла разом із людьми, що були з нею: «Что они претерпѣли, то истинно нельзя нетронуту бить человѣку, читая оніе писма»⁵⁰. Їх підтримав, як писала далі онуці Анастасія Полуботківна, граф Кирило Розумовський, який прислав із нарочним 500 руб. і писав до губернатора Неплюєва, просячи допомогти хворим. Вона співчувала хворобі свого зятя М. Стороженка і в листі до

онуки наголошувала (1789 р.): «Жаль мнѣ до безконечности его, а къ тому и сынъ такой, что безъ отеческого призрѣнія никуда негодитця»⁵¹. Розділивши за життя свої маєтності між онуками Анастасія Полуботківна не втручалася в господарчі справи, але один випадок обурих її, коли в маєтку Жуковичі прикажчик побив візника, в якого висипалося дві мірки зерна. Вона писала онуку Г. Милорадовичу, що «по двѣ кожи не годитця драть и чтобъ онъ велѣлъ виислѣдовать, буди точно билъ [...] и чтобъ он меня точно увѣдомилъ»⁵². В іншому листі визнавала за онуками право самостійно вести господарство, але застерігала: «Вы какъ хозяева своему добру, такъ и слѣдуйте, какъ вамъ угодно, а мое мнѣніе запретить отнюдь побои делать прикажчику; однакъ вамъ то знать, а побоевъ изволте освидѣтельствовать»⁵³. Коли в 1792 р. згорів її маєток в с. Боровичі, вона співчувала і допомагала бідним, писала онуці, що до неї приходили «люде съ плачемъ то за хлѣбомъ, то за одѣяніемъ, за хатами, словомъ одним сказать — сердце болитъ [...]». Я приказала займи рубить и городитись поскорѣе»⁵⁴. Вона закликала онуків дбати про підданих, довідавшись що їх змусили по бездоріжжю везти горілку, писала онуці та її чоловіку: «подумайте, какова теперъ дорога, істинно сердце мое болитъ, услышавши такое беззаконне»⁵⁵, радила подумати, як допомогти бідним: «ни одного человекъ нѣтъ, чтобъ можно назвать человекомъ достаточнымъ».

У лексичі листів І. Лашкевича, незважаючи на певні літературні штампи, багато образних виразів, характерних для розмовної мови. Перебуваючи часто у від'їздах у справах маєтностей він писав дружині: «Не тужи друг мой обо мнѣ», або ж, вирішуючи справи у Сенаті, журився, що доведеться тут жити «годъ и съ лишкомъ, то и рубашки на плечахъ не останется»⁵⁶, оскільки всім необхідно давати хабарі, просив купити «два пудов конфектов», переслати 1000 руб. Описуючи свої поля, тішився, що жито й пшениця стоїть «як

стіна». Листи його більш відкриті, емоційніші, належать людині вже іншого покоління, вільної у висловленні своїх почуттів.

Стосунки між подружжям не завжди були такими теплими, як це видно з листів Полетики, Капніста, Лашкевича. Часто мали місце і сімейні конфлікти — тоді у розв'язанні їх брала участь родина. У цьому розумінні цікаве родинне листування В. Томари, Ф. Марковича та Г. Фридрикевича. Григорій Фридрикевич — син пасинка гетьмана Івана Мазепи Криштофа, який у 1699–1700 рр. був седнівським сотником, та доньки сотника Богдана Войцеховича Катерини.

Дружина Григорія Феодосія походила з відомого старшинського роду Томар. Очевидно, вона була нещаслива у шлюбі з Григорієм Фридрикевичем, залишила його та поїхала з малолітнім сином із Седнева у Прилуки, де знайшла притулок у родині своєї сестри Катерини. Її дядько — наказний чернігівський полковник і полковий суддя Василь Іванович Томара та чоловік сестри — Федір Маркович намагалися владнати сімейні конфлікти, причина яких, судячи з листів рідні дружини, крилася в недбалому ставленні Григорія Фридрикевича до господарювання та сім'ї. Вони звинувачували його в розтриньканні посагу дружини та вимогах додаткових виплат від родини. Погрожували притягнути до суду — як світського, так і духовного. У березні 1723 р. Григорій у листі до Василя Томари згадував про його приїзд до Седнева, очевидно, із тим, щоб вияснити справжню причину від'їзду Феодосії та привезти її з Прилук. Проте вона не повернулася. 11 квітня того ж року Григорій знову пише листа до Василя Томари, в якому намагається спростувати звинувачення проти нього: «Что якобы я, в непотребной завязтости будучи, бавлюся нѣякимис увѣдльвыми словами, якихъ я не могу спорозумѣти, и будто чуждаюся жони моей»⁵⁷. Він писав, що цей наклеп звели на нього

прислані від Томари та Марковича люди, які за північ увірвалися з криками до його будинку «не як до господаря, а нібито в яку корчму» й вимагали негайної відповіді за всі його провини. Проте Григорій Фридрикевич заперечував висунуті проти нього звинувачення, запевняв Василя Томару, що має розписки на майно дружини, яке перебуває у цілості, і що ніякий суд, ані світський, ані духовний не знайде його провини. Закінчив свій лист відомою приповідкою: «Чия душа чеснику не їла, не будет и пахнути»⁵⁸.

У цьому листі Григорій Фридрикевич згадував про свою хворобу, він помер у молодому віці дорогою у м. Вороніж*, залишивши малолітнього сина Григорія. Про це йдеться в листі Федора Марковича до Василя Томари, написаному після його смерті. Перший просив другого допомоги повернути маєтності Феодосії, яка вже на цей час вдруге вийшла заміж за Стефана Леонтовича. Швидке одруження викликало осуд у суспільстві — чи тому, що недовго вдова була у жалобі, а можливо, у сумніві, що причина розриву з Григорієм крилася не лише в його недбальстві та поганому ставленні до жінки. Пізніше, у 1728 р., седнівський сотник Іван Римша свідчив: «По смерти покойного Григория Фридрикевича, оставшаяся жена его Томаровна вышла замужъ за Стефана Леонтовича, неслужачого, котрый примандровалши съ Полци жилъ въ дѣтей покойнаго сотника Войцеховича, сотника седневского инспекторомъ, и тамъ зъ собою познавшия, оженился на Томаровнѣ, не такъ, якъ пристойно»⁵⁹.

* Воронізький сотник склав опис майна покійного, серед його речей були «письма приватни, розписки крѣпостни на кгрунта», два золоті персні, позолочений хрестик із «мощами святих», молитовник, посуд, чимало одягу, шабля «полская». Покійного одягнули в «кунтушь тонкій перцовый, кафтанъ жолтій, поясъ зеленій з засновами золотими, положено шапку шитую, фуста матеріалная» (тобто шовковий носовичок) (див.: Киевская старина. — 1901. — № 1. — С. 33).

У листі Федора Марковича до В. Томари, написаному вже після одруження Феодосії, ідеться про захист прав удови та малолітнього сина на спадщину Григорія Фридрикевича. Федір писав, що на половину ґрунтів покійного їх зятя претендує чоловік сестри Григорія Ганни — Костянтин. Він зазначав, що коли «покойний пань сотникъ седневський якъ сватался и з вами и з нами не уговориль того, чтобы кому в тих маетностях, а особливе в кгрунтах била пайка»⁶⁰. Усе, чим він володів, мало залишитися у спадок сину. Федір Маркович також турбувався за посаг (або віно) Феодосії. У шляхетських та старшинських родинах при укладанні шлюбу документально фіксувався розписками чи внесенням у судові книги посаг, який залишався за дружиною та її дітьми, а при відсутності дітей повертався в її родину. У Марковича та й у Томари збереглися укладені під час сватання договори. Маркович із сумом констатував, що того посагу вже немає. Це як гроші, так і коні, худоба, вівці: «Вѣдаю тое, что уже того у томъ доме не машъ, все оний потративъ, а куди именно отдалъ вношенъе сестри нашей, есть свѣдительѣ живие»⁶¹. Він писав, що посаг Григорій Фридрикевич продав «за долги свои прежние, скоро оженився посплачувался тими деньгами». Тепер Маркович, сподіваючись на допомогу дядька — чернігівського полкового судді, просив його посприяти поверненню та підтвердженню «декретом правним» посагу Феодосії. Що ж до її приданого, то вийшовши вдруге заміж, вона мала право віддати його своїм дітям від другого шлюбу, але, як наголошував Маркович, усе, що залишиться з майна батька після повернення посагу, «Григориевой дитинѣ особне потреба що з отчизни». Пропонував вимагати від родини Фридрикевича компенсації грошима, або ґрунтами, скільки випаде на ту суму посагу, закріпивши ґрунти навечно декретом.

Із листів невідомо, як закінчилася справа про повернення мастностей Феодосії, але, імовірно, що вона їх таки одержала, оскільки належала до заможного і впливового роду й могла сподіватися на допомогу родини. Судячи з того, що покинула чоловіка, залишившись із малою дитиною, була жінкою незалежною з твердим характером. Від другого шлюбу Феодосія мала чотирьох синів — Івана, Василя, Стефана, Миколу та чотирьох дочок — Ганну, Анастасію, Пелагію й Катерину. Навряд чи «неслужачий» і без ґрунтів Степан Леонтович міг забезпечити таку велику родину. Господарство й сім'я трималися на енергійній та діяльній Феодосії. У 1727 р. її брат Василь Степанович Томара позичив у неї горілку для продажу, але не продав і за ним залишився борг, який зобов'язувався повернути в 1736 р. його син Степан. У 1752 р. Феодосія зверталася до Генеральної канцелярії з проханням видати трьом її синам паспорти для виїзду за кордон на навчання. Очевидно, на цей час вона вже була вдовою, оскільки про видачу паспортів клопоталися, як правило, батьки. Писала, що має намір відправити синів своїх у «німецький край» для вивчення наук політичних та іноземних мов. Паспорти були видані й 30 липня 1753 р. рідні брати Василь, Стефан і Микола Леонтовичі записалися до Кенігсберзького університету як «*fratres generosi, equites ex Russiae minoris*» (шляхетні рідні брати, козаки з Малої Руси)⁶².

Якщо вдова прагнула дати дітям добру освіту й мала змогу відправити трьох синів на навчання за кордон, то з повним правом можна стверджувати, що це була енергійна, підприємлива жінка з твердим характером. Стефан став полковником, Іван — ротмістром та, разом із Василем — бунчужковим товаришем. Дочок мати видала заміж за козацьких старшин П. Лисенка, С. Полуботка, прем'єр-майора Л. Раковича, колезького асесора В. Силича⁶³. Син від першого

шлюбу Григорій Фридрикевич також мав чин колезького радника, був авторитетною людиною, підтримував родинні відносини з усіма братами й сестрами по матері, та, не маючи дітей, залишив сестрам і їх дітям, а також дружині брата Стефана С.В. Дуніній-Борковській, майже все своє майно. Укладаючи в 1797 р. заповіт, Г. Фридрикевич зазначав, що має «приобретенное доволное по состоянію моему недвижимое и движимое имѣніе», але не має «однофамильного по мнѣ наслѣдника», відтак вирішив розділити його між ближніми родичами, а також тими, «которыхъ я по истинному усердію мне оказываему признаю достойнымъ»⁶⁴. Частину маєтностей передав А. Войцеховичу, родичу по лінії його бабки, а також двоюрідній сестрі Ганні Єнко, дочці згадуваних у листах тітки Ганни та її чоловіка Костянтина. Заповідав спадкоємцям розділити маєтності з дотриманням «всей справедливости, согласія и спокойствія»⁶⁵, а тих, хто буде «суднымъ процесомъ поисковать болше» — узагалі позбавити спадщини. Писав у заповіті, що маєтності він набув і зберіг не для того, щоби спадкоємці розпочинали судові процеси й виснажливі тяжби. А коли хто вдасться до цього, того «во всѣхъ судебныхъ урядахъ прошу признать неблагодарнымъ, беспокойнымъ и завистливымъ, отдѣлить изъ имѣній часть ему принадлежащую и вручить въ содержание малороссійскому приказу общественного презренія для благополезного употребленія»⁶⁶. Розпорядницею всіх маєтностей і грошей він обрав свою сестру Анастасію Полуботківну за її «ко мнѣ усердіе, добродушіе и правоту». Однак спадкоємці Лисенки і Савичі таки ініціювали судові процеси, не поділивши спадщину дядьків, братів Г. Фридрикевича, яку він успадкував, про що йдеться в їхньому листуванні з тіткою Анастасією Полуботківною.

Жінка в тогочасному суспільстві на підставі чинних норм Литовського статуту мала повне право розпоряджатися

наданими їй батьками статками. Вони, як правило, переходили дітям, при відсутності дітей поверталися в родину. Проте так звана «материзна» могла дістатися й іншим спадкоємцям. Цікавий щодо цього лист дружини Григорія Граб'янки Євдокії Іванівни до свого брата Івана Забіли. Не маючи дітей, вона прийняла рішення свою «материзну» 1000 золотих, яку їй повернув брат, передати своїй хрещениці Улясенці. Лист написано у 1725 р., у ньому, на відміну від пізнішого часу, зокрема другої половини XVIII ст., дуже відчутний вплив розмовної мови. Сестра звертається до брата «мой найкоханіший пане брате рожоній», бажає йому та його дружині здоров'я й благополуччя. Переживає за нього, оскільки Іван Забіла вибирався в далеку дорогу і на довгий час — у Гілянський похід 1725 р. Старшина намагалася уникнути участі у цих небезпечних та виснажливих військових експедиціях, висилаючи замість себе бідніших родичів або не з'являючись на збірні пункти. Зокрема, за ухилення від походу в Гілян було заарештовано 17 бунчукових, 7 значкових товаришів та 29 рядових козаків⁶⁷. Євдокія Граб'янка запитувала брата, чи не міг би він не йти у похід, як це вдалося зробити деяким знатним людям? Повідомляла, що свою долю спадщини віддає хрещениці й заповідає на сорокоуст, коли помре. Це рішення вона ухвалила в той час, коли її чоловік Григорій Граб'янка був відсутній — того року, як згадував у листі Федір Сулима, він був у Гілянському поході. Євдокія писала, що повідомить чоловікові при поверненні, що гроші одержала, і він не матиме жодних претензій до брата. Згадувала також про господарські справи, які їй довелося вести самій: «Гор'їлки стоять не продани, бо не купують нїхто»⁶⁸. Лист написаний, імовірно, не самою Євдокією, звертання до брата, побажання здоров'я та благополуччя відображають усталені в епістолярному жанрі форми, а ім'я хрещениці

(Уляся) свідчить про побутування таких зменшувально-пестливих форм.

Жінки, залишаючись удовами, розраховували на допомогу чоловіків зі своєї родини, батьків, братів, а також кумів та сватів, звертаючись до них із проханням надати позики, відстоювати у судах їхні інтереси. Так, Христина Ракушка-Романовська дякувала своєму кумові Олексієві Симонтовському за позичені гроші (5 талярів), горілку та гречку. Повідомляла у листі (1733 р.), що горілку вона повертає, а щодо грошей і гречки просить ще почекаати. Переяславський полковник Семен Сулима та його дружина в листі до свого сина Євстафія (1762 р.) просили не залишити його сестру — вдову Євдокію, підтримувати її, подбати про повернення боргів її покійного чоловіка, а для цього продати відписаний їй хутір і викупити її заставлене «вношеніє», тобто посаг. Наказували передати їм на зберігання всі грамоти на володіння маєтностями, які були в неї. Для допомоги Євдокії по господарству Семен Сулима посилав значкового товариша з двома козаками. Він також просив сина заступитися за небогу дружини Параскеви, заміжно за охтирським хорунжим М. Ленецьким, до якої чоловік ставиться настільки погано, «что последней рабинѣ не терпимо и по нынѣ еи в пекарни содержитъ, работами изнуряетъ, не по почести еи, яко жени»⁶⁹. Навіть погрожував позбавити його чину. Із цих слів С. Сулими видно, що дружина мала високий статус у сім'ї, і змушувати її тяжко працювати було образою честі.

За відсутності чоловіків, які перебували в походах, при дворі гетьмана, на службі в адміністративних установах чи вирішували свої справи в Москві та Петербурзі, дружини вели господарство, приймали відповідальні рішення, про що в листах повідомляли своїм чоловікам. Так, дружина генерального військового осавула Марія Жураковська, коли її чоловік був у Москві, уклала купчу (1727 р.) зі стародубським

писарем Григорієм Скорупою, одержала від нього задаток на продаж млина, а на прохання вислати свою людину до Стародуба для внесення купчої в міські книги й одержання всіх грошей, повідомляла, що зустрінеться з ним у Глухові й при свідках одержить гроші та дасть купчу. Григорій Скорупа розрахувався лише через рік, Марія Жураковська дала розписку про одержання всіх грошей за продану «той части въ млинѣ Шираевскомъ мужем моим прежде владѣемой»⁷⁰. Але купчу та інші записи обіцяла надати при поверненні свого чоловіка. Іван Сулима, перебуваючи в поході, в якому він і помер, звертався до дружини (18 листопада 1733 р.) із проханням передати йому гроші, рекомендував поїхати до Чернігова й порадитися з панотцем, де їх можна позичити. Писав, що гроші потрібні для купівлі сіна та харчів, просив «о господарствѣ порядокъ чинити»⁷¹, від супостатів шукати захисту у генерала в Глухові, доручав їй також опікуватися дружиною свого вірного слуги Грицька, який перебував при ньому. До дружини звертався «наимилшая моя панѣ малжонко», а закінчував лист так: «Вашей милости мосцѣ паней, моей наймилшой малжонцѣ, щире зичливій малжонок». Загалом, козацькі старшини, перебуваючи в походах, як правило (про це можна судити з їхніх листів) просили родичів підтримувати своїх дружин, розраджувати їх. Так, Федір Ширай під час чергової російсько-турецької війни в листі (1737 р.) до свого швагра Григорія Скорупи повідомляв, що за наказом усім бунчуковим товаришам він і В. Завадовський рушають до головної російської армії й ще не знають, де саме вони будуть. Не без заздрості писав, що декому вдалося уникнути цього походу і вони сидять «в домах своих», та просив «жону мою всяческій отводит от печалы и переви- довать, дабы она не скорбила о отлучки моей»⁷².

Детально описувала свої господарські справи дружина чернігівського полкового обозного Івана Сахновського Євдокія,

коли чоловік поїхав до Петербурга шукати управи на своїх «неприятелів». І. Сахновський, як писав О. Лазаревський, увійшов до кола козацької старшини, породичавшись із Забілами та Безбородьками. Він одружився з дочкою генерального судді Михайла Забіли — Євдокією, сестра якої була дружиною генерального писаря А. Безбородька. Саме завдяки протекції останнього він і одержав чин чернігівського полкового обозного, а вже його сини Григорій та Яким стали сотниками — перший у Старих Санжарах, а другий у Мені⁷³. Із відстороненням А. Безбородька від посади через скаргу на нього, що він, мовляв, роздає чини за гроші, похитнулися й позиції Сахновських. У Мену сотником був призначений Григорій Кузьминський, «неприятель наш» — так його характеризувала Євдокія Сахновська. Вона повідомляла чоловікові про відправку валки з 14 возів (46 волів старих, а молодих 4) у Крим, давши на цю справу 100 руб. Дружина описувала приплід у господарстві, скільки з'явилося телят, лошат, ягнят, як іде продаж солі, запевняла свого чоловіка, що «скорбѣть вамъ о домовцѣ не надобно, ибо я сама к тому неусипних своих трудовъ прилагаю и стараюсь, чтобъ нѣчего впущено не было»⁷⁴. В іншому листі Євдокія лагідно зверталася до чоловіка «серденько», повідомляючи, що вона з дітками й онуками «находиться в добром здравіи», а «в господарствѣ нашемъ, вамъ, серденко, извѣстую, что все благополучно и радително поводится»⁷⁵. Дружина писала, що їхній син Яким супроводжував Наталію Розумовську з дочками, дорогою в Ропськ вони зупинялися в їхньому домі й цю нагоду використала Євдокія, попросивши Н. Розумовську написати листа синові Олексію з тим, щоби він допоміг Іванові Сахновському та Якому вирішити свої справи в Петербурзі. Це вже був другий лист Н. Розумовської з проханням до свого сина: «В чемъ они васъ, любезнѣйшаго сына моего, просятъ [...] не оставитъ и содержать в високой своеи милости»⁷⁶.

3 липня 1743 р. Євдокія Сахновська повідомляла чоловікові, що їхні піддані з села Величківки не хочуть виконувати панщину, записуються в козаки, вільно розпоряджаються своїми землями й дворами, а підтримує їх у цьому сотник Кузьминський та отаман Чуйко. Це викликало у неї велике обурення. Сини Сахновських Яким і Петро домоглися, щоби Генеральна канцелярія зобов'язала підданих справно виконувати повинності та панщину. Детально описувала, як козаки протистояли намірам володільців виганяти їх на роботу, погрожували синові Якиму, били їхніх отаманів. Судячи з цього листа, це був типовий випадок наступу козацької старшини на права козаків, ілюструючи наміри перетворити їх на своїх підданих. Є. Сахновська від свого імені подала протести у сотенні Сосницьку та Менську канцелярії, послала сина у Чернігівську полкову канцелярію. У наступному листі (від 18 березня 1744 р.) до чоловіка, який на той час перебував у Москві, Євдокія повідомляла, що знайшла управу на отамана Чуйка, котрий разом із козаками, як вона писала, пограбував їхній шинок та комору, усе віддавши місцевим жителям. Суд наказав Чуйкові заплатити 24 руб. відшкодування, але обумовив, що коли такої суми в нього не знайдеться, тоді його у Величківці прилюдно «по малоросійському обичаю, висъчь киями, дат ему 60 киевих ударовъ»⁷⁷, узявши підписку, що він ніколи більше подібним не займатиметься. Інші ж скарги Сахновських на підданих, які «бют челом о казачестве», були відкладені до повернення Івана. Наприкінці листа, написаного під час великоднього посту, Євдокія бажала чоловікові «душеспасително окончанія днєи великаго поста препроводит и свѣтлаго воскресенія Христова дочекать»⁷⁸. У Москву вона відправила йому «водки и сивухи на трех возах» і передала 60 руб. зі служкою, який віз ці припаси в Москву. Дружина не лише дотримувалася настанов чоловіка, але й проявляла ініціативу в тих

чи інших господарських справах. Писала чоловікові, що за його порадою прохала у батька дати їй минулорічного сіна, але він дав лише три частини, а ігумен Максаківський, до якого вона, очевидно, звернулася сама, «дав трави скирт на п'ять».

Ведення господарства, ставлення до підданих залежало певною мірою від характеру. На відміну від Анастасії Полу-ботківни з її вболіванням за бідних, про що йшлося вище, дружина гадяцького полковника М. Милорадовича Уляна, дочка генерального осавула Степана Бутовича, живучи в Гадячі, наставляла в листах старосту свого маєтку в слобідці Бутовці на Чернігівщині поблизу Городні як вести господарство: «крѣпко тебѣ приказываемъ не уступать городнянамъ [...] если городняне заграбятъ десять лошадей, ты заграбь у них двадцать»⁷⁹. Замучила до смерті служницю, яка жила при дворі з семи років і ткала килими, дочку підданого селянина за те, що вона пішла до батька в гості. Про неї казали, що народила сина на п'ятому місяці після вінчання й це стало приводом для визнання нащадками М. Милорадовича його незаконнонародженим та позбавлення спадщини.

За відсутності чоловіка жінки брали на себе відповідальність за позики, застави, розписки, майнові документи. Так, Анна Турковська, дружина осавула й мглинського війта Максима Турковського, коли її чоловік перебував у Глухові у відповідь на скаргу Петра Іскрицького, що її люди ловили рибу в його озерах, писала (1745 р.): «В отвить сама обявляю, чтоб наши люде в озерах вашей милости пана тайне рибу ловили, того не уповаю»⁸⁰. Питання щодо належності озер пропонувала з'ясувати після прибуття чоловіка з Глухова «по исправки письменной». М. Турковський, повернувшись у Мглин, відповів П. Іскрицькому, що спірні озера належали до села Костяничі, яке не лише за гетьманськими

універсалами, але й монаршою жалованою грамотою були надані його дідові Іванові Романовському, а далі перейшли його дядькові. Проте зазначав, що якщо в П. Іскрицького є документи про уступку йому дядьком цих озер, то він готовий «без суда за тѣ озера любовно розвѣдаться»⁸¹.

Вести господарські справи доручав своїй дружині і генеральний хорунжий М. Ханенко, який перебував у Глухові при гетьмані. Він просив її разом з управителями розібратися в деяких спірних питаннях із сусідами. У своєму заповіті зазначав, що прожив із дружиною тридцять один рік «честно, вѣрно, любительно и постоянно»⁸². Так і згаданий в листуванні стародубський полковий писар Г. Скорупа у заповіті (1752 р.) зазначав, що прожив він зі своєю дружиною сорок років, «ведая ей жени моей со мною добропорядочное обхождение и въ набытие наших добръ труда», залишав їй на випадок своєї смерті всі «имѣющияся у мене висулуженные и куплею общее съ оною женою моею набытие маестности мельницы, грунты и всякие угодия, правными крепостями и высокомонаршою жалованною ея императорскаго величества грамотою утвержденные, також и движимые пожитки отъ мала до велика, все ей женѣ моей, въ ей волю и диспозицию»⁸³, якими вона мала право розпоряджатися до своєї смерті. Після цього маєтності мали успадкувати сини. Дочок, які ще були незаміжні, дружина, залишившись удовою, повинна була видати заміж «з отправою по благоусмотрѣнію своимъ и по могуществу приходячи со всѣхъ предписанныхъ добръ нашихъ доходовъ»⁸⁴. Дітям наказував у всьому слухати матір, віддавати їй належне «почитание», при незгоді щодо поділу маєтностей і завданні матері «помешательств и безпокойств» погрожував своїм неблагословенням. Сини його поділили між собою маєтності вже в 1754 р., при цьому в описі поділу згадуються «покойные наши родители». Цікаво, що Г. Скорупа у своєму заповіті наголошував, що

своє «добро» вони нажили разом, його дружина виступає тут як рівноправний партнер.

Про любов і згоду в сімейному житті писала у своєму заповіті й перша дружина згадуваного А. Войцеховича — Ганна Іванівна Чарниш. Вона заповідала всю свою материзну чоловікові та двом малолітнім дітям, а у випадку «сохрани Боже на дѣтей моихъ смерти, то оное все мое движимое и недвижимое имѣніе» мало залишитися чоловіку за те, що він «по присяжной своей малженской пріязны, всегда мене содержалъ въ вѣри и въ малженской любви и учтивости и при нинѣшнемъ несчастномъ болѣзни моей случаи, не жалѣя имѣнія своего имѣлъ онъ о мнѣ о возвращении здравия моего старателство»⁸⁵. Але, не маючи дочок, вона заповідала частину своїх «клеинод» (перли, сережки), а також одяг («рубашок з доброго полотна десять, постѣль на швабском полотнѣ, золотомъ и зеленимъ шолкомъ [гаптовану], запасок двѣ материяльныхъ и шнуровокъ двѣ, кунтушь атласу венецкого, цвѣтомъ кармазиновый на сѣбѣркахъ, з опушкою соболлею»)⁸⁶ — небогам, дочкам брата Івана Чарниша. Сімейна реліквія — «материнській перстень з дияментами на образецъ сердца здѣланій» — переходила братові Якову Чарнишу. А генеральний хорунжий Іван Сулима, коли захворів у поході на будівництво Ладозького каналу поблизу м. Верхній Волочок (де й помер у 1721 р.) на пропозицію духовника і старшини укласти заповіт «сильно оскорбѣлся», як писав його небіж Іван Добронизький, якого старшина послала до хворого, і відповів: «албо де у мене другая жена и я з другою женою сплодилъ дѣтей? ти знаешь що я зь одною женою и субстанцію нажилъ и дѣти сплодилъ, в ей волю отдаю; она, якъ мати, знатиметь якъ распорядити дѣтей»⁸⁷. Його дружина вела господарство, відстоювала свої маєтності, одружила дітей, опікувалася сиротами, дітьми покійного сина Федора, про що йшлося вище. Про те, що

жінка за відсутності чоловіка, або ж удова, виступала повноправним суб'єктом у залагодженні майнових суперечок, свідчить також і лист Григорія Савицького до вдови Марії Збитинської з приводу примирення їх із Матвієм Соханським. Він пропонував узяти свідків і всім трьом прибути у визначений час для «миротворення»⁸⁸.

Листи дружин писалися, як вважав О. Лазаревський, здебільшого не власноруч, а писарями, дітьми, управителями, оскільки більшість жінок того часу якщо й уміли читати, то були неписьменними. Але, безсумнівно, перед відправкою написаний третьою особою лист звірявся адресанткою. Деякі жінки були добре освіченими, а в останній чверті XVIII ст., коли поширилася мода на домашніх учителів, усе більше листів писали власноруч. Цікавим щодо цього є, зокрема, лист правнуки гетьмана Д. Апостола, дочки Павла Івановича Апостола — Катерини, дружини в першому шлюбі підполковника К. Битяговського, у другому — підполковника М. Краміна. У 1760 р. вона відписала свої маєтності матері Якиліні Іванівні та вітчиму полковникові Карлу Штофельну, пояснюючи це добрим від них вихованням, а особливо зазначаючи, що коштом вітчима «обучена разныхъ языковъ, яко понѣмецки, пофранцузски, поитальянски читать, писать и говорить, такожде тѣхъ языковъ штилюсу, науки слѣдующія: арифметики, гисторіи, географіи и музыки, за то считая всю уплату разнымъ учителямъ болѣе 2000 р. заплаченныхъ»⁸⁹. Того ж року вийшовши заміж за К. Битяговського, вона, як пише О. Лазаревський, підтвердила свій запис про те, що уступає маєтності матері та вітчиму⁹⁰. У листі до Г. Полетики (1783 р.) Катерина Краміна цікавилася його справами щодо тяжб із Корсаками, в яких була зацікавлена у зв'язку з поділом спадщини своєї бабки — О. Корсак. Писала про намір їхати в Петербург «по другимъ моимъ деламъ, то нужно мне и о етомъ совершенное иметь сведение»⁹¹.

У листуванні простежується захист прав та честі жінок на підставі чинних норм Литовського статуту. Завдання жінці образи, як це видно з листа седнівського сотника Івана Римші до Петра Войцеховича, представника відомого у Седневі роду, не залишалося без покарання. І. Римша писав, що минулого року (1728 р.) необережно чимось докоряв дружині П. Войцеховича — дочці Павла Полуботка Ганні, у листі до нього визнавав себе винним і каявся: «В томъ чиню себе винним и прошу в том моемъ погришеніи прощєнія, при многих, на тот час будучих, знатнихъ персонах»⁹². Обіцяв ніколи не посягати на її честь, а якщо порушить слово, «то подлеглий буду наказанію знатному»*. Імовірно, ішлося про справу їх дочки — Феодосії, дружини бунчукового товариша Федора Заборовського, який у 1728 р. скаржився гетьманові Д. Апостолу, що його дружину теща викрала з дому, перевезла до себе, де вона «допустилась всякихъ збродєнь и оттого прижила дитя»⁹³. Справа розглядалася в Генеральній військовій канцелярії, з опублікованих документів розгляду незрозуміло, чи й справді Феодосія народила дитину, коли її чоловік у 1726 р. перебував у Гілянському поході. Мати її — Ганна Полуботківна Войцехович у зверненні до гетьмана писала, що дочку свекруха вигнала з дому, заявивши, що коли «сина еи въ дому нѣтъ, не надобно жъ и невѣстки»⁹⁴, що жила вона в неї «во всякомъ презрѣніи, нуждахъ и бѣдствѣяхъ», і саме це змусило матір забрати її додому. Коли ж чоловік Феодосії повернувся, він відмовився прийняти дружину, навіть погрожував «лишити еи здоровя за нѣякієсь

* Згідно з Литовським статутом (розд. 3, арт. 28), за нанесення безчестя жінці-шляхтянці передбачалося вибачення у суді та штраф (див.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. — Мінськ, 1989. — С. 369). У даному випадку, оскільки справа не дійшла до суду, сатисфакцією стало прилюдне вибачення.

якъ бы ей, дочки моей, непристойние поступки»⁹⁵. Уладнати сімейний конфлікт було доручено священникові. У суді Ганна Войцехович (30 січня 1728 р.) заперечувала закиди зятя в непристойній поведінці своєї дочки й покликала на свідків — як седнівських священників, так і світських, серед них названо Івана Римшу (його згаданий вище лист із вибаченнями написано 9 січня 1728 р.). Цей прецедент свідчить про можливість батьків, коли у новій родині погано ставилися до невістки, забрати її додому чи до родичів, як це й сталося з Феодосією Заборовською, а також вирішувати справу в судді та Генеральній військовій канцелярії, або передати її на розгляд гетьмана.

Гетьманові Д. Апостолу на дружину Івана Сулими скаржилася також його тітка по матері Варвара Полуботківна, дружина переяславського протопопа Добронизького (1732 р.), яка в домі Семена Сулими завдала їй безчестя, «називаючи сукою, старою бестиею». Справу розглядали генеральний осавул Ф. Лисенко та гадяцький полковий суддя, які на той час перебували у Баришівці. Вони визнали, що безчестя було, за це дружина Івана Сулими мала б перепросити тітку, але вона «того учинить не схотѣла и овшемъ з великою фантазією и фуками, пошла з двора»⁹⁶. Тому пропонували звернутися до суду, щоб сторона, яка зазнала безчестя, одержала сатисфакцію.

Що ж стосується розлучень, то ця справа вирішувалася духовним судом і контролювалася Синодом. Церква дозволяла розлучення у випадку перелюбу, в першу чергу дружини (Василій Великий, правило 9⁹⁷), довготривалої відсутності одного із подружжя (понад 5 років), недієздатності його до шлюбного життя. Тож вплинути на прийняття рішення було дуже складно, незалежно від статусу прохача та протекцій. Невипадково Захарія Корнилович (із 1700 р. єпископ переяславський і бориспільський) писав І.П. Забілі, очевидно, на

його прохання посприяти у справі розлучення когось із рідних чи знайомих, що рад був би «б'їдному чоловіку скаранному от Бога женою л'їхою, помогти, тылько згола не могу». Пояснював це тим, що не може ані просити, ані згадувати про це у «преосвященного його милости отца и пастора», оскільки суд консисторський не одну таку справу розглядав, «а ни одному не позволено, зачимъ и тот члов'їкъ мусит терпити, чим Бог поситивъ»⁹⁸. Посприяти у розлученні звертався до Ф. Прокоповича Іван Миклашевський, син стародубського полковника. Причиною розлучення була подружня зрада його дружини. І. Миклашевський три роки перебував у Гілянському поході і за цей час його дружина «свалявшимся съ н'їкоторымъ моимъ служителемъ прижила блудно двое детей, изъ которыхъ одно безъ моей в Малой Россіи бытности, а другое за возвращеніемъ моимъ из похода»⁹⁹, як писав він. Мати дружини забрала доньку з дітьми до себе, а І. Миклашевський звернувся до чернігівського архієрея з проханням розлучити його з дружиною із за такого «прелюбод'їянія, обезславленія». Тим більше, що дружина перед архієреєм «в томъ своемъ прегр'їшеніи повинилась». Але Іродіон Жураковський не прийняв ніякого рішення і Миклашевський звернувся до Синоду та шукав підтримки у Ф. Прокоповича. Ф. Прокопович рекомендував Іродіонові Жураковському в разі, «якщо виявиться дружина винною в тому, що на неї кажуть, а чоловік вибачити їй цього не захоче, то вчинити б'їм повне розлучення, тобто невинній стороні чоловіковій дозволити взяти собі другу». Про тих, хто не радив прийняти таке рішення, з іронією писав: «Школярики, латинню губи закалявши, про такий, нібито церковний, закон вам наплели. Це вони єретичного мимрення папського наслухалися, а наша грецька церква завжди за подібну вину руйнувала перший шлюб і благословляла другу, невинну сторону»¹⁰⁰. Він покликався на Св.

Письмо й рішуче відкидав постанови соборів із приводу розлучення та висловлював сподівання, що архієрей ухвалить правильне рішення. Як писав О. Лазаревський, невідомо чим закінчилася ця справа.

За епістолярієм козацької старшини неможливо простежити подружню зраду. Лише деякі натяки на позашлюбні взаємини містяться в листі М. Скоропадського до Якова Марковича (1746 р.). Зокрема, він закидав йому, що той так уболіває за свої маєтності, що «оставляя здѣшнюю компанію отъ мѣста на мѣсто безъ увеселенія своего волочишься», і радив: «Лутшей бы было, коли бъ ты утерянное поездкой время употребилъ былъ на добрую волокиту къ какой чужой молодежи, коли уже неспособенъ до дѣвици»¹⁰¹. Але на цей час Я. Маркович був уже вдівцем, його дружина, дочка наказного гетьмана П. Полуботка померла в 1745 р.

Таким чином, епістолярна спадщина переконливо свідчить про високий авторитет жінки у середовищі козацької старшини, її самостійність щодо ведення господарських справ у маєтностях. Майнові права і честь жінки забезпечувалися чинними на Лівобережжі нормами Литовського статуту. Інші джерела, зокрема усна народна творчість, підтверджують пошану до жінки, матері як усталену традицію, характерну для всіх станів тогочасного суспільства. Цитована епістолярна спадщина підтверджує як злагоду і вірність у подружньому житті, так і наявність невдалих шлюбів, сімейних конфліктів та непорозумінь. У звертанні жінок до чоловіків та чоловіків до жінок простежується певний епістолярний штамп, але й мають місце індивідуальні особливості, що залежало від конкретної людини. Досить часто трапляється звернення «серденько», зменшувально-пестливі форми імені, подружжя називає одне одного не лише «сожителем», але й «вірним другом», що є

виразом щирих переживань і почуттів. Проте інтимного в листах майже немає, етикет поведінки не дозволяв відкрито висловлювати свої глибинні почуття. Винятком можуть бути листи до дружин В. Капніста та І. Лашкевича, хоча і в них присутня усталена риторика, характерна для того часу. Подружня зрада, або ж інші прояви девіантної поведінки, без сумніву, мали місце, проте це не бажали виносити за межі родини, тому такі явища майже не відбилися в родинному листуванні.

¹ Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 493.

² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 4. — К., 1914. — С. 120.

³ Киевская старина. — 1893. — № 3 — С. 503–504.

⁴ Там же. — № 6. — С. 506.

⁵ Там же. — № 3. — С. 505.

⁶ Там же. — 1894. — № 4. — С. 131.

⁷ Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 505.

⁸ Там же. — С. 507.

⁹ Там же. — С. 510.

¹⁰ Там же. — № 6. — С. 505.

¹¹ Там же. — № 3. — С. 515.

¹² Там же. — С. 527.

¹³ Там же. — С. 524.

¹⁴ Там же. — № 10. — С. 114.

¹⁵ Киевская старина. — 1893. — № 5. — С. 215.

¹⁶ Там же. — С. 218.

¹⁷ Там же. — 1895. — № 7/8. — С. 85.

¹⁸ Там же. — С. 87.

- ¹⁹ Там же. — С. 88.
- ²⁰ Там же. — С. 90.
- ²¹ *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 55.
- ²² *Капнист В.В.* Собрание сочинений: В двух томах. — Т. 2. — Москва; Ленинград, 1960. — С. 256.
- ²³ Там же. — С. 264.
- ²⁴ Там же. — С. 269.
- ²⁵ Там же. — С. 277.
- ²⁶ Там же. — С. 571.
- ²⁷ Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени. — Москва, 2000. — С. 93.
- ²⁸ *Капнист В.В.* Собрание сочинений: В двух томах. — Т. 2. — С.281.
- ²⁹ Там же. — С. 412.
- ³⁰ Там же. — С. 281.
- ³¹ Там же. — С. 285.
- ³² Там же. — С. 291.
- ³³ Там же. — С. 347.
- ³⁴ Там же. — С. 339.
- ³⁵ Там же. — С. 333.
- ³⁶ Там же. — С. 361.
- ³⁷ Там же. — С. 362.
- ³⁸ Там же. — С. 370.
- ³⁹ Там же. — С. 385.
- ⁴⁰ Там же. — С. 377.
- ⁴¹ Там же. — С. 305.
- ⁴² Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898. — С. 146.

- ⁴³ Там же. — С. 152.
- ⁴⁴ Там же. — С. 148.
- ⁴⁵ Там же. — С. 156.
- ⁴⁶ Там же. — С. 158.
- ⁴⁷ Там же. — С. 196.
- ⁴⁸ Там же. — С. 195.
- ⁴⁹ Там же. — С. 172.
- ⁵⁰ Там же. — С. 165.
- ⁵¹ Там же. — С. 167.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же. — С. 177.
- ⁵⁴ Там же. — С. 185.
- ⁵⁵ Там же. — С. 171.
- ⁵⁶ Там же. — С. 132.
- ⁵⁷ Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. — С. 32.
- ⁵⁸ Там само. — С. 33.
- ⁵⁹ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — С. V.
- ⁶⁰ Приватні листи XVIII ст. — С. 38.
- ⁶¹ Там само.

⁶² *Oljančyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // Kyrios. — Bd. 2. — München, 1937. — S. 354. Записуючись латиною до університетських матрикулів вихідці з України часто вказували місто, з якого прибули, і де воно розташоване — у «Малій Русі», «Україні». Називали себе «українцями» («ukrainensis»), «русинами-українцями» («russo-ukrainensis») або «козаками» («Kosakorum»). Імовірно, вихідці зі старшинських родин указували свою належність до козацького стану терміном «eques» (скорочено «eq.»), що супроводжує багато прізвищ представників старшини й означає «воїн, вершник», тут може бути козак.

⁶³ *Модзалевський В.Л.* Матеріали до «Малороссийского родословника». — Вып. 1: Томари. — К., 1996. — С. 22.

⁶⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР). — Ф. І. — Спр. 58262. — Арк. 1.

⁶⁵ Там само. — Арк. 3 зв.

⁶⁶ Там само. — Арк. 5.

⁶⁷ Див.: *Дубровський В.* Про Гилянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 228.

⁶⁸ Киевская старина. — 1894. — № 4. — С. 159.

⁶⁹ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. (далі — Сулимовский архив). — К., 1884. — С. 99.

⁷⁰ Приватні листи XVIII ст. — С. 46.

⁷¹ Там само. — С. 63.

⁷² Там само. — С. 76.

⁷³ Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 178.

⁷⁴ Приватні листи XVIII ст. — С. 100.

⁷⁵ Там само. — С. 102.

⁷⁶ Там само. — С. 104.

⁷⁷ Там само. — С. 107.

⁷⁸ Там само. — С. 106.

⁷⁹ *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. Милорадовичи // Киевская старина. — 1882. — № 3. — С. 485.

⁸⁰ Приватні листи XVIII ст. — С. 109.

⁸¹ Там само. — С. 113.

⁸² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1723–1753. — К., 1884. — С. 516.

⁸³ Сулимовский архив. — С. 224.

⁸⁴ Там же. — С. 225.

⁸⁵ Там же. — С. 279.

⁸⁶ Там же. — С. 280.

- ⁸⁷ Сулимовский архив. — С. 84.
- ⁸⁸ Приватні листи XVIII ст. — С. 121.
- ⁸⁹ Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 95.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ Киевская старина.— 1895. — № 5. — С. 260.
- ⁹² Приватні листи XVIII ст. — С. 47.
- ⁹³ Сулимовский архив. — С. 267.
- ⁹⁴ Там же. — С. 268.
- ⁹⁵ Там же. — С. 269.
- ⁹⁶ Там же. — С. 68.
- ⁹⁷ Книга правил Св. Апостолів, Вселенських і Помісних соборів.— К., 2008. — С. 244.
- ⁹⁸ Материалы по истории Малороссии. Письма к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687-1713). — Чернигов, 1912. — Вып. 1. — С. 30.
- ⁹⁹ *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — № 8. — С. 251.
- ¹⁰⁰ *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 3. — С. 249.
- ¹⁰¹ НБУ. ІР. — Ф. XII. — Спр. 138. — Арк. 10 зв.

Глава 5

ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТА ДІТЕЙ

- ◆ *Традиції народної педагогіки*
- ◆ *Виховання у дусі християнських добродітностей*
- ◆ *Домашня освіта, навчання в Києво-Могилянській академії та за кордоном*

Виховання дітей — одна із найголовніших родинних проблем будь-якого суспільства. У традиційному патримональному соціумі усталалося виховання на засадах християнської етики, нормах, узвичаєних у народній педагогіці, за якими діти зростають у повазі до батьків, старших у родині, зобов'язані виконувати їх волю, батьки мають право карати дітей, позбавляти їх свого благословення й навіть (коли діти завдають батькам тілесних ушкоджень або ж діють проти їх волі) відмовляти у спадщині. Дітей наставляли в дусі християнських чеснот, виховували покірність, віру у заступництво і допомогу Бога, Богоматері та всіх святих. Так, Я. Маркович, відправляючи сина Михайла на навчання в Москву, писав йому: «Начало премудрости страхъ Божій да утвердится и укоренится в сердце твоємъ. Ни единого дня не проводи безъ молитвъ утреннихъ и вечернихъ»¹. Він дав сину молитву і наказував: «молись Богу и надѣйся, что он тебе помогаетъ». Проте це аж ніяк не означає, що у тогочасному суспільстві не було місця девіантним проявам, що виходили за межі усталених норм і звичаїв.

В епістолярній спадщині козацької старшини XVIII ст. ледве чи можна помітити суттєві зміни у вихованні на засадах народної педагогіки, хіба що починаючи з 1780-х рр., коли старшина остаточно виокремлюється з козацького середовища, прагнучи в усьому наслідувати російське дворянство, запозичує моду на французьких вчителів, гувернанток,

манери, етикет. Козацько-старшинські родини, як правило, були багатодітними. Про народження дитини повідомляли батьків та рідних, надсилаючи «хліб родинний та узвар», про що згадувалося вище. Виховання та освіта дітей було не лише обов'язком батьків, а й загалом усієї родини, у першу чергу старшого покоління — дідів та бабусь, особливо коли діти залишалися сиротами. Відповідальність за них лягала на весь рід і це вважалося настільки усталеною нормою, що відмова від таких обов'язків викликала громадський осуд, чого прагнули уникнути члени родини.

Це видно з листа (1740 р.) Ганни Чуйкевич, дружини в першому шлюбі Андрія Ханенка, сина київського обозного Федора Ханенка, а у другому — Федора Чуйкевича, до М. Ханенка, якого Ф. Ханенко обрав опікуном своїх маєтностей. Залишившись удовою по його сину Андрію з малою дитиною Михайликом на руках Ганна писала М. Ханенкові, небожеві свого свекра, що сама ростить і виховує сина, який зростає при ній у домі її другого чоловіка: «Моимъ коштомъ з дѣтска бабами и нянками наемними возвращень и скормлень»², а від дідуся недочекалася не тільки ніякого «суплементу», але й доброго слова. Коли ж Ганна отримала від свекрухи листа про тяжку хворобу її чоловіка та його бажання побачити «внучка хочай при смерті», вона в «распутницу и безкормицу, з особливою невигодою и з немалимъ всеу коштомъ дорожнымъ возила к ным внучка»³. З обуренням писала, що їх навіть не пустили до господи, як це водиться між людьми, не дали корму коням і не нагодували челядь. Згадувала, що вона, коли свекор був у Глухові, домагаючись відставки від уряду обозного, забезпечила його з дому свого чоловіка хлібом, птицею, напоями, дала йому коням сіна та вівса. Коли ж Ганна просила свекра допомогти навчати внука, якому вже виповнилося вісім років, або ж узяти його до себе, «чтоб принаймне извѣдали, якъ то дитину

сустентоват от мала до велика и до науки приводить не можетъ быти без знатного кошту и праці [...] муסףла теды я ни с чемъ паки к мужу моему привезти его на его клопотъ и кошть невинный чужого внучка»⁴.

Далі Ганна Чуйкевич писала, що коли вона перебувала в Козельці, їй було ознайомлено із заповітом свекра, де сказано, що по роздачі його майна на церкви, частина залишалася онукові, яку передавав в опіку до смерті своїй дружині Параскеві, а дружину й онука обох — в опіку небожеві М. Ханенку. До останнього Ганна зверталася з проханням вплинути на свого дядька з тим, щоби він виділяв певну суму на виховання та освіту онука щороку, або ж забрав його до себе. Це він має зробити, перш ніж віддавати гроші на церкви й монастирі, хіба що «внука свого довольствовать на чужий кошть безстыдно»⁵. Ганна нагадувала, що їй не повернули вартості її посагу на 800 руб. в золоті, сріблі, міді, цині, одязі, який вона принесла в дім Ф. Ханенка. Очевидно, майно пропало під час пожежі, оскільки вона пише: «В купѣ горѣли, в купѣ оставшееся от огня и раздѣлитъ на всѣхъ достойтъ»⁶. Їй, імовірно, найбільше дошкуляло те, що свекор значну частину свого статку заповідав на церкви та монастирі, тож з обуренням писала, що «монастирѣ не спасут душѣ его за явную обѣду мою не награжденную»⁷. Вона просила М. Ханенка «по природной своей к правдолюбію и правосудію добросовѣстной склонности умякчить каменное сердце пана стрія и привести в такую диспозицію згонную, чтобы Богу пріятно и без озлобленія напрасно разоренной в дому его мнѣ могло быть»⁸. М. Ханенко таки вплинув на дядька, переконавши його взяти на виховання онука, про що свідчить лист Федора Ханенка до нього (1743 р.), де той повідомляв, що для онука найняв вчителя латинської мови, який готує його до школи.

Уже з цього листа Ганни Чуйкевич видно, що козацька старшина для догляду за дітьми наймала няньок. Були

випадки, коли немовлят годували «мамки», жінки, які мали своїх малих дітей. Так, М. Ханенко записав у своєму щоденнику у квітні 1743 р., що для свого новонародженого сина Івана (син його народився у лютому) «мамкою приговорив Федоску Товкачику» і дав для її дітей «корову, також пшона и чвертку жита, а еще давать ей въ годъ 3 руб. и чвертку жита»⁹. Так і першу дитину І. Лашкевича доглядала ще звичайна нянька, що видно з листа батька до дружини (від 1790 р.), де він наказував берегти дочку: «О соблюдении дитяти, и Боже сохрани Санечкѣ здѣлается что худое, то развѣ вѣкъ не видатся, да чтобъ ея баба хлѣбомъ жеваннымъ не кормила»¹⁰ (така народна традиція годування дітей побутувала ще на початку ХХ ст.).

Для навчання та підготовки до школи наймали домашніх учителів, якими досить часто були вихованці Києво-Могилянської академії або ж колегумів, так звані мандрівні дяки. Вони вчили читати як церковнослов'янською, так і латинською мовами, готували дітей до навчання в академії чи колегумах. Г. Полетика, наприклад, у листі до дружини рекомендував їй купити дітям «Азбуку» та підшукати у Києві доброго вчителя. Про навчанням дітей-сиріт дбали родичі або ж опікуни чи старші брати. Матері-вдови також намагалися дати дітям належну освіту, як це видно з листа Єлизавети Пашкевич, удови за Матвієм Сулимою, до Якіма Сулими, який опікувався родиною свого покійного небожа. Вона писала, що має намір віддати свого молодшого сина Олександра на навчання до Петра Івановича Симоновського й уклала з ним контракт. Учитель мав одержувати 100 руб. на рік, передбачалося, що гроші платитимуть третинами. Про це повідомила у дворянську опіку, під наглядом якої перебували її маєтності. Але старший син Іван протривався такому рішенню матері й прагнув сам вирішувати сімейні справи. Він завдавав чимало клопоту їй та родичам, як про це

можна судити з листа С. Томари, діда Івана, до Я. Сулими, який писав, що намагався усовістити й наставляти його, нагадував про недостойні вчинки, що він кидався до матері «з кулаками», а «о сестрѣ его Параскевіи такую басенку мнѣ сплелъ, которой и писать в писме благопристойность возбраняетъ»¹¹. Єлизавета Пашкевич просила Я. Сулиму подбати про належний молодшому синові батьківський спадок. Імовірно, Я. Сулима брав участь у розв'язанні сімейного конфлікту, оскільки Іван у листі до нього повідомляв, що купив для брата сукна, знайшов шевця, який «въ скорости успѣтъ здѣлать ему надобное одѣяніе»¹², очевидно до початку навчання, писав також про інші господарські справи.

Мали місце й випадки виховання сиріт у заможних родинах, як про це можна судити з листа переяславського єпископа Гервасія (1763 р.) до Семена Сулими, у котрому йдеться про дівчину, що залишилася без батьківського догляду й була вихрещена з юдейства, яку Сулими вже мали намір видати заміж. Єпископ писав, що вона була надіслана до них для того, щоби навчитися «порядковъ хозяйских и еи нравы какъ в домѣ вашемъ, такъ и внѣ пред людьми могли б лутше быть распознани. Також и то мы разсудили, что она сирота безмѣстная, иностранная и безпомощная, и не имѣетъ гдѣ бы къ мѣстечку прихилитис»¹³. Єпископ висловлював надію, що її майбутній чоловік матиме «какое мѣстечко, гдѣ себе и еи прихилити, хотя бы то было и съ подданства вашае велможности честных людей». Лист поза традиційними формулами містить і власноручне звернення єпископа: «Милостивый хлѣбосоль», а також підпис: «Покорный слуга Гервасий, епископъ переяславский».

Козацька старшина, особливо з середини XVIII ст., дедалі більше усвідомлювала роль освіти в забезпеченні майбутнього дітей, адже будучи добре підготовленими вони могли посісти посади в полково-сотенній адміністрації (навіть при

обранні сотників перевага надавалася освіченим). Вихідці з Гетьманщини шукали чинів, служачи в російських адміністративних установах, у війську, на викладацькій та літературній нивах у Москві й Петербурзі. Для багатьох старшинських родин навчання в Києво-Могилянській академії, Чернігівському та Переяславському колегіумах стало традицією. Діти козацької старшини, яких ще в дитячому віці віддавали в Києво-Могилянську академію, жили на квартирах, що їх батьки винаймали в мешканців Подолу, разом із вихователями — «інспекторами», котрі відповідали перед батьками за здоров'я, поведінку, успіхи у навчанні своїх підопічних.

Обов'язки інспектора та вимоги, які висували до нього батьки, простежуються в листі до бунчукового товариша Григорія Скорупи від інспектора його дітей Максима Богдановича. Батькові стало відомо, що вихователь б'є, ображає дітей, називаючи «свинями та мужиками». У своєму листі до Г. Скорупи (7 квітня 1730 р.) М. Богданович спростовував ці звинувачення, пояснюючи, що можливо й траплялось коли назвати так дітей, але лише тоді, коли «почувши в них или грубіє спросніє и литовскіє слова, или увидивши неохайность и захліондроване одежи ихъ, или постерегши гнюсную неохайность ихъ коло себе»¹⁴. Він запитував у господаря, чи було б це нанесенням безчестя, якби він сам назвав своїх дітей мужиками? Мав лише намір застерегти від такої поведінки й жодним чином не посягав на їх честь: «Ибо не хочу я з Брутомъ честь господина своего и самого его терзающимъ почитатися, но всегда хочу благодарнымъ благодарнымъ быти»¹⁵. Так пафосно пояснював мотивацію своїх учинків наставник, наводячи сентенцію: «Чесого кто не благодаренъ, сего и недостойнъ». Вихователь запевняв господаря, що наклеп на нього звів один його недоброзичливець («супостат»), котрий «заливши сивухою с кравцемъ (господарем, де жили діти — *О.Д.*) очи и медомъ заситивши» в корчмі,

поширив про нього чутки, що він витратив вже всі гроші, горілку, борошно. М. Богданович писав, що служить у Г. Скорупи вже п'ятий рік і до цього часу не був запідозрений у недбальстві щодо його дітей. Звітувався, як витратив гроші та запаси борошна, пшона, горілки, олії, зазначав, що водив дітей на поклін до префекта й професора, даючи їм гостинці. На закид батька, що не супроводжує дітей на лекції, писав, що вони розпочинаються дуже рано, «скоро свѣтъ», і він не встигав іти пішки з ними до академії, та й ніхто з інспекторів цього не робив: «Пишетою ниhto з інспекторовъ за паничами не успѣтъ ходити, то и я також не успѣю»¹⁶. Не завжди інспектор супроводжував дітей до церкви, водив у лазню — як він писав, з огляду «на морози великие» (проте сам був у лазні двічі на тиждень). Інспектор, імовірно, здобув освіту в Києво-Могилянській академії, пересипав лист християнськими та латинськими сентенціями, використовував народну лексику й примовки: «Людськіе губи нехай не тилко на мене шемрають, але хоть нехай и защекають, не укусят мене, коли совѣсть напередъ во всемъ томъ не покушается мя гризти»¹⁷. Просив вислати йому належну від першого вересня винагороду й не виставляти його на посміховисько перед іншими інспекторами. Сини Григорія Скорупи — Іван та Павло — продовжили свою освіту в Польщі. Як записав у щоденнику М. Ханенко (22 вересня 1731 р.): «Позичена будка блакитная пану Григорію Скорупѣ для отвезенія дѣтей его за границу въ Полщу для наукъ»¹⁸.

Проте вже наприкінці XVIII ст., коли Києво-Могилянська академія поступово перетворювалася в духовний навчальний заклад, знайти домашнього вчителя серед її студентів було непросто, як про це можна судити з листа київського митрополита Самуїла Миславського до Я. Сулими (1790 р.). Він, зокрема, писав, що діти священно- та церковнослужителів не мають права залишати академію, «а разночинческіе не

зависять отъ моеї власти»¹⁹. До того ж вони всі, як молоді люди, потребують самі «путеводимы быть». Усе ж домашній учитель серед студентів академії таки знайшовся — Кирило Гавришев із Миргорода, «дворянин». Він уклав угоду на рік, зобов'язувався навчати дітей Я. Сулими латині, французькій мові, арифметиці, історії, географії, жити разом із ними, «соблюдая во всякое время благонравіе, какъ искусному и радѣтельному наставнику надлежить»²⁰. За це мав отримувати 200 руб. на рік та ще — «пара платья, цѣною не ниже тридцати рублей».

Із середини XVIII ст. значно зростає кількість вихідців з України в європейських університетах, гімназіях, реальних школах. Козацька старшина, а також духівництво неодноразово порушували питання про відкриття в Гетьманщині відповідного часу університету — або ж на основі Києво-Могилянської академії, чи в інших містах. На замовлення гетьмана К. Розумовського було розроблено проект університету в Батурині. Проте уряд не підтримував таких ініціатив. Старшина сподівалася ще домогтися відкриття вищої школи під час діяльності Комісії з укладання проекту нового Уложення (1768 р.). Так, у наказі від глухівського шляхетства зазначалося, що «всему свету известно в здѣшнемъ народѣ особливѣйшая къ наукамъ склонность и охота выдѣться, но, за отдаленностію отъ здѣшняго краю университетовъ и другими препятствующими неудобствы, не имѣють к тому способу, а инніе отсылая дѣтей своихъ в иностранніе земли, приходятъ в оскуднѣніе»²¹ й ставилася умова відкриття університету. Чернігівське шляхетство у своєму наказі відзначало, що ті, хто має можливість, відправляють дітей своїх до Москви, Петербурга «и в чужие края», ті ж, кого «счастіе не одарило достаткомъ, отдаленностію и другими неудобствами, лишеныя способовъ к хорошему воспитанію дѣтей»²², і також пропонувало відкрити університет або ж академію,

дворянський корпус і навчальний заклад для дівчат. У наказі депутатам від Переяславського полку йшлося про відкриття вищої школи в Переяславі, при цьому наголошувалося, що це місто не останнє серед «малоросійських городов», колись було центром князівства, саме тут Б. Хмельницький прийняв російське підданство. Проте згадана комісія діяла недовго і безрезультатно.

Маючи добру підготовку та знання латини, яка надалі залишалася мовою європейської освіти та науки, певна частина студентів-українців продовжували навчання переважно в німецьких університетах. Особливою популярністю користувалися Кенігсберзький, Ляйпцизький, Галльський, Страсбурзький, Геттінгенський університети, де юнаки студіювали мови, філософію, право. Із середини XVIII ст. зростає інтерес до вивчення медицини, а найбільш підготовленими виявилися студенти Києво-Могилянської академії та колегіумів — знову ж таки завдяки знанню латинської мови. Саме з них, навіть примусово, відбиралися слухачі медичних шкіл Петербурга та Москви. А за відсутності в Росії вищого медичного навчального закладу значна частина продовжувала своє навчання в університетах Лейдена, Кіля, Страсбурга, Глазго та ін. У XVIII ст. звання докторів медицини здобуло багато вихідців з українських земель, які власне й започаткували російську медичну науку. Захистивши дисертації, більшість поверталася в Росію, лише окремі з них, зокрема рідний брат Григорія Полетики — Іван, що мав диплом доктора медицини Кільського університету, а також відомий учений, статистик, доктор медицини Страсбурзького університету О. Шафонський, доктор медицини Лейденського університету Д. Самойлович тощо працювали в Україні.

У листуванні батьків зі своїми дітьми та студентів — із рідними, а також у листах сімейно-побутового характеру можна простежити розуміння ролі освіти в майбутньому

дітей, наявність певного пієтету перед освіченістю. Для багатьох старшинських родин уже стало усталеною нормою, навіть традицією, посилати своїх дітей на навчання за кордон. Так, В. Завадовський, звертаючись у 1751 р. до Генеральної військової канцелярії з проханням видати паспорти його синам Іванові та Петру, яких він зібрався «послатъ заграницу в Полскую область к обучению», мотивував це прикладом інших: «По примѣру прочиихъ туда же посылающихъ дѣтей»²³. Це свідчить про те, що і навчальні заклади Речі Посполитої не втратили свій авторитет.

Якщо діти козацької старшини, котрі від'їжджали за кордон на навчання, були досить забезпеченими, то цього не можна сказати про вихідців з інших станів — міщан, духовенства. Саме про таких йдеться у наказі Комісії з укладання проекту нового Уложення від Київської єпархії: «на собственномъ своемъ коште, хотя с неописанною бедностью соединенномъ, для продолжения и получения высшихъ наукъ ради пользы отечества оправились в Германию»²⁴. Одні прагнули вчитися, інших приваблювало вільне життя без батьківської опіки, про що свідчать листи студентів до своїх батьків та рідних. Так, Іван Обідовський, котрий студіював у гімназії Св. Єлизавети в Бреслау (Вроцлаві), писав своїй тітці Параскеві Сулімі, просячи у неї допомоги, що «хоч хлѣба просячи буду учитися». І. Обідовський доводився онуком сестрі гетьмана Івана Мазепи й був сином київського стольника Івана Обідовського та дочки В. Кочубея Ганни. Його батько загинув у поході 1701 р. Родина Обідовських після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII зазнала переслідувань, втративши більшість своїх маєтностей. Мати Ганни — Л. Кочубей — у липні 1709 р. зверталася з проханням до О. Меншикова помилувати її дочку та звільнити з-під варти, проте це не допомогло²⁵. Тож студент із Бреслау міг сподіватися лише на підтримку своїх

опікунів — сестри матері Параскеви Кочубей та її чоловіка Ф. Сулиму. У своїх листах він дякував їм за допомогу та надіслані гроші. Пафосно писав, що треба мати тисячу вуст, аби висловити його вдячність, додавав латиною «bonum orus» (добрий твір — *О.Д.*). Проте для продовження навчання коштів усе ж бракувало. Гроші він приймав під розписку, обіцяючи при поверненні додому віддати їх зі своєї «фортунки», тобто зі спадщини. Запевняв, що не бажає, аби тітка витрчала на нього свої власні кошти, адже вона сама має дітей (у подружжя Сулим було чотири дочки та син, який трагічно загине в юному віці). Проте родина, імовірно, не дуже-то й охоче пересилала гроші до Бреслау — за словами І. Обідовського, ті невеликі кошти, які він від них отримав (40 червоних) тут не надто зарадять: «Що жь туть сорокъ чирвонихъ. Суконки не маю за що справити, ажъ встидь мнѣ передь нашими людми появитися»²⁶.

У Бреслау (Вроцлаві) в місцевих навчальних закладах (гімназії, академія, реальна школа) перебувало чимало вихідців з Лівобережжя, це місто було важливим пунктом в торгівлі підросійської України з німецькими землями. Тому не випадково І. Обідовський просив писати йому частіше, оскільки «оказіи суть частии в Киевѣ». Він розпачливо звертався до рідні: «Ей будите милостиви, ратуйте мене в моихъ наукахъ, в семъ святомъ дѣль, на славу божию и ползи ради души моей учуся, и на вашого тижь дому честь и похвалу»²⁷. Тут цікаве свідчення, що освіта шанувалася у суспільстві й освічена людина була гордістю роду, не випадково ж І. Обідовський на цьому наголошував. Як видно з його листів, вивчав він не тільки мови, але й богослов'я, наводив у своїх листах християнські сентенції, писав, що стане ченцем, аби тільки вчитися, «бог мене неоставить»²⁸, повідомляв, що писав також до Феофана Прокоповича, «поради просячи, дай боже жеби мнѣ помогль». До 1723 р. І. Обідовський перебував у

Бреслау, потім подався у Москву до Ф. Прокоповича, згодом — у Петербург, де працював у його школі. У листі з Москви (14 липня 1724 р.) писав Федорові Сулимі (чоловік тітки Параскеви), що передає йому в опіку свої маєтності, просить повернути його борги київському міщанинові, в якого він, очевидно, зупинявся, повертаючись із Бреслау, а також бреславському купцеві, знайомому чи служителю, якому також просив подарувати коня. Листи Івана Обідовського передають не лише переживання молодого людини, бажання вчитися, служити науці, а й характеризують родинні стосунки, де були усталеними традиції опіки старших братів чи родичів над сиротами, турбота про збереження їхньої спадщини. Проте не завжди родичі були готові допомагати. Так, дядько Івана Обідовського Ф. Кочубей радив йому полишити навчання й повернутися додому.

Цікавий комплекс проблем, пов'язаних із вихованням та освітою дітей, простежується в листах генерального хорунжого М. Ханенка до свого сина Василя, який одночасно з І. Полетикою навчався в університеті німецького міста Кіля. Перебуваючи з козацькою старшинською депутацією у Петербурзі, яка домагалася відновлення гетьманства, М. Ханенко в 1746 р. відправив сина, який до цього навчався в Києво-Могилянській академії, разом зі служителем Григорієм Дмитрієвим, у Німеччину. Кільський університет він, як писав в одному з листів до сина, обрав невипадково, адже у цьому місті існувала російська православна церква, настоятелями та причетниками якої були вихідці з Лівобережної України. На той час — Іов Чарнуцький, вихованець Києво-Могилянської академії, земляк Григорія Сковороди, пізніше ігумен Троїце-Сергієвої лаври під Москвою. Батько віддав сина під його опіку, сподіваючись, щоб він «при наукахъ и церковной молитвы и сообщенія Святыхъ Таинъ не лишался, и совѣту отца Іова и наставленія его яко своего духовнаго, какъ бы

моего отческого, во всемъ слухалъ»²⁹. Іов розпоряджався й грішми, що їх М. Ханенко передавав сину.

Як поводитися серед чужих людей, які науки вивчати батько виклав у спеціальній настанові — «Сину моему Василю Ханенку увѣщание» (1746 р.). Відправляючи дітей за кордон усі батьки, без сумніву, напучували їх. У цій настанові відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей пов'язувала з освітою та належним вихованням у душі християнських добродійностей, шанування батьків, покірливості старшим, що мало б забезпечити успішну кар'єру. Батько наказував сину читати Святе Письмо, особливо Євангеліє та Діяння Апостолів, відвідувати церковні служби, дотримуватися постів, сповідатися та причащатися. М. Ханенко склав досить широку програму, яку мав виконувати син. Перш за все вивчення латинської і французької, а якщо матиме час, то й інших мов, рекомендував оволодіти ними так, щоби міг вільно розмовляти та писати, а також читати й перекладати відомих авторів. Далі батько перелічував інші науки, які слід опанувати: історія, поетика, риторика, логіка, фізика й метафізика, арифметика, астрономія, геометрія й тригонометрія, геодезія, архітектура, географія, етика, економіка, політика, юриспруденція та ін. А ще бажав, щоб син студіював мистецтво — живопис, музику, і досяг таких успіхів, що коли повернеться в «отечество наше, показалъ еси въ самой вещи, яко не всуе въ чужыхъ краяхъ было твое обращение, и въ наукахъ не напрасно потеряно твое время»³⁰. Батько давав сину настанови не лише щодо наук, але й поведінки та моралі: «яствіями и питіями, а найпаче упоящими, что тебе отъ насъ запрещается, и долгимъ сномъ себя не отягощать», радив уникати «какъ огня гнѣва и запальчивости», поводити себе відповідно до товариства, з яким спілкуватиметься, «ибо въ общем житіи чрезмѣрная спѣсь и чрезмѣрная вѣжливость безъ всякого

смотренѣя на персону, равному порицанію подлежить»³¹. Іов Чарнуцький, коли прочитав пам'ятку, схвально відгукнувся в листі до М. Ханенка, особливо відзначив наказ батька дотримуватися догматів та обрядів православної церкви.

Так і Олексій Розумовський, відправляючи свого брата Кирила на навчання за кордон, також уклав для нього пам'ятку, де виклав які науки вивчати, як себе поводити. Наказував дотримуватися віри православної, заповідей Христових, слухатися свого наставника Г. Теплового, який супроводжував його під час подорожі. Здобувши належну освіту, вказував О. Розумовський, брат підготує себе до служби її ім. величності і принесе славу своєму роду. Другу інструкцію О. Розумовський дав Г. Теплову. Вона проникнута любов'ю і турботою старшого брата за молодшого. Перш за все він просив перейматися його здоров'ям, дотримуватися православних обрядів, забороняв силою спонукати до навчання, безчестя йому ніякого не наносити, виховувати не при людях, а наодинці, жити скромно, без «излишеств в платьє и галантереє»³². Як бачимо, принципи виховання Олексія брата Кирила ґрунтувалися на народних традиціях поваги як до старших, так і молодших членів родини.

Відправляючи сина в Кіль М. Ханенко заручився підтримкою спадкоємця престолу Петра Федоровича, взяв рекомендаційні листи від принца гольштайн-готторпського Августа до радника Вестфалена «чтобъ в городѣ Килѣ въ тамошней академіи синъ мой учился и столь государевъ имѣль»³³. Збираючи сина в дорогу М. Ханенко придбав необхідні речі, «сундук на платьє», влаштував його на судно до капітана А. Полянського, який мав вирушити в Кіль із Кронштадта, домовився з іноземним купцем Стефансоном передавати через нього синові гроші. Подорож Василя розпочалася в липні 1746 р. із пригод. Через штормову погоду корабель, який уже вийшов у море, був змушений повернутися у Кронштадтську гавань.

У листах до батька син порівнював свою мандрівку з пригодами Телемака, героя популярної повісті (М. Ханенко записав у своєму щоденнику, що в лютому 1746 р. купив «книжку Телемак», за яку заплатив 1 руб. 85 коп.³⁴; Василь її читав та, імовірно, узяв із собою в поїздку).

Молодший Ханенко разом зі служителем Григорієм Дмитрієвим прибув до Кіля у вересні 1746 р. Він відвідав радника Вестфалена, вручив йому рекомендаційні листи, а той «в конвикторію определить приказаль». Проте сам радник, як писав Василь батькові, не рекомендував залишатися там, «ибо оное только для нищихъ и бѣднихъ установлено»³⁵, навіть, мовляв, студенти не бажають там зупинитися. Відтак Василь мав намір винаймати житло. Він детально писав, скільки коштує життя у цьому місті — плата за помешкання, їжу, прання білизни та ін. Так, річна оренда квартири становила «12 ефимков», що, за словами В. Ханенка, значно дешевше, ніж у Петербурзі. У його листах до батька є й звіт про науки, що їх він розпочав вивчати в університеті — чотири частини математики (арифметику, геометрію, архітектуру, астрономію), латинську та французьку мови. Далі до його програми входила юриспруденція, логіка, філософія. Він писав, що за наказом батька має намір винаймати житло разом з І. Полетикою — він допомагатиме йому опанувати латину, натомість платитиме лише третину оренди помешкання. Проте це викликало у Василя внутрішній спротив, він повідомляв батькові, що І. Полетика не допоможе йому у вивченні латинської мови, а в «обхожденіи отъ своего брата (Григорія — *О.Д.*) такъ разнится и такъ несносенъ, что я неудомѣваю, какъ бы мнѣ впредь с нимъ поступать»³⁶. І згодом у листах до батька він неодноразово писав, що ніяк не може ужитися зі своїм сусідом: «Мнѣ з онымъ никакою мирою вжить купно невозможно, ибо только мнѣ никакой иной профитъ не слѣдуетъ отъ одного, кромѣ

междуусобной вражды, крайней конфузїи и всегдашнего препятствия въ наукахъ»³⁷. Справді, судячи з листів І. Полетики до брата Григорія, характер у нього був досить складний і незгідливий, але в навчанні він без сумніву досяг великих успіхів. У Росію І. Полетика повернувся з дипломом доктора медицини, який одержав в університеті Кіля, де певний час і викладав.

Зрештою В. Ханенко відмовився винаймати квартиру разом з І. Полетикою, що батько розцінив як прагнення одержати свободу для «марнотратства и мотовства, да и от наук отлученїй». Василеві не подобалося також, що грошима, які старший Ханенко передавав у Кіль, порядкував отець Іов, видаючи їх йому під розписку. В одному з листів до батька (від 6 червня 1747 р.) він писав, що той дав Іову «не токмо полную духовную власть, но навіть et Potestetom Castigandi (і право напоумлення — О.Д.), что мнѣ здѣсь странствующему не малая проституция будучи уже единойди под властію Голштинского Цимборского Геликона*»³⁸.

«Здішняя свобода», як писав пізніше новий настоятель православної церкви в Кілі, також вихованець Києво-Могилянської академії — ієромонах Венедикт, імовірно, полонила молодого Ханенка. Він не дослухався порад старших, піддався спокусам вільного студентського життя, про що повідомляв батькові Іов Чарнуцький, якого М. Ханенко просив писати «о сыну моемъ, о его наукахъ, о поступкахъ, о квартерѣ и о денгахъ»³⁹, а також І. Полетика, котрий писав про це до свого брата Григорія в Петербург.

М. Ханенко з приводу Василя листувався й з Олексієм Долинським, який на той час перебував у Кілі. Уже в листо-

* Гелікон — гора у Греції, де за міфологією жили музи. Як символ поетичної творчості образ використовувався у шкільних поетиках та віршах.

паді 1746 р. батько повідомляв синові, що за чутками, які дійшли до нього, той зв'язався «з непотребними людьми и неприличными лицами [...]. А люди тамошніє полетическіє тебе новичка прїѣзжаго во всѣхъ твоихъ поступкахъ примѣчають, какъ тамъ себѣ показуешь и чрезъ такія свои обхожденія попаль еси уже тамъ всѣмъ почти на предъосудительные языки»⁴⁰. М. Ханенко нагадував синові, для чого його було послано у чужі краї: «Чтобъ ты тамъ всякихъ честнихъ наукъ изучився и наставився, яко между полетическими народы во всякихъ же изряднихъ нравахъ и обхожденіяхъ возвратился къ намъ отмѣнный нежели билъ, и насъ бы своимъ добронравіемъ и обученіемъ удовольствоваль»⁴¹. Батько застерігав, що коли син не візьметься за науку, не слухатиметься отця Іова, він позбавить його грошового утримування й навіть батьківського благословення. М. Ханенко вимагав від свого студента звіту про витрачені гроші та правдивого опису життя. Натомість син писав батькові (24 серпня 1747 р.), що всі ті чутки поширюють про нього отець Іов та І. Полетика: «Сіє двѣ персоны истинно м.г.б. (милостивий государ-батюшка — *О.Д.*) суть мнѣ в моей жизни такое фатальное Subjektum (персоны — *О.Д.*)», вони, мовляв, спопеляють його серце й душу та можуть призвести навіть до загибелі, «ежели бѣ мене от сего страхъ божій, васъ моего м.г.б. горячая любовь ко мни и сладчайшія плоды мною здесь начатыхъ наукъ не отвращали»⁴².

Проте батько не дуже йняв віри таким словам, слушно запитуючи, чому ж тоді про інших студентів з України не поширюють таких чуток. М. Ханенко був упевнений, що без причини ніхто не судитиме його сина: «И ктобъ такой былъ безсовѣстный, чтобъ напрасно о добромъ и невинномъ противное что произносилъ»⁴³. Як вірець для наслідування він наводив І. Полетика, котрий прибув до Кіля «с весьма скуднымъ денежнымъ запасцемъ», а професори університету

дають добрі відгуки про нього, копії яких той надіслав своєму братові Григорієві у Петербург. Не маючи певний час грошей від батьків І. Полетика був «прищеплений в службу церковную ради жалованья», став церковнослужителем, яким платили по 100 руб. на рік, що забезпечувало мінімум засобів до існування. Проте Василь, як писав у своїх листах батько, не дослухався його порад та настанов, не заглядав у дане йому перед від'їздом «увѣщание». Його обурило й те, що син, як йому повідомляли, на запитання, що пише йому батько, зі сміхом відповідав: «Пишетъ де ни то ни се». І хоча Василь і почав по приїзді в Кіль вивчати науки, але незабаром «себѣ своєї волѣ учинилъ плѣнникомъ да прибравши къ себѣ жъ такихъ же знать легкомысленныхъ, якъ и самъ, компанѣйствоу, учалъ не наукъ труда прилѣжнаго»⁴⁴, а з тою компанією ходив по домах «виртегаузнихъ», грав у карти та на більярді, пиячив. Витратив усі гроші, які були в отця Іова, до того ж «и людемъ завиноватилъся до пятидесяти талерей, заложилъ сукнѣ, книжки и сребряную табакерку, якую и откуду ты взялъ мнѣ невѣдомо»⁴⁵, навіть, як писав батько, «не съ свѣжимъ умомъ на шпаги битись вырываешься»⁴⁶, про що йому стало відомо з листа І. Полетики, до якого була «приложена цедула и о дуеллѣ»⁴⁷.

Василь відписував батьку, що він брав уроки фехтування, повідомляв, що принц Август запрошував його бути при дворі на прийомах і балах, які відбуваються ввечері в середу, суботу і неділю, а для цього йому був потрібен відповідний одяг. Просив надіслати гроші для книг, одягу, тонких сорочок. Батько, як це видно з його щоденника, писав сину з «многими увѣщаніями». Надіслав йому книгу “Зерцало юности”, сподіваючись, що вона вплине на його поведінку. М. Ханенку боляче було чути про непутящого сина, який “предъ тамошними политическими людьми якъ неякій гультай съ проигрыша обнищавшій в одномъ нѣкоторомъ ветхомъ платѣ, обшарпанный

и неубранный по пристойности, гдѣ случай позвалъ явиться, отказывалъ, тымъ же самымъ показался особливо въ академіи непотребнымъ бездельникомъ”⁴⁸. Він повідомляв сину «в горести печального мого сердца», що вже не чекає “никакова доброго и пользанаго тѣбѣ жь самому къ житію дальшему плода, а мнѣ и твоей родительцѣ удовольствіи не надеяться”⁴⁹. Одержавши письмові свідчення від професорів про успіхи сина, зокрема професора латини Захарія, про якого Василь батьку писав, що він “по большей части кофейные и виновные дома пилнует, нежели свое auditorium (аудиторию — *О.Д.*), и такъ Сісера (Цицерон — *О.Д.*) съ своимъ краснорѣчіемъ на Килском Парнасѣ* глубоко заснулъ”⁵⁰, батько з гіркотою у відповідь зазначив, що син “сам тижь упражнялся”. Він нагадував, що той поїхав у Кіль із відома і дозволу великого князя і спадкоємця, герцога Гольштайн-Готторпського Петра Федоровича, тож коли про його поведінку стане відомо імператриці, ця печаль може укоротити батькові віку. Попереджав Василя, що той сам по закону буде “отслуговувать кредиторам”. Батько наказував писати до нього принаймні двічі на місяць, обов’язково писати до матері, хоча б раз на два місяці. Ставив у приклад І.Полетику, який писав своєму брату Григорію у Петербург, дітей М.Скоโรปадського, які навчалися у Бреслау (Вроцлаві), і журився, що “одинъ ти такій лѣнивеець до писанія удався”. Василь в свою чергу вважав фатальним, що його листи (адресовані на «квартиру господъ депутатъ малороссійскихъ в деревяном доме князя Шаховского») не доходять до батька, який в цей час в складі депутації від козацької старшини перебував у Петербурзі, допомагаючись відновлення гетьманства.

* Парнас — гора в Греції, біля якої був Кастальський ключ, джерело натхнення муз. Образ використовувався у бароковій поезії та шкільних поетиках.

Листи Василя з Кіля мають виправдувальний характер, він намагався переконати батька, що всі звинувачення — це лише «злоковарное оклеветанія [...] знать злоба тѣхъ людей еще и по ся пори неугасла и вмѣсто чаемой от васъ государя батюшки отеческой милости безпрестанно в писмахъ вашихъ и жестокии атаки получаю»⁵¹. Він запевняв батька, що студіює науки в університеті й просив дозволу переїхати до іншої академії — у місто Хельмштадт, де життя дешевше і є добрі професори, зокрема з французької мови. Імовірно, він бажав позбутися опіки отця Іова та компанії І. Полетики. Проте батько вимагав прямих відповідей за всі свої проступки, погрожував, що позбавить його не лише грошей, але й батьківського благословення та навіть спадщини. Його листи пронизані суворою тональністю, він звертався до нього «мой син Василь», а листи підписував «тебѣ вседоброжелательнующій отецъ». Листи ж сина сповнені глибокої поваги до батьків. Він щиро вітав їх та своїх брата й сестер із Новим роком (1747 р.), бажав, щоб «всемогущій богъ васъ какъ въ сей новий годъ, такъ многия наступаючия при всякомъ здравіи и благополучіи содержаль»⁵². В іншому листі писав, що батьки для нього — «всей моей жизни дрожайшій клейнот есть и при всехъ моихъ здесь в странствій приключающихся скорбехъ и смущенияхъ единое толко увеселеніе»⁵³.

М. Ханенко повідомив синові в Кіль, що їх депутація домоглася відновлення гетьманства, одержавши грамоту імператриці Єлизавети (1747 р.). Тут цікава реакція такого, здавалося б, непутящого сина, який більше переймався вільним життям, аніж навчанням чи подіями політичного життя. Василь із захопленням писав батькові (14 травня 1748 р.), що одержавши від нього листа *«непомалу обрадовался, что дражайшая наша отчизна в неотмѣнной надеждѣ находится за неусыпными вашими и другихъ честныхъ патриотъ трудами уже за давнимъ временемъ сердечне желаемую главу в*

знакъ ея волности своей с собственной націи обратъ (курсив наш — *О.Д.*)»⁵⁴. Далі вітав батька «з щасливо закінченою експедицією», висловлював свою готовність продовжити навчання, «дабы со временемъ по окончаніи оных себе довольно достаточно показать къ услугамъ такой сладкой отчизны какъ честному челоуѣку и природному с фамиліи предками меритованными своими красящейся, неотмѣнно надлежить»⁵⁵. Як бачимо, «отчизной» для молодого Ханенка, який пишався своїм родом, була Україна й це може свідчити про його виховання в родині та погляди самого М. Ханенка.

У травні 1748 р. М. Ханенко писав синові, що «домовие наши обстоятельства» вимагають приїзду його з Кіля, надіслав йому необхідні гроші, на частину яких наказував купити книги та заборонив витратитися на новий одяг. Обіцяв, що той зможе продовжити навчання в Кенігсберзі чи Галле. Василь був здивований таким рішенням батька й писав йому, що приїзд його «в доволную копѣйку станеть», просив дозволити закінчити розпочаті науки, «понеже потерявши всеу мое нинѣшнее время никакимъ образомъ впредь догнать онаго невозможно», та все ж покладався на його волю. Імовірно, М. Ханенко втратив надії на успіхи сина у навчанні, наказував узяти атестати в університетських професорів, паспорт у принца Августа та їхати до Риги, а звідти вже добиратися додому. Написав лист до І. Полетики з проханням повідомити про борги сина й зазначив у своєму щоденнику, що Василь заборгував «12 червоныхъ, да 49 руб. 64 коп., что учинить 76 руб. 64 коп.»⁵⁶.

Листи М. Ханенка до сина емоційні, вони передають батьківську тривогу, біль за його негідну поведінку, а також і рішучість щодо покарання. Батько нагадував про свою відповідальність за виховання і владу від Бога карати сина. Він із сумом наводив християнську сентенцію: «Яко синь премудръ веселить отца, синь же безумень печаль матери

своей. Что, какъ вижу, и на насъ съ бѣдною маткою, безпрестанно о тебѣ печалющоюся, случается»⁵⁷. І це мало вплинути на поведінку сина, оскільки втрата підтримки батьків, батьківського благословення сприймалося в тогочасному суспільстві як велике нещастя.

Продовжити навчання Василеві вже не вдалося. У 1751 р. батько влаштував його на службу в Гольштайнський полк, організований спадкоємцем російського престолу великим князем Петром Федоровичем. Він перебував на військовій службі в місті Кілі, звідки знову писав батькові невтішні листи. Прибувши до Кіля повідомляв, що має намір продовжити вивчати геометрію й фортифікацію, а також італійську мову. Просив надіслати грошей на купівлю двох коней, не маючи яких отримував лише половину жалування. Похвалювався, що його цінує головний командир генерал-майор фон Барх, полковник і весь полковий штат. Літом 1752 р. повернувся ненадовго до Петербурга й просив дозволу провідати батьків, але одержав відмову. Продовжував відбувати службу в полку, виконував доручення майбутньої імператриці Катерини, їздив до Ангальт-Цербста вітати її брата з поверненням із Парижу, а також до її матері. Проте його постійно переслідували неприємності. Василь Ханенко втратив коня, якого перед від'їздом до Петербурга купив за 85 єфимок. Його обікрали на поштової станції, де він зупинився, повертаючись із Гамбурга — тоді зникли подаровані Петром Федоровичем і Катериною Олексіївною табакерка й діамантовий перстень, одяг, залишився лише «сундукъ с моими мундѣрами и чорнимъ платемъ». Із розпачем писав батькові: «Можеть ли хто в свѣтѣ мене безщаснѣе и бѣдственнѣе быть. Язва сердца моего такъ велика, что оную еи несть могу»⁵⁸. До того ж дорогою захворів на лихоманку, довелося довго лікуватися.

Батько продовжував надсилати синові гроші в Кіль. Він повідомляв йому, що у грудні 1752 р. відіслав С. Карновичу, який

був камер-лакеєм у спадкоємця престолу Петра Федоровича, у Петербург 200 руб. та у червні 1753 р. — ще 300 руб. для пересилки в Кіль⁵⁹. У Гольштайні, судячи з його листів, Василь мав намір одружитися, просив батька відкликати його додому у відпустку: «Нѣкоторые весьма нужные резоны требуют неотмѣнно моего персонального свиданья с вами государемъ батюшкою для испрошенія вашего родителскаго милостивого наставленія и совѣту»⁶⁰. А у травні 1754 р. писав батькові, що «намѣренное в прошедшемъ году мое супружество почти в самомъ началѣ пресѣклось чрезъ разніе полѣтическіе резоны, которыхъ чрезъ перо не разсуждаю комунѣковать. Того ради я принужденъ былъ чрезъ цѣлий годъ об ономъ молчать»⁶¹.

В одному з листів до батька син із сумом констатував, що не має грошей навіть на «бельишко», служить тут лише «за честь». Дослужився до флігель-ад'ютанта спадкоємця престолу Петра Федоровича і лейб-драгунського Гольштайнського полку капітана, як писав його батько у своєму заповіті (1759 р.), вийшов у відставку в 1756 р. М. Ханенко зазначав у заповіті, що «по возможности моей въ приличномъ воспитаніи его и въ обученіи довольно прилагалъ своего старания и издержалъ на то кошту не мало»⁶². У спадщину Василеві Ханенку дісталися чималі маєтності, жив він у батьківському маєтку так і не одружившись. Підтримував дружні й родинні відносини з Г. Полетикою (М. Ханенко був хрещеним дружини Григорія Полетики Олени Іванівни Гамалії). Про це свідчить лист Г. Полетики до Василя Ханенка (від 12 березня 1774 р.), в якому просив повернути взяті у нього «мнѣнія Русови»⁶³ та, імовірно, мав намір допомогти В. Ханенку в якихось його справах. Щодо «мнѣній Русових», то тут, імовірно, ішлося про твори Ж.Ж. Руссо, якими захоплювався Г. Полетика. Невипадково брат Іван називав Григорія «членом секти Руссо», а не про «Історію русів», як уважає О.І. Путро⁶⁴.

Портрет І.М. Ханека.
1760–1770- ті роки.

Невідомий художник. (*Історія українського мистецтва. У п'яти томах.* — Т. 3. — К., 2011).

Для меншого свого сина Івана М. Ханенко шукав можливості відкрити пансіон у Ромнах, де могли б навчатися діти козацької старшини. У 1753 р. він віддав його у приватне навчання до графа Г. Ранцева, якому обіцяв платити щомісячно 3 руб. Звертався в 1756 р. до Василя в Кіль із проханням знайти доброго вчителя (якому обіцяв 3 руб. у місяць від кожного учня й житло), щоби відкрити приватну гімназію, де можна було б зібрати учнів із десять⁶⁵. Але бажаючих їхати в Україну так і не знайшлося. Тоді М. Ханенко

відправив Івана у Петербург, де просив для нього протекції у С. Карновича, пишучи (грудень 1758 р.), що в Малій Росії немає потрібних вчителів, тож він змушений відрядити сина у столицю «как для dokonчання начатыхъ имъ уже наукъ, такъ и для обученія другихъ ему потребныхъ»⁶⁶.

Іванові М. Ханенко також дав «наставление» і вже в першому листі до нього просив повідомляти про успіхи та поведінку, скільки витратив грошей у Москві, чи був удостоєний аудієнції у графа Олексія Розумовського та його небожа камергера В. Дарагана, інших впливових осіб? Виряджаючи Івана в дорогу батько приготував йому молитовник, Новий Заповіт і Псалтир, які той забув і з okazjiю передавав йому їх

разом із листом. Окремо писав служителю, який поїхав разом із сином. Нагадував писати йому детально, використовувати будь-яку okazію, передавати листи у Глухів із пакетами з похідної гетьманської канцелярії. За протекцією Г. Теплова Іван учився, разом із його небожами Кочубеєм і Давидовим, приватно в академіка Модераха⁶⁷. Навчання разом з квартирою, їжею і служителями коштувало батькові 150 руб. в рік. При виборі предметів для вивчення М. Ханенко покладався на рекомендації Г. Теплова, але водночас нагадував Іванові й про свої настанови студіювати латину, французьку та німецьку мови, математику, географію. Просив побачитися з Г. Полетикою, передати йому листа й замовити через нього на 1759 р. «Ежемесячные сочинения», а також купити «сировь зо два голландских» й передати з okazією та приложити «вѣдомость, что за какою вещь дано будетъ». До сина Івана, на якого, на відміну від Василя, покладав більші надії, М. Ханенко звертався «любезный синь мой Иванъ Николаевичъ», що засвідчує любов і повагу.

Добру освіту своїм старшим дітям дав Г. Полетика. Як гарний сім'янин і люблячий батько він дбав у першу чергу про здоров'я та навчання дітей. У листі з Петербурга (1784 р.), довідавшись, що дружина і дочка хворіють на лихоманку, пропонував виїхати в «українськія деревни», накупивши всього необхідного на ярмарку в Ромнах, і звернутися до його двоюрідного брата Тимофія Івановича, для якого виходив чин штаб-лікарський. Радив узяти з собою всіх дітей, їх там зможуть навчати дячки. Проте домашнє навчання цим не обмежувалося. В листі до дружини із Петербурга (1777 р.) він писав, що знайшов тут для всіх дітей недорогого вчителя француза, який буде вчити їх читати і розмовляти, оскільки «самая есть главная нужда во французскомъ языке»⁶⁸. Дочкам шукав у Петербурзі гувернантку «француженку [...] только извольте знать наперед, что ни молодой, ни дорогой не

прійму». Як бачимо, козацька старшина не відставала від російського дворянства, запозичуючи від нього моду на все французьке. Г. Полетика звертався з листом до свого приятеля й імовірно однодумця М. Мотоноса, коли той вийшов у відставку та покинув Петербург, повернувшись на свій хутір Липовий Ріг поблизу Ніжина, із проханням узяти його дочок на виховання разом зі своїми дітьми. У відповідь М. Мотоніс писав (11 листопада 1782 р.), що він і його дружина будуть раді, коли «наши дѣти вмѣстѣ съ дѣтьми таких друзей, котрихъ ми между рѣдкими почитаемъ»⁶⁹ вчитимуться разом. Учитель мав навчати їх грамоті, історії, географії, арифметиці, а дружина його — «разним женскому полу приличним рукодѣліямъ».

Трьох своїх синів — Василя, Івана та Павла — Г. Полетика після доброї домашньої підготовки відправив на навчання в піарську* школу в місті Вітебську. У листах до старшого Василя, а також до всіх своїх синів батько в першу чергу турбувався про їх здоров'я, давав настанови, які науки вивчати, наказував любити і допомагати один одному, проводити час не «гуляньї и шалостяхъ», а головне — нести відповідальність за самих себе, бути «господами и слугами самимъ себѣ»⁷⁰. Василеві в листі від 16 вересня 1781 р. перед від'їздом до Вітебська рекомендував продовжити ще рік навчатися у класі риторики «и в сочинении речей и писем поупражняются». За можливості приділити увагу також філософії, продовжувати вивчати математику по порядку, від геометрії переходити до тригонометрії, далі — до механіки.

* Піари, піаристи, чернеца конгрегація, заснована наприкінці XVI — на початку XVII ст. у Римі св. Йосифом Каласанті для безкоштовного навчання молоді. До Речі Посполитої піари прибули у другій половині XVII ст. і заснували низку середніх шкіл-колегіумів, які з успіхом конкурували з аналогічними закладами єзуїтів.

Меншим синам: «Ванюші» — починати навчання у класі синтаксими, а «Павлуші» — граматиці, при успішному оволодінні предметами після нового року перейти в наступні класи — поетики для Івана і синтаксими для Павла. Меншим дітям наказував поза вивченням латинської мови оволодівати іншими науками — арифметикою, історією, географією. Василеві, як старшому синові, доручалося опікуватися молодшими братами, а їм — слухати його. Батько застерігав не витратити марно гроші. Із 200 руб., які давалися дітям при від'їзді їх до Вітебська, 120 руб. вони мали віддати отцям піарам на утримання, а з тих 80, що залишилися, наказував: «Сдѣлайте себѣ новыя недорогія сертучки», залишок мали віддати префекту й брати у нього на необхідні витрати. Батько визначив суму й на кишенькові витрати — старшому сину щомісячно по 1 руб., молодшим — по 75 коп. Але якщо грошей не вистачить, обіцяв зимою переслати.

Коли діти їхали на вакації додому, Г. Полетика передав їм гроші (100 руб.), з яких наказував розрахуватися з лікарем, дати префекту Ленкевичу 10 руб., учителям по 5 руб., зробити необхідні покупки, але пам'ятати, що гроші їм не для того давалися, «чтобъ вы всѣ их здержали, но чтобъ ни в чемъ не имѣли нужды»⁷¹. На канікулах діти не полишали навчання, вони мали під наглядом старшого Василя повторювати те, що вивчили у школі, працюючи дві чи півтори години до й стільки ж після обіду. Василь мав опікуватися і навчанням сестер Ганни та Настасії, які під його керівництвом вивчали французьку мову та арифметику. Слугу, який був при дітях, Г. Полетика також наказував учити письму й арифметиці⁷².

Г. Полетика дуже шанував префекта школи Ленкевича, шкодував, що той збирався полишити свою посаду й наказував старшому синові Василеві просити його від себе та від імені батька залишитися ще на кілька років у Вітебську,

обіцяючи сприяти, щоби навчальний заклад одержав гроші й маєтності. Якщо префекту не вистачає грошей, пропонував йому платити від 50 до 100 руб. На випадок таки від'їзду отця префекта Г. Полетика просив повідомити йому про наступника, «якого ученія и достоїнства» ця людина, чи знає французьку мову й математику? Він навіть звернувся до могольовського архієпископа Георгія Кониського, свого вчителя по Києво-Могилянській академії, а також до віце-губернатора з тим, щоби вони через католицького архієрея сприяли затриманню Ленкевича у Вітебську ще на рік чи два — імовірно, стільки ще мали учитися його сини у місцевій піарській школі.

Для завершення освіти Г. Полетика мав намір відправити своїх дітей на навчання за кордон. Він звернувся до двоюрідного брата Григорія Івановича у Відень і попросив його порекомендувати гарні університети. Той детально описував у своїх листах, скільки коштуватиме навчання дітей у Пресбурзі, як краще туди доїхати, що взяти з собою, рекомендував відправляти дітей разом зі слугою, але це повинна бути порядна, непитуща й не надто молода людина, щоби можна було довірити дітей — в іншому випадку краще відмовитися від слуги. На думку Григорія Івановича, новий університет у Буді, відкритий замість єзуїтського колегіуму, був би більш корисним для вивчення мов. Він організував рекомендаційний лист до одного тамтешнього купця з тим, щоби той познайомив Григорія з професорами. Закликав брата самому привезти синів, пропонував йому полікуватися в Карлсбадені, сподівався на зустріч у Відні.

Проте Г. Полетика обрав для завершення освіти своїх дітей Віленський університет, який рекомендував йому Георгій Кониський. У 1782 р. він писав, що якщо Г. Полетика не має наміру послати дітей вчитися туди, де він одержав диплом на дворянство, тобто в німецькі землі, то радив

послати їх у Вільно, «там сего года открылся новый университет и академія, новымъ порядкомъ ученій и весьма похвальнымъ»⁷³. Г. Полетика так і зробив, відправивши синів до Вільна («віленські наші сини» — так писав він про них дружині). У листі до дітей від 1 травня 1783 р. він давав настанови вивчати німецьку мову, оскільки все ж мав намір відправити їх потім у німецькі землі, та й узагалі знання мови буде корисним для майбутньої кар'єри. Старшому синові наказував продовжувати студіювати математику, риторику, філософію, пропонував найти вчителя, який викладав би цей предмет за системою Баумайстера чи Ернеста. Уважав, що знання філософії й риторики «ко многимъ дѣламъ тебя способнымъ сдѣлаеть, а особливо естьли ты сочтешь невыгодною для себя воинскую службу»⁷⁴. Також рекомендував продовжувати вивчати математику за допомогою приватного вчителя, якого «грѣшно оставить безъ хорошаго награжденія». Радив відвідувати академічні лекції, диспути, а також брати уроки у приватних наставників. Що ж до молодших синів, то батько рекомендував їм продовжувати вивчати латину та французьку, арифметику, співчував меншому синові Павлові, що того змусили, як колись і його самого, студіювати латину за старою граматикою Альвара, від якої «затмѣвался молодыхъ дѣтей разумъ»⁷⁵, а не за новим посібником. Щодо фехтування, то рекомендував поки що не поспішати.

Г. Полетика не шкодував грошей на навчання дітей, але привчав їх бути ощадливими, пам'ятати, що крім них у сім'ї є ще дві дочки та два менших брати, яких, порадившись із дружиною, мав намір відвезти в пансіон у Петербурзі. Також нагадував, що має кілька тисяч боргу. Просив ощадливо витрачати гроші, можливо «убавивъ слугамъ вашимъ харчевой расходъ». Водночас запевняв, що за крайньої необхідності ніколи не відмовиться надіслати їм додатково гроші: «Будьте надежны въ моей помощи, пока я живъ, вы только учитесь

прильжно, ведите себя честно и заслуживайте доброе имя»⁷⁶. Як бачимо, репутація чесної та добропорядної людини була для батька найважливішою. Він прагнув, щоби діти його ввійшли в коло відомих і знатних людей, питав, чи були вони в князя Мосальського і як він їх прийняв, чи не матимуть вони рекомендацій від князя Чарторийського? Просив дітей писати йому кожному окремо з тим, щоби він знав про них не від старшого брата, а особисто від кожного, а вони знали про його наміри та вимоги.

Г. Полетика сподівався відправити своїх синів на навчання в німецькі землі. Його брат Григорій Іванович Полетика у листі з Відня (серпень 1784 р.) відмовляв його від Страсбурзького університету внаслідок «худого состояния тамошней академии», радячи натомість Геттінген, де на той час студював син А. Милорадовича.

Поради, як і де навчати дітей, своєму доброму приятелю Я. Сулимі давав О. Шафонський, що й сам навчався в університетах Галле та Страсбурга. У листі до Я. Сулими (1794 р.) він зазначав його доброзичливість і приязнь протягом уже «тридцетиднолѣтнего знакомства», повідомляв, що став статським радником, висловлював свою готовність прислужитися: «Готовъ я и Анна Михайловна всѣ наши силы къ оправданію моей вамъ благодарности употребить. Она вамъ и любезнымъ вашимъ дѣтямъ взаимно кланяется и посылаетъ на первой случай четьре взора для платковъ и для юпки, ибо болѣе не успѣли срисовать»⁷⁷. Писав також, що син їхній поїхав опановувати науки в гімназію при університеті міста Галле, де свого часу три з половиною роки навчався і О. Шафонський. Він добре відгукувався про організацію там навчального й виховного процесу, писав, що ще не вирішив, скільки часу син пробуде у цьому місті, усе залежатиме від його бажання та обставин. Повідомляв, що вартість навчання, помешкання, харчування на рік стано-

витиме 300 талярів, а «на наши старые рубли 225». Писав, що син непогано себе зарекомендував у вивченні математики, фізики, географії, історії, а коли добре опанує німецьку мову, тоді зможе продовжити навчання в університеті. О. Шафонський детально описував, як він переказує гроші в Галле, пересилає листи, скільки часу займе дорога туди через Бердичів, Броди, Бреслау, тішився думкою, що діти Я. Сулими, якщо він їх туди відправить, складуть його синові добре товариство. Рекомендував доручити відвезти їх своєму шуринові, відомому купцеві з Чернігова В. Єнку.

О. Шафонський не був прихильником домашнього навчання і на прохання Я. Сулими знайти для його дітей підходящого викладача, відповідав, що «приватное домашнее училище никогда не может быть успѣшно, какъ публичное. Я сіе на себѣ испыталъ, для того и не держу никакого учителя, а мой сынъ ходитъ въ публичные классы здѣшняго главнаго народнаго училища, въ которомъ большій мой сынъ довольно успѣлъ и с хорошимъ основаніемъ поѣхалъ»⁷⁸. Високо цінуючи освіченість Я. Сулими, його турботу про освіту дітей О. Шафонський зазначав, що ніякий учитель із ним не зрівняється. Так само важко знайти для дочок гувернантку: «Столь трудно найтить хорошого учителя, столь еще труднее сыскать послѣднюю, и мы сердечно сокрушаемся, что не можемъ вамъ въ семъ важномъ дѣлѣ оказать нашего усердія. Вамъ здѣшний край самымъ довольно извѣстенъ, что в немъ такихъ женщинъ или вовсе нѣтъ, или весьма рѣдко»⁷⁹.

Яким Сулима таки вирішив відправити своїх синів Павла та Якима на навчання за кордон. У 1802 р. він уклав угоду на два роки з титулярним радником Іваном Ванновським, який зобов'язувався супроводжувати його дітей, жити з ними та бути для них добрим «наставникомъ въ поведеніи, въ наукахъ, въ добронравіи и въ привязанности къ ихъ вѣрѣ и отечеству»⁸⁰. За цю службу він мав отримати 2000 руб., із них

750 руб. — при поверненні синів додому. Павло Сулима студіював у Геттінгенському університеті, де 1804 р. здобув диплом доктора філософії. Вітаючи сина з такою подією батько писав, що успіхи його в будь-яких інших науках не втішили б так, як у філософії⁸¹. У цих словах старшого Сулими, незважаючи на нові обставини й авторитет військової служби, простежується популярність в Україні традиційної гуманітарної освіти. Другий син Я. Сулими — Яким навчався в Московському університеті, цікавився математикою, астрономією, просив у батька дозволу виїхати за кордон для ознайомлення з науковими досягненнями в галузі астрономії.

Навчання дітей в європейських університетах дорого обходилося батькам. Разом із дітьми старшина відправляла за кордон слуг та вихователів. Гадацький полковник А. Крижанівський у серпні 1766 р. уклав угоду зі своїм родичем роменським протопопом Костянтином Крижанівським, який до цього сам навчався в німецьких університетах, викладав у Києво-Могилянській академії німецьку, давньоєврейську та французьку мови, про те, що він супроводжуватиме його сина «въ Саксонию въ городъ Лейпциг для полезныхъ отечеству наук», і перебуватиме там із ним два роки, при цьому візьме й свого сина. Протопіп зобов'язувався дбати про його освіту, підшукати «разумныхъ и добродѣтельныхъ учителей. Немень того буду я смотрѣти за поступками его, не допуская и отвращая его от всякихъ способов и предметов, худые слѣдства производящихъ, и какъ разумъ, так и здоровѣе его повреждающихъ»⁸². Також він мав ощадливо витратити надані гроші, усе записувати й по поверненні прозвітувати. Утім митрополит Тимофій Щербацький надав протопопові лише восьмимісячну відпустку, що змусило його звернутися у січні 1767 р. до Синоду з проханням продовжити перебування за кордоном, нага-

дуючи, що сам навчався в тих краях, про що Синоду відомо, а тепер зможе «изострить и с немалымъ приобрѣтеніемъ подновить теперишное свое знание»⁸³. Дозвіл, підписаний Т. Щербацьким із титулатурою «митрополит київський, галицький і всієї Малої Росії», викликав роздратування у членів Синоду, йому було заборонено вживати словосполучення «всієї Малої Росії», а протопопа К. Крижанівського наказали відкликати «в Малороссию по прежнему»⁸⁴.

Бажання дати дітям освіту інколи призводило до розорення батьків, як це сталося з лубенським полковником І. Кулябкою. Він мав вісьмох синів, трьох із них послав учитися в Німеччину, де вони настільки ввійшли у смак вільного життя, що, переходячи з університету в університет, наробили боргів і не поспішали повертатися додому. Троє навчалися в Києво-Могилянській академії, а ще двоє «поспѣвають также к обученію». Щоб покрити борги батько був змушений із дозволу дружини продати її «материнскія недвижимія имѣнія въ полку Переяславскомъ имѣючіяся». Але й повернувшись додому сини «не мало долговъ своимъ легкомысленнымъ самовольством и другими случаями прибавили», для покриття яких І. Кулябка продавав уже свої «дѣдизние и отческіе грунта»⁸⁵. На кінець XVIII ст., як писав О. Лазаревський, вони втратили своє шляхетство.

Слід згадати, що полковник І. Кулябка дбав про освіту не лише своїх дітей. Він розробив проект обов'язкового навчання козацьких дітей від 12 до 15 років грамоті з тим, щоб вони могли займати різні посади у сотенних урядах. Тих же, що не виявлять хисту до наук — «обучати екзерциції воинской и артилерийской» та готувати таким чином до військової служби. Цим вони принесуть похвалу як «отечеству Малороссійскому», так і «устранятся отъ комендующихъ генералитетовъ на малороссійскихъ козаковъ нареканія и бываемыя къ высшимъ командамъ о негодности

козацьей представлення»⁸⁶. Свої пропозиції І. Кулябка надіслав гетьманові К. Розумовському, в якого знайшов підтримку й рекомендації іншим полках також сприяти освіті дітей. У Лубенському полку І. Кулябка заборонив священникам використовувати дячків, які навчали дітей, примусово працювати на себе, писав київському митрополитові Арсенієві Могилянському, що в полку навчається багато дітей, і коли дячки підуть працювати на священників, то хто тоді буде їх учити?

Козацька старшина прагнула відкрити гімназії на Лівобережжі. Про намагання влаштувати пансіон у Ромнах 1781 р. йдеться в одній із записок Г. Полетики. Для цього запрошувався француз Г. Больє, який мав організувати навчальний заклад для хлопчиків та дівчаток, навчати їх французькій, німецькій мовам, арифметиці, малюванню, географії, історії, доброчинству⁸⁷. Проте, чим завершилася ця історія невідомо. Уже з 1760-х рр., як писав П. Клепацький, козацька старшина активно намагалася «стати благородним дворянством. Для цього їй потрібно було дістати відповідне виховання, службові відзнаки й господарче заopatрення»⁸⁸. Відтак вони починають віддавати своїх дітей у гвардійські полки, кадетські корпуси, а дівчат — до приватних пансіонів. Наприкінці ХУІІІ ст. у Глухові існував пансіон для хлопців і дівчат, заснований дружиною відставного учителя французької мови поручика Делеянса⁸⁹. Невипадково і О. Безбородько писав батькові, що не бачить кращої освіти для дворян, ніж у кадетських корпусах, де «воспитание и учение лучше других мест»⁹⁰. Рекомендував відправити в пажеський корпус свого небожа, а молодшому братові Іллі — визначатися зі службою, військовою чи цивільною, де можна було б швидко зробити кар'єру. Не без підтримки старшого брата Ілля Безбородько невдовзі став поручиком лейб-гвардії Семєнівського полку⁹¹.

Військову кар'єру бажав забезпечити своїм меншим дітям і Г. Полетика. Перебуваючи у Петербурзі й тяжко хворіючи він у листі до дружини (1784 р.) незадовго до смерті повідомляв, що має намір віддати в пансіон менших синів і записати їх в який-небудь гвардійський полк. Для цього наказував підготувати їм білизну, постільні речі та все необхідне, крім верхнього одягу, який можна буде купити в Петербурзі. Просив дружину привезти їх, а якщо вона не зможе, то відрядити з надійною людиною. Для старших синів через свого двоюрідного брата Г.І. Полетику, радника російського посольства у Відні, прохав здобути німецькі офіцерські чини. І хоча Григорій Іванович відповідав, що практики надавати офіцерські чини іноземцям не існує, усе ж зумів виконати це прохання. Він повідомляв в одному з листів, що шукав такої можливості у Варшаві «через нашого резидента барона Аша», у Копенгагені — «через находящагося здѣсь дацкаго секретаря посольства», але зумів домовитися з резидентом вюртемберзького герцога у Відні, через якого й купив синам Григорія Полетики чини капітанів. У листі з австрійської столиці (серпень 1784 р.) він вітав його «з тремя виртенбергскими капитанами», надсилав дипломи й писав, що коли одержить ескізи мундирів, то обов'язково перешле йому в Петербург. Це, як і дворянство, коштувало Григорієві Полетиці чималих грошей. Він надіслав у Відень 1200 руб. (із них частина була переслана герцогові), а також 30 фунтів шоколаду. Резиденту дали ще кілька соболів на окантовку шуби. Здобуття капітанських чинів в кого іншого, запевняв Григорій Іванович, коштувало б набагато дорожче. Влаштувати своїх синів в якийсь гвардійський полк просив Г. Полетику і його небіж П. Шкляревич (1784 р.). Г. Полетика, імовірно, нагадував племінникові про плату за їх навчання, на що П. Шкляревич у своєму листі нарікав на неврожай та карантин у зв'язку з епідемією, що ускладнило пересилку

грошей, сподівався у складі депутації від намісництва сам прибути в Петербург, а коли це йому не вдасться, то «на ваше милостивое попеченіе оставлю дѣтей моихъ»⁹².

Отже, ідеалом козацької старшини було виховання дітей у дусі християнської доброчинності, прищеплення таких чеснот, як порядність, повага до батьків, відповідальність за членів родини, особливо сиріт, чесність тощо. Водночас старшина все більше дбає про успішну кар'єру синів в адміністративних імперських структурах, на військовій службі, що проклало шлях до інтеграції з російським дворянством. Освіта відіграла тут важливу роль. Першою ланкою було домашнє навчання, далі — Києво-Могилянська академія, що стало традицією для багатьох старшинських родин. А завершувалося здобуття освіти в європейських, або Петербурзькому академічному чи Московському, університетах. Із часом козацька старшина починає надавати перевагу військовій службі.

¹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР.) — Ф.ХІІ. — Спр. 138. — Арк. 16 зв.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 1.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. — Арк. 1 зв.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Дневник генерального хорунжего Н. Ханенка. 1723-1753. — К., 1884. — С. 200.

¹⁰ Любецький архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898. — С. 125.

¹¹ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. (далее — Сулимовский архив). — К., 1884. — С. 142.

¹² НБУ. IP. — Ф. 1. — Спр. 57482. — Арк. 235.

¹³ Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. — С. 135.

¹⁴ Сулимовский архив. — С. 189.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 190.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 23.

¹⁹ Сулимовский архив. — С. 141.

²⁰ Там же.

²¹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и Акты о выборах депутатов в комиссию сочинения Уложения. — К., 1889. — С. 7.

²² Там же. — С. 14.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 433. — Арк. 2.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. 2. — Т. III. — К., 1906. — С. 423.

²⁵ *Яковлева-Таирова Т.* Новые данные из биографистики времён Гетманщины в архивах Санкт-Петербурга // *Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля.* — К., 2010. — С. 1019.

²⁶ Приватні листи XVIII ст. — С. 29.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — С. 35.

²⁹ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852. — № 36. — С. 374.

³⁰ Там же. — № 34. — С. 351.

³¹ Там же.

³² *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 58.

- ³³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 274.
- ³⁴ Там же. — С. 266.
- ³⁵ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852. — № 37. — С. 390.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же. — С. 392.
- ³⁸ Там же. — 1852. — № 38. — С. 404.
- ³⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 311.
- ⁴⁰ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852. — № 36. — С. 372.
- ⁴¹ Там же. — С. 373.
- ⁴² Там же. — № 38. — С. 406.
- ⁴³ Там же. — № 36. — С. 374.
- ⁴⁴ Там же. — С. 375.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же. — С. 373.
- ⁴⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 321.
- ⁴⁸ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852. — № 36. — С. 375–376.
- ⁴⁹ Там же. — С. 376.
- ⁵⁰ Там же. — 1852. — № 37. — С. 393.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. — С. 392.
- ⁵³ Там же. — 1852. — № 38. — С. 404.
- ⁵⁴ Там же. — С. 411.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 391.
- ⁵⁷ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852. — № 36. — С. 373.

- ⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 84 зв.
- ⁵⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 497.
- ⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 92.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 96 зв.
- ⁶² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. — С. 517.
- ⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 5.
- ⁶⁴ *Путро О.І.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). — Ч. I. — К., 2008. — С. 78.
- ⁶⁵ Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 494.
- ⁶⁶ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 83. — Арк. 3.
- ⁶⁸ Киевская старина. — 1893. — № 5. — С. 214.
- ⁶⁹ Там же. — 1895. — № 5. — С. 248.
- ⁷⁰ Там же. — 1893. — № 5. — С. 227.
- ⁷¹ Там же. — № 6. — С. 493.
- ⁷² Там же. — С. 491.
- ⁷³ Там же. — 1895. — № 5. — С. 240.
- ⁷⁴ Там же. — 1893. — № 6. — С. 497.
- ⁷⁵ Там же. — С. 498.
- ⁷⁶ Там же. — С. 499.
- ⁷⁷ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1900. — Кн. 14. — С. 73.
- ⁷⁸ Там же. — С. 75.
- ⁷⁹ Там же. — С. 75–76.
- ⁸⁰ Сулимовский архив. — С. 146.
- ⁸¹ Там же. — С. 149.
- ⁸² Российский государственный исторический архив. — Ф. 796. — Оп. 48. — Д. 153. — Л. 1.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же. — Л. 11.

⁸⁵ *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1896. — Кн. 11. — С. 74.

⁸⁶ Там же. — С. 71.

⁸⁷ Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 495.

⁸⁸ *Клепацький П.* Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — Т. I. — К., 1928. — С. 280.

⁸⁹ Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 494.

⁹⁰ *Клепацький П.* Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело... — С. 281.

⁹¹ Там само.

⁹² Киевская старина. — 1895. — № 6. — С. 366.

Розділ 6

РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕЖИВАННЯ, ЖИТТЯ Й СМЕРТЬ, ЦЕРКВА

- ◆ *Віра як захист*
- ◆ *Християнське сприйняття життя та смерті*
- ◆ *Традиції поминання*
- ◆ *Меценатство*

Приватні листи козацької старшини XVIII ст. передають до певної міри глибокі релігійні почуття, а також християнське сприйняття й розуміння таких антиномій, як життя/смерть, ролі церкви, священства в долі кожної людини та суспільства. Слід зазначити, що в листах, де йдеться про повсякденні проблеми, ці питання не займають основного місця. З приватного епістолярію переважно постає образ людини прагматичної, думки якої обертаються навколо господарських проблем, добробуту та здоров'я родини. У листах, що належать високоосвіченому прошарку, зокрема тих, хто здобув освіту в Києво-Могилянській академії чи інших закладах, роздуми на теми життя й смерті, гріховності забарвлені цитуванням Святого Письма.

У психології людини того часу, до якого б соціуму вона не належала, усталеним було сприйняття Бога і Богоматері як заступників, тому в листах досить часто зустрічаємо звернення до них з надією і проханням допомоги, сподівання на їх волю. Але водночас чітко простежується й цілком раціонально усвідомлений власний вибір та відповідні дії у розв'язання тих чи інших проблем. Про це, зокрема, ідеться в листуванні родини Полетик. В одному з листів (1759 р.) Степан писав до батька, що відстоюючи їхні володіння у селі Коровинцях він зазнав великих збитків, про що знає «Бог та люди». Як видно з цього листа, адресант не переймався християнськими постулатами про любов до ближнього як до самого себе, терпимістю. В образі на батька, який суворо

вчитав синові за непоштивє ставлення до нього, той у листі до швагра О. Шкляревича, відкидаючи всі звинувачення, писав: «Я ему не желаю ничего иного, чтобъ Богъ его посѣтилъ тѣмъ, что он мнѣ написалъ и жѣлаеть», і не без сарказму зазначав, що відплатить йому тим самим, мовляв, «теперь в свѣтѣ добримъ за худое не отдають»¹.

Нещастя, які відбувалися в родині, стихійні лиха сприймалися як кара Бога за людські гріхи. Так це розумів і Г. Полетика, як видно з його листа із Петербурга до дружини Олени Іванівни (1784 р.), коли він довідався про пожежу в їхньому маєтку у селі Чехівка: «Божіє посѣщение за грѣхи наши»². Тяжко хворіючи, Г. Полетика у цьому ж листі, описуючи свою недугу й усвідомлюючи, що може померти, смиренно констатує, що все в руках Божих. Щодо вирішення своїх справ, то маючи підтримку серед петербурзьких сановників, він усе ж більше уповає на Всевишнього: «Но Богъ больше их»³. Досить часто листи до дружини, описуючи вирішення майнових тягб із братом Степаном, дядьком Ласкевичем та його спадкоємцями, завершує словами: «Если Богъ нам поможетъ», «Что Богъ даст, то и будетъ», однак зазначає, що рішення залежить як «от воли Божіей», так і «обстоятельства дѣль»⁴. Сумуючи з приводу хвороби сина Павлуши, Григорій Полетика пише дружині: «Дай Богъ, чтобъ он выздоровѣлъ, и не былъ бы причиною тяжкой нашей, естли умреть, печали... Однако во всемъ да будетъ воля Божія»⁵. Описуючи дружині, як його лікують у Петербурзі, Г. Полетика не прогнозує результатів, а знову ж завершує лист словами: «Что впредь Богъ дастъ». У зверненні до дружини він відзначає: «Дай Богъ вамъ, душенька, лучшее отъ моего здоровья, въ которомъ бы я васъ и дѣтей нашихъ желалъ какъ найскорѣе видѣть»⁶.

Про дотримання заповідей Божих, прояви милосердя до бідних та вбогих, допомогу ближньому йдеться у багатьох листах. Так, А. Войцехович у недатованому листі до синів,

написаному навесні, у квітні, коли вже не було збіжжя, дякував їм за надіслане на двох підводах жито, а на третій — гречку, повідомляв про високі ціни, через що купити зерна не можна. Просив ще придбати жита, вівса, ячменю, писав, що «пришлются подводи для того, чтобъ и беднымъ людямъ хотъ мало снабдѣтъ на препитаніе»⁷. В іншому листі до синів (18 липня 1788 р.) наказував «для требующихъ к празднику» змолоти «пшеницу и роздать для пискихъ дворовъ. Такожъ из собою муки пшеничной взят для людей неимущихъ»⁸. Синам, коли вони розпочали будівництво, давав настанови: «Блажен, разумѣвая и на пища, и Бога. А для того людей неотягощат работаю, а все с уваженіемъ дѣлат постройки»⁹. Загалом А. Войцехович досить часто цитує християнські сентенції. У листі до сина Івана, де, очевидно, ідеться про майнові суперечки з Лисенками, він пише: «Суди Боже про мою. Суди, Господе, обидящихъ мня». У кожному з листів він дякував Богові, що сини живі й здорові, про себе також писав: «Еще милостию создателя в чувствѣ. И домашніе хлопоти мнѣ не в досаду и не в нужду»¹⁰. Утім, із часом писав, що вони вже «по старости и слабости мнѣ скучны», але дякуючи Богові «скільки могу, долг сношу»¹¹.

Бог, як охоронець людської долі, виступає в багатьох листах. Так, Федір Сулима, перебуваючи в Гілянському поході (1725 р.) в листі до своєї матері Марії Сулими зазначав, що повернувся з виправи «в гори персидскіе» неушкодженим «за щитомъ творца нашего и молитвами вашими материнскими». Генеральний хорунжий М. Ханенко та його дружина Юліана в листі до дочки Анастасії й зятя Петра Савича про себе писали, що «и мы со всѣми дѣтми нашими и внуком Федором по се число въ живихъ обрѣтаемъся, впредь же какъ воля божія об насъ соблагоизволить»¹². А. Войцехович у листі до своїх синів тішився тим, «что еще ваша всѣхъ троихъ жизнь продолжается, благодарень изливаеміе на мене и на

васъ человеколюбіе и судби вишняго и одобренъ смущаемий духъ мой»¹³. На волю Божу та кару за несправедні вчинки уповав генеральний бунчужний Семен Галецький, який писав до Петра Шаркевича (1734 р.), якого у Стародубі вкинули до в'язниці, судячи з листа — «народа ради». Він був зворушений учинком його сина, який пішки прийшов до Петербурга шукати справедливого рішення й звільнення свого батька з ув'язнення. С. Галецький писав, що проситиме за нього у своїх «милостивих и високихъ патроновъ», покладав неабиякі сподівання на новостворену Малоросійську колегію та її очільника князя О. Шаховського, й перефразовував євангельську сентенцію про те, що недоброзичливець «посрамлень будетъ, и отвѣтъ треба будетъ воздати о себѣ, и о поступкахъ злыхъ»¹⁴. Рекомендував і священникові Денисові Карському просити за постраждалого: «Нехай не отчаеваемъ милосердия божого и монаршого за люди страждущаго». С. Галецький писав, що і сам зазнав прикростей, але «нині же помилован рабъ еѣ величества зосталь»¹⁵. Євдокія Сахновська у своїх листах до чоловіка Івана, який перебував у Петербурзі для вирішення майнових справ, неодмінно покликала на Божу ласку: «Объявляю вамъ, серденко, что по милости всемогущаго бога в добромъ з дѣтками и внучками и со всѣмъ домою нахожусь здоровьемъ, за что создателю моему воздаю благодареніе»¹⁶.

За здоров'я ставили свічки у церкві, замовляли служби. Так, брат Григорія Полетики — Андрій, довідавшись про його хворобу, писав незадовго до його смерті, що сподівається на одужання, замовив службу за здоров'я в Оксютинському храмі й покладає сподівання на «милосердного Творца нашого». Багато хто здійснював прощу до київських святинь, як небіж М. Ханенка Михайло, або до чудотворних ікон, про що йдеться в листі Максима Пучковського — імовірно, одного з приятелів бунчукового товариша Журмана.

Він просив надіслати йому 20 руб. на лікування, скаржився, що «ногами нѣже ступить могу от лому кости»¹⁷, не сподівався вже на «лѣкаров суетнихъ» і мав намір поїхати вклонитися «чудотворному образу пресвятия матере охтирской и каплуновской».

У листах зустрічаються прохання «заради Христа», або ж із метою «обрести благодать», допомогти в тих чи інших справах «на всегдашню свою честь и славу», як писав писар Каташинського монастиря чернець Олександр Шкляревич Стефанові Шираю, «знаменитому войску запорожскому товаришу». Він прохав його прискорити купівлю ґрунту, а у приписці просив дати йому «тонкого сукна», запевняв, що буде «во вся дни житія моего в памяти сіе мѣти, противу силѣ моей отслужовати». Це прохання, імовірно, далось йому нелегко, оскільки у постскрипті чернець зазначив, що коли виконати його неможливо, то прочитавши «крайнего ради встиду моего, сея цидули свѣту не являйте»¹⁸. Писаря забирали у Чернігів на архієрейську кафедру, тому, можливо, йому хотілося мати новий чернечий одяг із тонкого сукна.

Невід'ємною складовою приватного й громадського життя було дотримання церковних обрядів, участь у богослужіннях, сповідання, причастя, миропомазання. За усталеними нормами, прихожани повинні були сповідатися та причащатися не менш, ніж раз чи двічі на рік, як правило, перед Різдвом і Великоднем, або ж після іншого посту, що мав передувати прийняття цих таїнств. Генеральний хорунжий М. Ханенко в листах до свого сина Василя, який навчався в університеті міста Кіля, нагадував йому про обов'язкові відвідини церковних служб у неділю, на свята та дні посту. Наказував, якщо не двічі, то один раз, постячись і молячись, «сообщитись Святимъ Тайнамъ», тобто сповідатися та причащатися. Коли син повідомив йому, що хворів і не зміг причащитися перед Великоднем, то батько наказував у наступний Петрів піст «приготовь себе чрезъ

недѣлю съ пристойнимъ говеніємъ и по нашей церкви святой чиноположенію очистивъ первіе совѣсть свою исповѣдію [...] удостоится сообщенія Св. Евхаристіи»¹⁹.

Незважаючи на церковний контроль, непоодинокими були випадки, коли прихожани не ходили до храмів, не сповідалися та не причащалися. Так, піп села Сокиринці, звертаючись із листом (1723 р.) до місцевого старости Матвія П'ятака, якого звинувачували у крадіжці церковних дзвонів, зазначав, що він «такий суевѣрецъ, що у церквѣ божественной нѣгди не буваєшь, да уже лять шѣсть, якъ не сповідаешся, нѣкому нѣ каешся»²⁰. Можливо староста сповідався й причащався в іншій церкві, оскільки священик зазначав, що він мотивував таке недотримання усталених правил християнського життя тим, що, нібито, піп йому відмовить. У цьому ж листі адресант закидав, що він не розпорядився за християнським звичаєм поховати одного небіжчика, який, імовірно, з його ж вини трагічно загинув. Його дружині той виплатив головщину, а попам — не заплатив, «тепера тот небожчикъ не по християнску лежит загребень»²¹.

Усталеною нормою було дотримання релігійних свят, особливо Різдва, Воскресіння та надсилання традиційних вітань. Поздоровляли також із днями ангелів. Так, Петра Калнишевського з днем його небесного покровителя св. апостола Петра вітав ієромонах Самарського монастиря Феодорит і висловлював побажання, що «патрон вельможности вашей исходотайствуетъ всецѣлостное здравіе и благошасливія дни в должайшіе лѣта вашего пребиванія»²². До цього додавався подарунок — самарський хліб та монастирських військових млинів мішечок пшеничного борошна. Ієромонах висловлював сподівання, що тезоіменитство Петра Калнишевського відзначатиметься всім Військом Запорозьким, а він зі свого боку молитиметься «ко всещедрому Богу». Як правило, на вітальні листи адресати відповідали, дякували й бажали до свят здоров'я, добробуту

всій родині. Петро Галецький у листі до Скоропи (1744 р.; імовірно Григорія Скоропи, бунчукового товариша Стародубського полку) навзамін після вітання з Воскресінням Христовим писав йому: «Со всяким моимъ усердіемъ желаю таковіе благонароचितіе празденства целоздравственно и благополучно в множайшіи лѣта достигат і оніе всерадостно совершать»²³.

Вирішуючи спірні майнові справи, родичі, незважаючи на висловлене в листах незадоволення, обіцянку звернутися не лише до «правосудія ясновелможного», тобто гетьманського, але й «до царської величності», не забували побажати, наприклад, «настоящий путь святія четиридесятницы совершивши, въ совершенномъ души и тѣла здравіи текущиму на подвигъ страданія и тогожде торжественному воскресенію поклонитися»²⁴, як писав Яків Ширай до свого родича Стефана Ширая, який відбирав у нього ґрунти. В епістолярній спадщині освічених верств суспільства іноді зустрічається досить пафосне звернення до Бога. Це, зокрема, помітно в листах Івана Обідовського. Скаржачись на неприхильність до нього дядька — Василя Кочубея, якому він неодноразово писав з Бреслау (Вроцлава), а той йому не відповідав, так висловлював своє сподівання на Бога: «О Христе мой, токмо ти мене до конца не остави: молю тя чрезъ кровь твою, иже мя возлюбиль еси, и за мя предаль еси тебе»²⁵.

Смерть у світосприйнятті тогочасної людини розумілась у дусі християнського вчення як воля Бога, невідворотність і кінець земного життя — переселення «от сего временнаго житии во вѣчное»²⁶. Так писав про смерть свого дядька — київського полкового обозного Ф. Ханенка — його небіж генеральний хорунжий М. Ханенко. А оскільки час її невідомий, то літні люди вже заздалегідь намагалися приготувати все необхідне для спорядження покійника. Про це йдеться в листі А. Войцеховича до його синів (1782 р.), де він пише, що «мне надобно напред слюдующіе случаи, коихъ ожидать

по воли Бога надобно, купить в Глуховъ 40 аршин* тафти плотной, тоестъ не рѣдкой, цвѣтомъ кровавой или зеленой свѣтлой или голубой. Голанского полотна штуку»²⁷. А. Войцехович прожив довге життя, народився в 1717, а помер у 1799 р.²⁸ Поховати родича належним чином було обов'язком усієї родини. Так, гетьман Іван Скоропадський у листі до Андрія Марковича (1712 р.), брата його дружини Анастасії, висловлював глибокий жаль із приводу смерті їх батька, якому вони «прагнулиси и зычили долгихъ лѣтъ», але «всемогущего бога ви рокомъ неуклонного на всѣхъ живущихъ декрету надъ сподивання наступила екекуція, аби винный долгъ смертельности заплатилъ»²⁹. Він особливо вболівав за свою дружину, яку називав Настусею, що вона не була присутня, коли помирав батько, і не одержала «остатного з живих уст благословенія родительского». Повідомляв, що вони не зможуть прибути на похорон «за нашими трудностями» й просив родичів «за нас тую послугу и отправу погребового акту»³⁰ відбути. Вони ж замовлять «тут в храмах Божіихъ» належну молитву й роздадуть милостиню.

Козацьку старшину ховали з військовими почестями, як про це можна судити з листування. Перебуваючи у далеких військових походах у складі російських військ або на будівництві нових фортифікацій чи інших роботах багато козаків, як і козацька старшина, гинули в боях, вмирали від ран та хвороб. Старшин везли ховати на Батьківщину. Так, Павло Полуботок, чернігівський полковник, звертався з листом до свого небожа — переяславського полкового сотника Івана Добронизького — з розпорядженням перевезти тіло померлого генерального хорунжого Івана Сулиму, чоловіка його

* Аршин дорівнював 72 см., штука полотна коливалась у межах до 30 аршин (див.: Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 154–155).

Портрет наказного гетьмана П. Полуботка. Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст. (*Історія українського мистецтва. У п'яти томах.* — Т. 3. — К., 2011).

сестри Марії, «в нашу отчизну». Він разом з козацьким військом йшов на будівництво Ладозького каналу, захворів в дорозі й помер у 1721 р. поблизу м. Вишній Волочок³¹. Павло Полуботок сумував із приводу його смерті, писав у листі до небожа: «Теды сугубую печаль слезнымъ моимъ растворяю сердцемъ». Поховати його в чужому краю, де «и имени его милости ништо никогда не помянетъ, а до того бы и еи милость панѣ хоружиная енералная, милая моя панѣ сестра, зо всѣмъ своимъ домомъ неоплакане всегда печална была»³², було б великим смутком для всієї родини.

Він наказував спорядити процесію, яку супроводжували небіж, що також перебував у поході, значкові товариші та козаки його куреня і військові музики. Процесія мала виїхати на Москву, Калугу «и далѣ к городамъ, на Украину». Наказував також скласти реєстр речей і грошей покійного генерального хорунжого, завіривши його у священника та полкової старшини. Отже, судячи з цього листа, побутувало повір'я, що душа покійника лише тоді знайде спокій, коли буде оплакана рідними й похована у своїй землі. З військовими почестями, «воинскою церемонѣю, з дробного оружія пушечного палбою и войсковою музикою»³³ ховали полкового обозного Ф.Ханенка, як це видно з листа М. Ханенка до київського полкового обозного й осавула, в якому він їм дякував за те, що його дядька поховали як належить воїну. У листі згадано, що після церковної служби відбувся

поминальний обід. (Ф. Ханенко був похований у козелецькій соборній Преображенській церкві).

Поминання покійників супроводжувалося трапезою, наданням церквам і монастирям на спомин душі, на сорокоуст, певної суми грошей. Так, Семен Сулима по своїй покійній матері «становив третинний, девятинний, полусорочини, сорочини, роковий» обіди, поминав перед великими святами, роздавав гроші священникам, дякам, вікаріям, паламарям, «молодикам школьним», ченцям, старцям. У річницю смерті відправив панахиду «над гробом покойной добродійки матки», усього витративши протягом року на поминання 246 золотих³⁴. На похорони і поминання — третин, девятин по Параскеві Ханенко, дружині Ф. Ханенка, було витрачено 141 руб. 22 коп.³⁵ В «реестре расходов» враховано все — «на гробъ теслѣ, на малюванне гроба малярю, попамъ, дячкамъ, на шпиталѣ старцамъ, невольникамъ», на обід після поховання, пожертви у чернігівські монастирі та церкви тощо. Імовірно, чим більші були пожертви, тим більше було надії на прощення гріхів, спасіння душі. Роздавалися також одяг, прикраси — як рідним і близьким, так і вбогим. Кошовий отаман Петро Калнишевський писав до роменського міщанина Михайла Чухна (1770 р.), в якого залишилися після смерті його племінника — запорізького полковника Йосипа Калнишевського — «разніе фантя, яко то: одежа і протчое», що бажав би це забрати й посилав для цього «полкового старшину войска здешнего Антона Головатого». Ці речі він мав намір використати «на должное по смерти его поминовения, как християнскій долг велить»³⁶. На спомин душі заповідала частину своєї спадщини й дружина полковника Григорія Граб'янки. Київський митрополит Йоасаф Кроковський у листі до Марії Василівни Ялоцької (1712 р.) дякував за 100 талярів, передані нею безпосередньо ієрархові на спомин душі її чоловіка — Василя Ялоцького. Митрополит писав,

що «готовъ будучи такъ о блаженномъ его успокоеніи, яко и о многолѣтномъ вельможной милости панской здравіи и желаемомъ спасеніи при архирейскихъ молитвахъ незабвенно господа бога благаимъ, яко есмъ и навсегда пребываю»³⁷.

Часом козацька старшина заповідала чималі гроші на церкви та монастирі, але водночас дбала в першу чергу про залишення спадщини в родині. Коли, наприклад, київський полковий обозний Ф. Ханенко мав намір своїм заповітом передати чималі маєтності монастирям і церквам, то його небіж — генеральний хорунжий Микола Ханенко — в листі до нього (27 липня 1740 р.) писав, «оставивши прочіе к тому подлежащие околичности», що дядьку його, «пришедшему уже к самой крайней старости лѣта и по человеческому разсуждая повседневно ближе к смерти, нежели к житию»³⁸, слід розпорядитися своїми маєтностями, ураховуючи інтереси спадкоємців, «понеже час смерти неизвестен». Він зазначав, що необхідно укласти заповіт «по своей чистой совѣстѣ, не откладая того от времени до времени», писав, що бачив заповіти, укладені всупереч чинним правовим нормам, які потім були скасовані. М. Ханенко вважав, що наміри дядька віддати спадкоємцям лише те, що залишиться після роздачі на церкви та монастирі, несправедливе: «По моему мнѣнію кажется весьма слушне первой надобно домъ свой по надлежащему распорядить, а потом уже на церкви легацию дѣлат, если що буде лишнее»³⁹. При цьому наголошував, що церква не вимагає надання їй маєтностей, коли спадкоємці будуть змушені «по миру ходить». Особливо застерігав щодо прав малолітнього онука Ф. Ханенка — Михайла, якого треба вчити і виховувати, допомогти його матері Ганні Чуйкевич, або ж узяти його до себе, «чтоб в немъ памят ваша достохвалная осталась»⁴⁰. Попереджав також, що в разі неповернення Ганні втраченого при пожежі її «внесеня» (посагу) й передачі всього дружині Федора Ханенка —

Параскеві, про яку Микола писав без особливої симпатії («безпотомная и троебрачная»), та змушена буде віддати половину під присягою. Це буде справедливий і «приятнѣйший Богу вашъ учинокъ должно всякому отдать, нежели монастыри доволнит, богатит вашими денгами»⁴¹. Віддавати перед смертю всі борги також було одним із проявів надії на прощення гріхів і спасіння душі. Той же М. Ханенко вимагав від уже дорослого й повнолітнього онука Ф. Ханенка — Михайла, який мав намір іти в монастир і частину своїх речей передав на церкви, а також протопопа Козелецького написати, що й кому було віддане. Михайло повідомляв дядькові, що на ризи «на церков борковскую убогую далъ кафтанъ мой новый разноцвѣтливый блакитный дулевий и кунтуш кармазину вишневого под окладом сребрного бузументу. И за тое ложицу сребную да лѣхтарь, чтоб богъ привель в здравие первобитное»⁴². Своєю чергою протопіп козелецький повідомляв М. Ханенку, що згідно зі свідченнями борковського ієрея Стефана Каченовського, речі, віддані на церкву, уже освячені, а тому він їх «отбирать без вашей команды не дерзостень»⁴³.

У випадку смерті близької людини родичі намагалися втішити і розрадити родину покійного, але при цьому нагадували про необхідність дбати за сім'ю та господарство, як це видно з листа В. Дуніна-Борковського до свого зятя Івана Забіли (1689 р.), в якому він співчував із приводу смерті його батька («милого родича вашого»), душу якого «Господь Бог прийняв до вічної хвали своєї, а тіло його землі передано», але радив «до голови своєї не припускаючи и бы на мнѣй не журячися чѣните за душу его ялмужну, сорокоустами Господа Бога за его молѣте». В. Дунін-Борковський обіцяв своєму зятеві бути, як і раніше, батьком, закликав «нѣкуда на мѣстца непотребные не ходѣте», імовірно, не топити смуток горілкою по шинках, а триматися свого дому, пильнувати господарства,

«яко бы оному, ховай Боже, за яким не дозором вашим не стала ущербок якый»⁴⁴. Подібно й Федір Чуйкевич у листі до свого пасинка — Михайла Ханенка, довідавшись про його хворобу й даючи рекомендації, як одужати, не забув нагадати, що коли він знаходиться в «диспозиції» ближче до смерті, ніж до життя, то мусить матеріально забезпечити свою матір. При цьому Ф. Чуйкевич запевняв, що мати його «зичить, чтоб ти сам тимъ всѣмъ долгий вѣкъ владѣль и ея матернее сердце здорovemъ своимъ обрадовалъ»⁴⁵.

Очевидно, мала місце практика листовно висловлювати співчуття, про що можна судити з листа Ф. Ширая до свого швагра Григорія Скорупи з приводу смерті його матері (1713 р.). Федір Ширай навчався в Ягеллонській єзуїтській академії⁴⁶. Його лист написаний напівпольською, напівлатинською мовою, де він за правилами риторики розпочинає виклад свого

Портрет Григорія Гнатовича Галагана. Невідомий художник. Початок 1760 р. (Історія українського мистецтва. У н'яти томах. — Т. 3. — К., 2011).

співчуття згадкою про одну римську парку, богиню смерті, ненаситну кров'ю людською, яка своєю косою підтяла життя його матері, великої добродійки, наповнила таким смутком його серце, що неможливо описати словами. Імовірно, адресат Григорій Скорупа також знав латину та польську. Своїх дітей, як про це йшлося вище, він відправив на навчання до Києво-Могилянської академії, а згодом до Польщі.

У листуванні зустрічаються випадки, коли зазнаючи хвороб, різних нещасть, невдач люди сприймали їх як кару Божу й прагнули або ж піти в монастир,

як це було у випадку з Михайлом Ханенком, або ж усамітнитися, як це зробив Г. Галаган, єдиний син Гната Галагана, що успадкував всі його маєтності й прилуцький полковницький уряд. Полковником він став ще за життя батька в 1740 р., коли йому було лише 23 роки. Таких молодих полковників, як писав О. Лазаревський, «в Малороссии не бывало»⁴⁷. Але незважаючи на багатство, знатність, він усе своє життя почувався нещасливим*. У віці 47 років Г. Галаган попросив відставки від полковницького уряду за хворобою. Це був, як зазначає той же О. Лазаревський, також єдиний випадок в історії Гетьманщини, оскільки уряд полковника надавав такі привілеї, що від нього добровільно ніхто не відмовлявся. Як видно з укладених ним у 55-річному віці автобіографічних заміток, його постійно переслідували хвороби, різні пригоди, які мало не відібрали життя. У 22 роки він одружився «не кстатъ и не по своей волѣ и терпѣлъ неудовольство чрезъ десять лѣтъ», коли залишився вдівцем із трьома малими дітьми. Перебував у різних походах, був на коронації імператриці Єлизавети, елекції гетьмана К. Розумовського, рік засідав у Генеральній канцелярії, стільки ж перебував у поході під час Семирічної війни.

У 1763 р. померла його мати й це стало причиною глибоких душевних переживань, «отъ якої несносной печали я и самъ толко что не луснувь»⁴⁸. Г. Галаган приймає рішення покинути це суетне життя й усамітнитись. У листі до сина Івана (1763 р.) він писав: «Я иду в мое намѣренное давно уединеніе, куди мене Богъ приведетъ, не дожидаясь лѣта, когда мой рокъ сталь сирь»⁴⁹. Дітям бажав усякого благополуччя і тихого мирного життя, «даби щасливѣе жите было отъ моего ваше». А його

* За переказами, над родом Галаганів тяжіло прокляття до сьомого коліна за те, що Гнат Галаган брав участь у зруйнуванні Запорозької Січі. Цікаво, що зі смертю Павла Григоровича Галагана, представника саме сьомого покоління, чоловіча лінія цього роду вигасла.

було таке, що «и татарамъ не желаю». Усі свої маєтності залишав дітям, наказував володіти й захищати їх. А для себе просив лише надсилати, де б він не був, «из провента: муки житной семь осмачокъ, гречаной чотири осмачки, пшеничной четверикъ, фасолѣ двѣ коробки, олѣи вѣдеръ восемь, горѣлки сивухи куховъ двѣ, саловъ, денегъ»⁵⁰, тобто просив для себе лише продовольство та трохи грошей. Далі Г. Галаган писав, що можливо в тій пущині залишитися помирати, але як «бура вѣщая утихнеть и Богъ насъ помилуетъ чимъ добримъ, то може и къ вамъ еще повернуся»⁵¹. Звертався до дітей: «Ежели вамъ батко надобенъ и не противенъ, то ви его увѣдомте по времени обо всемъ чрезъ того человѣка, которий будетъ знать, гдѣ я обрѣтатимусь»⁵², тобто, переслати йому звісточку можна буде через людину, яка знатиме про місце його перебування. В усамітнені Г. Галаган був два роки, життя здалося йому вже «якби благополучно; и казалось, что судьбина утомившись мене гнать, оставила на нѣсколко в покои»⁵³. Де саме була ця пущинь — невідомо.

Повернувшись до родини, Г. Галаган у своїх автобіографічних нотатках знову перелічує всі хвороби й напасті, що його переслідували. Про 1766 р. пише, що цей рік був «безщаснѣйший всѣхъ годовъ въ жизни моей: такая напасть, страхъ, печаль и клопотъ былъ, что вже не радъ былъ жизни своей»⁵⁴. Наступний, коли ще, як образно визначає Г. Галаган, від попереднього «шпари не отошли», був не кращій. Але він дякував Богові й Матері Божій, які відвернули від нього всі біди, пише, що тяжко хворіючи лихоманкою протягом 40 днів став одужувати лише тоді, коли «закомунѣковався», тобто причастився. Він навчався в Києво-Могилянській академії, оскільки згадує, що в 11 років хворів гарячкою в Києві. У своєму заповіті (помер Г. Галаган у 1777 р.) наказував трьом дітям — синові Івану, дочкам Олені та Параскеві, яким усе своє майно поділив порівну, дати милостиню на монастирі Густинський і

Ладинський по 100 руб., на сорокоусти в ті ж обителі, на ченців, крилошан, пономарів, у притулок для бідних по 30 руб. Послати в Київ на сорокауст у всі церкви і монастирі 1000 руб., а ще до того 500 руб. «на нищие и на бурсу, и на тыхъ, которіе по турмахъ сидять»⁵⁵. Ще заповідав дати гроші на сорокауст в інші церкви, а також 1000 руб. для «реставраціи» Преображенської церкви у Прилуках, патроном якої був його батько — Гнат Галаган. Про християнську смиренність, милосердя і добродійність Григорія Галагана свідчить і те, що у своєму заповіті він наказував дітям відкласти 500 руб. і давати бідним родичам, «хто толко назовется крєвнимъ нашимъ по 10 руб., по кобилѣ или по коровѣ всякому, и тѣмъ, хто би жаловался на мене, що чимъ его избидиль, то и тѣмъ давать из сихъ денегъ всенепремѣнно»⁵⁶.

Козацька старшина власним коштом споруджувала й оздоблювала церкви, вкладаючи у цю справу чималі гроші. Великими меценатами були гетьмани І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський, кошовий отаман П. Калнишевський. Останній опікувався будівництвом церкви у Лохвиці та оздобленням храму в Ромнах, побудованих на його гроші, про що йдеться в його листах У листі до прихожан церкви Різдва Богородиці в Лохвиці (1763 р.), яка згоріла, П. Калнишевський писав, що дає на її будівництво 1500 руб. з умовою, що вона буде побудована за два роки і лише його коштом. Застерігав, гроші «ні в якіє сторонніє употребленія, в заїми і в градскіє якіє нужди іли другіє чії привати не употреблять»⁵⁷. Церква була освячена в 1767 р. Лохвицький сотник Василь Жолтовський повідомляв П. Калнишевському, що при освяченні «имієть битъ музыка вокальная на дванадцать голосов, а на хорах будуть петь, где і я с ними, дяк басіста изрядной поставлен»⁵⁸. Проте внутрішнє оздоблення не було завершено і в 1768 р. П. Калнишевський писав іконописцеві Павлові Петрашеву про виготовлення іконостасу та позолоту згідно з наданим зразком,

Прилуки. Спасо-
Преображенський собор.
1710–1720 рр. Сучасне фото.
([htt://uk.Wikipedia.org](http://uk.Wikipedia.org))

Покровська церква.
Споруджена
у 1764–1770 рр.
у м. Ромнах
(Полтавщина:
Енциклопедичний
довідник — К, 1992).

наказував, щоб «золото положено било добре, а не гнилое, по силі договору»⁵⁹. Над іконостасом працював відомий різьбяр, купець із села Осташкова Тверської провінції Сисой Шалматов. Із проханням допомогти відремонтувати дзвіницю в с. Западинці Лохвицької сотні Лубенського полку зверталася до П. Калнишевського (1768 р.) вдова протопопа лохвицького Корнилія Кривецького — Євдокія Яківна. Вона писала, що за життя протопіп «повивозилъ потребное число к тому дубя. Когда же смерть жизнь его прекратила, остался весь тот материалъ без действительного окончания подчинки»⁶⁰, і що тут не знайдеться «фундатора», який міг би завершити справу. У приписці нагадувала П. Калнишевському про його обіцянку, коли він був в їхньому домі, позичити трохи солі й просила передати «чрез сего листоподателя», або ж вона пришле від себе людину.

П. Калнишевський замовляв для церков і богослужебні книги. Ще будучи військовим суддею в листі (1761 р.) до архімандрита московського Новоспаського монастиря він прохав передати йому коштовне Євангеліє, яке бачив там, а якщо це неможливо, то виготовити для нього подібне. Запевняв, що гроші перешле, «в чем порукою архимандрит киево-межигорский»⁶¹. Шукав золотарів для оправи наявних у нього у Запоріжжі трьох Євангелій, одне з яких написано на олександрійському папері, про що йдеться в листі до чигриндібровського сотника Данила Бутовського (1761 р.). П. Калнишевський писав, що на Січі таких майстрів немає, а «в вашей же сотнѣ слышно, что імеются и жителствуютъ іскусніе золотари»⁶². Просив відправити їх на Січ для укладання договору. Йому та кошовому отаманові Григорієві Федорову в 1761 р. було надіслано ікони «роботи високой». У 1768 р. П. Калнишевський надіслав ієромонаху Києво-Межигірського монастиря для копіювання картину «преподобного Павла Фивенскаго», яку той обіцяв змалювати після розпису церкви. Для побудованого його коштом храму Покрови Богородиці в Ромнах П. Кални-

шевський просив у листі до київського митрополита Гавриїла (1772 р.) призначити другим священиком його «племянника, Войска Запорозжского Низового полкового старшину Стефана Чемериса»⁶³.

Про меценатські вклади та будівництво церкви йдеться і в епістолярній спадщині П. Милорадовича. Він будував власним коштом церкву в с. Гамаліївка, найняв для її оздоблення маляра з Кролевця, який розписував храм, збудований П. Румянцевим у Вишеньках. У листі до сина писав, що за його роботу за контрактом необхідно виплатити 600 руб., крім їжі, різних фарб, позолоти й все це становитиме «на суму до тисячи руб.»⁶⁴. Для церкви він замовив у Москві чотири дзвони по 75 пудів. Храм було освячено в листопаді 1790 р. Маляр написав і для сина П. Милорадовича Григорія дві ікони — «совѣт предвѣчный пресвятои Троици, а другая Христа, благословляющего пять хлѣбовъ, которой да благословить тебя съ женой и дѣтми в домѣ вашемъ хлѣбомъ и пшеницею и всякимъ благимъ совершеннимъ даяніемъ»⁶⁵.

Мали місце випадки передачі козацькою старшиною ґрунтів священикам, про що можна судити з листа ієрея з села Баришівки Стефана Зубковського до Йосифа Савича (Тоцького) (1781 р.), де він скаржився на намісника Преображенської церкви Лаврентія Яновського, який вважав, що земля належить церкві, а не йому. Тому «забирав і пустошив всякую огородину, змушував платити на церкву пошлину», — писав Стефан Зубковський. Судячи з листа, він не вперше скаржився на такі дії намісника й отримав підтверджувальний лист від Йосифа Савича, який намісник визнав «поделним». Священик покликався також на свідчення старожилів, що ґрунт не церковний, і він сам, будучи 20 років священиком, знає, що «за церквою въ описѣ несостоить»⁶⁶. Просив захистити його від такої кривди, а також зберегти його власність на землю.

Отже, епістолярна спадщина дає уявлення про глибокі релігійні вірування, дотримання православних обрядів, побутування усталених християнських традицій у розумінні сутності життя й смерті. Козацька старшина, дбаючи про спасіння своєї душі, заповідала церквам та монастирям значні кошти, родина поминала покійних, вірячи в те, що підтримують цим їх у потойбічному світі. В окремих випадках бачимо прояви милосердя по відношенню до бідних, убогих, знедолених. Та все ж прагматизм щодо збереження й примноження своїх маєтностей, як це простежується, наприклад, в листуванні Ханенків і Чуйкевичів, превалював.

¹ Киевская старина. — 1893. — № 9. — С. 96.

² Там же. — С. 114.

³ Там же. — С. 117.

⁴ Там же. — № 3. — С. 510.

⁵ Там же. — С. 519.

⁶ Там же. — С. 527.

⁷ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР.). — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 107.

⁸ Там само. — Арк. 297.

⁹ Там само. — Арк. 266.

¹⁰ Там само. — Арк. 131.

¹¹ Там само. — Арк. 285.

¹² Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. — С. 125.

¹³ НБУ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 131.

¹⁴ Приватні листи XVIII ст. — С. 68.

¹⁵ Там само. С. Галецький разом з Павлом Полуботком у 1723 р. їздив до Петербурга домагатися обрання гетьмана. Також був заарештований, помилуваний Катериною I у 1726 р. (див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 132.

- ¹⁶ Приватні листи XVIII ст. — С. 102.
- ¹⁷ Там само. — С. 119.
- ¹⁸ Там само. — С. 20.
- ¹⁹ Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1852. — № 36. — С. 380.
- ²⁰ Приватні листи XVIII ст. — С. 37.
- ²¹ Там само.
- ²² *Гісцова Л.З.* До портрета Петра Калнишевського (3 нагоди 300-річчя від дня народження. — Архіви України. — 1991. — № 3. — С. 57.
- ²³ Приватні листи XVIII ст. — С. 108.
- ²⁴ Там само. — С. 22.
- ²⁵ Там само. — С. 29.
- ²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
- ²⁷ НБУ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 184.
- ²⁸ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — К., 1908. — С. 194.
- ²⁹ НБУ. ІР. — Ф. XII. — Спр. 138. — Арк. 3 зв.
- ³⁰ Там само. — Арк. 4.
- ³¹ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII вв. (далі — Сулимовский архив). — К., 1884. — С. 83.
- ³² Там же. — С. 40.
- ³³ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
- ³⁴ Сулимовский архив. — С. 59.
- ³⁵ НБУ. ІР. — Ф. I. — Спр. № 68660–68661. — Арк. 2.
- ³⁶ Приватне листування Петра Калнишевського. — Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 20.
- ³⁷ Приватні листи XVIII ст. — С. 18.
- ³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 3
- ³⁹ Там само. — Арк. 3 зв.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Спр. 82. — Арк. 10 зв.

⁴³ Там само. — Спр. 90. — Арк. 9.

⁴⁴ Материалы по истории Малороссии. — Вып. 1: Письма к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687–1713). — С. 12–13. Иван Петрович Забіла був одружений із дочкою В. Дуніна-Борковського Ганною. На час написання йому листа (з табору над Татаркою), де в той час перебував В. Дунін-Борковський, Іванові Забілі було 22 роки.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 7 зв.

⁴⁶ Сулимовский архив. — С. 180.

⁴⁷ *Лазаревский А.* Галагановский семейный архив. — Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 454.

⁴⁸ Там же. — С. 459.

⁴⁹ Там же. — С. 460.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же. — С. 461.

⁵² Там же. — С. 460.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же. — С. 461.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же. — С. 462.

⁵⁷ Приватне листування Петра Калнишевського. — Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 13.

⁵⁸ Там само. — С. 15.

⁵⁹ Там само. — С. 17.

⁶⁰ *Гісцова Л.З.* До портрета П. Калнишевського (3 нагоди 300-річчя від дня народження). — Архіви України. — 1991. — № 3. — С. 57.

⁶¹ Там само. — С. 54.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. — С. 21.

⁶⁴ Любецкий архив графа Милорадовича. Вып. I. — К., 1898. — С. 204.

⁶⁵ Там же. — С. 212.

⁶⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1408. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 1 зв.

Глава 7

ПРИЯТЕЛЬСЬКІ, ПАТРОНОЛІСТСЬКІ ВЗАЄМИНИ

- ◆ *Дружні симпатії, взаємодопомога та підтримка, послуги*
- ◆ *Традиції взаємин між патронами й клієнтами*
- ◆ *Сприяння кар'єрі як рідних, так і друзів*

У суспільстві, в якому значною мірою зберігаються патріархальні відносини, велику роль, поряд із родинними зв'язками, відіграють клієнтурні та приятельські взаємини. І це знайшло своє відображення в епістолярній спадщині XVIII ст. Козацька старшина Гетьманщини розраховувала не лише на рід, але й на підтримку кумів, свояків, добрих сусідів, знайомих, земляків, які дослужилися до високих чинів у російській імперській ієрархії, на петербурзьке земляцтво українських інтелектуалів. На них спиралися у скрутних матеріальних випадках, зверталися з різними проханнями та, як свідчать листи, знаходили підтримку.

Так, не лише спорідненість, але й дружба, як це видно з листування, єднали П. Завадовського та Г. Фридрикевича*. П. Завадовський, вихованець Києво-Могилянської академії, навчався в Орші (його батько, як згадувалося вище, звертався до Генеральної військової канцелярії з проханням видати паспорти його синам Петру та Івану для виїзду на навчання до Польщі). Здобув високі чини в Російській імперії, спочатку служив у фельдмаршала П. Румянцева, який очолював Малоросійську колегію після ліквідації гетьманства. Брав участь у

* Г. Фридрикевич одружився з Г. Чарниш, мати якої з роду Шираїв була споріднена з родиною Завадовських (див.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. V. — Вип. 5. — К., — Санкт-Петербург. — 2004. — С. 12).

російсько-турецьких війнах, здобув прихильність Катерини II, яка надала йому чин генерал-майора, став графом. Пізніше, уже в часи Олександра I, був першим міністром народної освіти. Займаючи високі посади й користуючись підтримкою впливових осіб, П. Завадовський збільшував свої маєтності в Україні, захоплюючи вільні військові землі. Перебуваючи в Петербурзі він доручав вести господарські справи своєму братові та управителеві, проте не дуже покладався на їх уміння і ретельність, тому звертався по допомогу до авторитетного й освіченого Г. Фридрикевича, сина Феодосії Томари, про невдале подружнє життя якої з його батьком ішлося вище.

У 1775 р. П. Завадовський писав Г. Фридрикевичу, що дякуючи його пораді він одержав «перяславскія деревни. Будьте мнѣ еще благодѣтель, призрите, какъ сами знаете»¹, запевняв, що покладається на нього більше, ніж на себе. В іншому листі просив повідомити, чи дорого коштують ті його переяславські землі, писав, що не претендує на чуже, «а изъ свободаго не худо отпросить какъ можно кусокъ поболѣ»². Г. Фридрикевич, судячи з листів П. Завадовського, давав йому добрі поради щодо ведення господарства, які той передавав у настановах своєму братові Іванові та управителеві. Він прагнув заснувати кінний завод, для цього мав намір купити породистих коней у К. Розумовського. Питав поради, як краще це зробити й повідомляв, що одного жеребця граф уже йому заочно подарував. П. Завадовський із ностальгією писав, що любить сільське життя, але його доля склалася так, що змушений жити у віддаленні від милого його серцю середовища: «Мое же состояніе не дозволяетъ мнѣ думать о хозяйствѣ»³, та просив Г. Фридрикевича, брата й управителя «быть въ моемъ имѣніи хозевами вмѣсто меня»⁴.

П. Завадовський, користуючись прихильністю П. Румянцева, а також Катерини II, збільшував свої маєтності, почувався впевнено й не переймався ремствуваннями генерального

судді І. Журмана, в якого він відібрав рангове село Мефедівку⁵, натякаючи, що чин свій той одержав не без його протекції. Він не звертав уваги на скарги та відверто писав: «Да я плюю на крики и на гнѣвъ всякаго, могутъ думать и толковать; но я чувствую, что въ стяженіи имѣнія со временемъ мою умѣренность познають»⁶, натякаючи цими словами на свої великі можливості, якими він навіть не користується в повній мірі. П. Завадовський мав намір приєднати до своїх володінь розташовані поряд з його землями села й навіть місто Золотоношу, яке він міг би випросити, але «съ письма помню ваши слова, что на весь вѣкъ приступятъ тяжбы». Про свої можливості, обіцяючи підтримати справу одного земляка у Сенаті, П. Завадовський не без самовпевненості писав: «Я попрошу, и моя просьба здѣсь вѣсь свой имѣеть»⁷. До Г. Фридрикевича він звертався «братец», бажав йому здоров'я й довгого віку, висловлював бажання «пожить съ вами вмѣстѣ, хотя на старость, и попить степной сыворотки», запевняв у своїх дружніх почуттях, водночас просячи не розголошувати його наміри.

Своєю чергою Г. Фридрикевич, коли розгорівся великий сімейний конфлікт між його сестрою по матері Анастасією Полуботківною та її зятем П. Милорадовичем із приводу одруження його дочки, а її онуки з І. Лашкевичем, на що батько не дав благословення, заручався підтримкою свого приятеля й родича П. Завадовського. Відправляючи І. Лашкевича у Петербург вирішувати справу про спадщину дружини, Г. Фридрикевич радив йому відвідати П. Завадовського. У листі до дружини І. Лашкевич писав, що він «поясниль мое дело графамъ Безбородкѣ и Воронцову», сприяв його зустрічі з О. Безбородьком і писав дружині: «Увѣжу, какъ сей баринъ на меня взглянетъ»⁸. Одночасно й син П. Милорадовича Григорій поїхав у Петербург відстоювати їхні інтереси. Він також покладав надію на впливових земляків — О. Безбородька, П. Завадовського та Д. Трощинського. Імовірно, вони

й схилили обидві сторони до мирного вирішення конфлікту щодо поділу маєтностей.

Дружні відносини з родиною Г. Фридрикевича, його братами від другого шлюбу матері Леонтовичами підтримував і М. Ширай, дядько його дружини. У листі до Г. Фридрикевича він замовляв купити для нього у Петербурзі «покупки по реестру, от мене приложенному», дякував за його приятельське ставлення та скаржився, що засумнівався у дружніх почуттях його брата Василя Леонтовича, «друга моего прежнего и нѣнѣшнего, который долженъ былъ быть всегда безпеременнымъ ко мне»⁹. В. Леонтович, повертаючись із Риги через Стародуб, не заїхав до нього й М. Ширай розцінив це як прохолоду в їхній дружбі: «Так холодной кровѣ стал ко мнѣ находится». Цікавим є висловлене в листі розуміння дружби як постійної моральної риси й розчарування, коли втрачається відчуття глибокої приязні.

Однією із форм етикету, усталеної у середовищі козацької старшини (цілком імовірно, що й серед інших верств населення), було вітання рідних та приятелів зі святами, днями ангела, Новим роком, надсилення подарунків, що мало засвідчувати приязнь та добре ставлення. Інколи це служило зручною нагодою попросити допомоги, позичити гроші, або ж мало інші спонування. В епістолярній спадщині досить часто згадуються подяки за подарунки. Так, Іван Старжинський дякував своєму патроніві бунчуковому товаришу І. Чарнишу за надіслану йому до Нового року вишнівку й писав, що попиває її «з добрими людьми» за здоров'я покровителя, якому бажає прийдешній рік «при ненарушимомъ здоровю и добромъ поведенію зачати и окончити»¹⁰. У новорічних вітаннях зустрічаються сподівання, що в Новому році «Христось господь новымъ обогатит здравіем, щастіем и всяким благополучіем на множество лѣтъ», «оного праздника достигать в другіе найдолжайшіе лѣта». Вітали також із народженням

дітей, традиційно бажаючи здоров'я, щастя. Березанський сотник В. Дмитрашко-Райча* в листі до переяславського полковника С. Сулими, вітаючи його з народженням сина Федора (1746 р.), бажав, щоб «шляхтичъ од шляхтича роджений, таковой дождалъ чести, какову велможность ваша и антецесори получили и въ числѣ велможнихъ считался зо временемъ»¹¹, прославив свій рід.

Живучи подовгу в Петербурзі чи Москві, вихідці з Лівобережної України використовували кожную нагоду передати рідним через своїх земляків листи, вітання, подарунки, одержати від них звісточки. Так, М. Мотоніс дякував у листі (1770 р.) Якимові Сулимі за те, що він, будучи у Ніжині, провідав його

* В. Дмитрашко-Райча здобув добру освіту, навчався в Києво-Могилянській академії, а також за кордоном (на думку Д. Оляничина, близько 1722 р. перебував у гімназії Св. Марії-Магдалини в Бреслау (Вроцлав); див.: Oljančyn D. Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // Kyrios. — Bd. 2. — München, 1937. — S. 273). Знав латину, перекладав із німецької та латинської, був включений до складу кодифікаційної комісії (див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 183). Одружений з дочкою Ф. Сулими, покійного брата Семена. Про його освіченість ходили перекази. Невипадково ж І. Миловський писав синові Семена Сулими Якимі з Відня (1765 р.), що пам'ятає його розповіді про покійного сотника Дмитрашка, якого «вы описывая разумъ и другія качества, наизусть пересказывали мнѣ содержание разных его къ родителю вашему писемъ» (НБУ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57482. — Арк. 48). Сам І. Миловський, родом з Носівки, навчався «на собственномъ моемъ коштѣ в малороссійскіхъ училищнихъ коллегіяхъ наук поезіи, риторики, философи и богословіи», опанував ці науки у Харківському колеґіумі, далі студіював в академічному університеті у Санкт-Петербурзі, а в 1760 р. звернувся до гетьмана К. Розумовського з проханням видати паспорт для поїздки «в Германію, Францію и в другіе за способность к научению моему нации», де мав намір вивчати мови та різні науки (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3134. — Арк. 1).

матір — очевидно, на їхньому хуторі Липовий Ріг поблизу Ніжина. Вибачався, що затримався з подякою, оскільки не знав, куди йому писати. Просив передати вітання приятелю Петрові Івановичу Погорецькому, вихованцю Києво-Могилянської академії, який завершив навчання в Лейдені, де здобув диплом доктора медицини. За відмову виїхати на службу до Сибіру його заарештували, але незабаром відпустили. П. Погорецький займався перекладами з медичної літератури, популяризував медичні знання серед широкого загалу. М. Мотоніс замовляв для нього книжки в Ляйпцигу й через Я. Сулиму просив передати, що вони ще не одержані, а коли не одержить їх «на первих кораблях», то замовлятиме через агента Вейтбрехта, «хотя сіе и не весьма мнѣ приятно. Ибо вы сами знаете, как здесь книгами торгуют»¹², імовірно натякаючи на високі ціни чи занадто тривале виконання замовлень.

Дружні почуття та приязнь крізь усе життя пронесли М. Мотоніс і Г. Полетика, що так яскраво видно з їхніх листів. За приязнь до його роду дякував Г. Полетиці й Василь Іванович Скоропадський, пишучи, що він щасливий мати підтримку від такої людини, «которому фамилья наша имѣла особенное почтеніе», тішився надією, що буде гідним «вашего дружества»¹³. Дружні відносини протягом усього життя підтримували М. Мотоніс та Г. Козицький, які, прослухавши курс філософії в Києво-Могилянській академії, у 1747 р. виїхали для продовження навчання спочатку в Бреславі (Вроцлав), а в 1749 р. у Ляйпцигу, де перебували до 1756 р. Не маючи коштів для навчання, вони звернулися до Академії наук з прохання надати їм стипендію. Академія виділила невелику суму (спочатку 100 руб., а згодом 150 руб.), але зобов'язала служити довічно. Повернувшись до Петербурга в 1756 р. вони почали викладати в академічній гімназії та університеті. І хоча потім Г. Козицький став секретарем Катерини II, а М. Мотоніс служив у Сенаті, вони зберегли

дружні відносини, про що може свідчити лист від 1771 р., в якому М. Мотоніс писав Г. Полетиці про одруження Г. Козицького з дочкою колезького асесора І. М'ясникова Катериною, родом із Симбірська. Він, імовірно як сват, супроводжував того до рідного міста нареченої, яка принесла в посаг «тисячу душъ въ Пензенскомъ уѣздѣ, да пять тысячъ денгами, и на пять тысячъ вещей. Со временемъ Григорий Васильевичъ (Козицький — *О. Д.*) будет имѣть тысячъ пять или и болѣе крестьянь»¹⁴. Далі писав, що й Катерина II «пожаловала ему на свадьбу десять тысяч рублей». Проте таке несподіване багатство не врятувало Г. Козицького від душевних переживань — із невідомих причин він звів рахунки із життям у 1775 р.

Давня дружба, ще з Києво-Могилянської академії, де вони разом навчалися, єднала М. Ханенка та Я. Марковича, про що згадується як в їхніх щоденниках, так і у листуванні. Зокрема М. Ханенко, пишучи до дружини (1753 р.), зауважував, що до нього у Глухові звернувся «знатний» його товариш Я. Маркович, і поскаржився на людей М. Ханенка, які спустошили його урочище. Адресант просив дружину розібратися у цій справі й наказував, «чтоб наши люде в домахъ его милости пана Якова Марковича нѣкакой порубкѣ не чинили»¹⁵, а також послати старосту для того, щоб описати всі шкоди й повідомити йому в Глухів. Судячи з тональності листа, М. Ханенкові були неприємні такі непорозуміння зі своїм товаришем. Коли в 1760 р. М. Ханенко помер, Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «Слышно, что хорунжій генералный Николай Ханенко, древній мой друг и кондисципулъ, умер въ Глуховѣ на 67 году»¹⁶.

Приятельські відносини склалися й між Я. Марковичем та сином гетьмана Д. Апостола — Петром, котрий виховувався при дворі князя О. Меншикова (очевидно, був заручником, якого Петро I, враховуючи, що Д. Апостол попервах був на боці І. Мазепи, вирішив забрати в Петербург¹⁷). Він здобув

добру освіту, володів французькою, німецькою та італійською мовами, збирав книги, як це видно з його щоденника. Лише в 1730 р. повернувся додому й став лубенським полковником, тримаючи цей уряд до 1757 р. У листі до Якова Марковича (1743 р.) П. Апостол дякував за надіслані йому газети, звістки про знайомих та, зокрема, іронічно писав «про щастя одного з них, якому були надані землі у володіння по сусідству»*. Роздумуючи над цим, він вважав що «слѣпое щастіе есть удивительно», цитував латиною Клавдіана: «Saere mihi dubiam traxit sentential mentem»¹⁸. Не без іронії писав, як тішився «товариш наш п. Андрей Горленко», коли йому були надані чин і землі, «какъ же то онъ въ томъ радостномъ случаѣ чуприну себѣ спереду гладиль и на пальчикахъ подымался! Желалъ бы я при томъ купно с вами бытъ и хахотать вмѣстѣ»¹⁹. Петро Апостол повідомляв, що повертає назад газети «с прилогомъ 4 тома Спектатора».

Судячи з листування, козацька старшина досить часто брала гроші під проценти або ж під заставу — як у рідних, так і в добрих приятелів та свояків. Інколи чекати повернення боргу доводилося досить довго. Проте були випадки, коли гроші позичалися близьким і без застави та процентів, як це видно з листа М. Ханенка до І. Гамалії, дочка якого Олена, дружина Г. Полетики, була похресницею М. Ханенка. У своєму листі (від 17 серпня 1730 р.)²⁰ він нагадував про борг у 26 руб., писав, що не взяв заставу, яку пропонував І. Гамалія — «кубокъ срѣбный и рондзыкъ», довіряючи його слову. Проте і в наступному році позичку повернуто не було, тож М. Ханенкові довелося подавати скаргу. Бажанням допомогти й

* На думку О. Лазаревського, ішлося про генерального бунчужного Д. Оболонського, який відібрав у Я. Марковича землі з хуторами (див.: Лазаревський А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII — XVIII вв. — С. 132).

глибоким співчуттям проникнутий лист кошового отамана Петра Калнишевського до військового судді М. Косапа (1773 р.) з наказом видати паспорт Іванові Полонському, управляючому військової канцелярії, який дуже хворий і хоче поїхати на лікування до Польщі. Отаман сумнівався у здатності «жида» Хаїма з Умані, на якого покладав надії хворий,вилікувати його, писав, що на Запоріжжі є знаючі люди, які могли б йому допомогти²¹, але коли І. Полонський так бажає, то його слід відпустити, хоча неблизька дорога може тільки зашкодити його здоров'ю.

Часто козацькі старшини доручали своїм приятелям купувати худобу, коней, вина, дорогоцінні речі. Так, Максим Пучковський, імовірно один із добрих знайомих бунчукового товариша Журмана, дякував за прислані 20 руб., повідомляв, що намагався виконати його прохання придбати бичків, але внаслідок весняного мору «нѣ дорогою, нѣ дешевою цѣною купить невозможно»²². У справах торгівлі з Січчю і Кримом козацька старшина покладалася на запорізьку, зокрема отамана Петра Калнишевського. Лубенський полковник Іван Кулябка в листі до нього писав, що послав своїх людей на «троїх возах в Судак за вином. А для продажи — масла три кухви, ужищ пар чотириста пятьдесять і с другою провизією»²³. Але ті люди «за їх простотою і справились ненадежно», тому просив доручити запорозьким козакам, які знаються на добрих винах, купити у Судаку чи Бахчисараї якісного білого солодкого вина «два бути». Своєю чергою Петро Калнишевський, вітаючи його «з текущим Новим годом» (лист був написаний 12 лютого 1766 р.) просив захистити свою сестру та племінників, якщо їх, незважаючи на гетьманський універсал, змушуватимуть виконувати різні служби й накладатимуть податки²⁴.

Дедалі більшого значення козацька старшина надавала моді на дорогі речі, прагнучи обставляти кімнати новими меблями, прикрашаючи картинами й коштовною зброєю. Одяг шили з

дорогих тканин, купували якісні вина, поширився звичай пити каву, а страви нерідко готували спеціально найняті кухарі. Старше покоління, як це видно з листа батька Г. Полетики — Андрія, вважало такі речі, як дорогі коляски, зайвою розкішшю. Проте діти, що простежується з листування Григорія Полетики зі своїми рідними та друзями, намагалися наслідувати столичну моду. Зокрема, брат Степан і М.В. Дунін-Борковський замовляли йому придбати у Петербурзі срібні сервізи (такі ж він купував і собі). М.В. Дунін-Борковський, надсилаючи Г. Полетиці «реєстрик» речей, які просив купити (1783 р.), на перше місце поставив «скрыпичныя струны [...] ибо мои уже сошли и не имѣю нинѣ чѣмъ времени скучного проводить»²⁵. М.В. Дунін-Борковський у 1770 р. записався до університету німецького міста Кіля як «ukrainiae-russus» (україно-русин), далі продовжив навчання у Страсбурзі (1774 р.), де вже фігурував як прибулий «з України з Чернігова»²⁶. Він був не одружений, жив у своєму маєтку в с. Вормин на Чернігівщині. Очевидно, неабиякою втіхою для нього, людини, що тривалий час прожила у великих європейських містах, була музика та красиві речі — фарфоровий сервіз, чашки, які він просив купити у Петербурзі. Своєю чергою обіцяв Г. Полетиці взяти його прикажчика за попа, хоча й писав, що вже домовився був про це з одним студентом із Києва, але той вчасно не прибув у Вормин, тож він має повне право розірвати угоду. М.В. Дунін-Борковський дякував Григорієві Полетиці за те, що він його, як і покійного батька, вважає своїм другом, обіцяв «стараться всегда заслуживать такого вашего одолжения, и себя достойнымъ онаго здѣлать»²⁷.

Із проханнями протекції, з'ясувати, як вирішуються справи, заручитися підтримкою, а також купити якісь речі у Петербурзі до Г. Полетики звертався й А. Милорадович із Чернігова. У листі до нього в Петербург (1784 р.) просив допомогти вийти у відставку з умовою, щоби за його довготривалу й сумлінну службу залишили «нинѣ жалованье мое по мою

жизнь»²⁸. Повідомляв, що він заручився підтримкою «фельд-маршала» (П. Румянцева — *О. Д.*), питав, чи не можна йому, маючи 35 років військової служби, одержати орден Св. Володимира? А. Милорадович також інформував Г. Полетику про діяльність депутатської комісії, яка займалася розбором претензій на дворянство, причому зазначав, що вона не скупиться на число майбутніх дворян, «хотя только кто основание по своему доказательству на то имѣеть и не так строго судяъ, какъ можетъ быть пересказывають»²⁹. А. Милорадович надсилав у Петербург своїх людей за різними покупками та з гостинцями О. В'яземському, О. Безбородьку й просив Г. Полетику посприяти їм у доставці подарунків та купівлі для нього замовлених речей. Г. Полетика у цей час жив у Петербурзі в Якова Хорошкевича, колишнього студента Києво-Могилянської академії та Кенігсберзького університету, відомого перекладача, діяча Комісії з укладання проекту нового Уложення.

Незалежно від змісту листа, звернення до адресата завжди було шанобливим, відчувається стриманість і поважне ставлення навіть у таких випадках, коли йшлося про повернення боргів, претензії на ґрунти, озера та ін. Так, Марфа Стороженко в листі (1759 р.) до яблунівського сотника Олексія Чернецького просила повернути борг за продані йому землі, хоча б половину, оскільки гроші їй потрібні для того, аби спорядити валку. Зверталася до нього, як прийнято в епістолярному жанрі: «Високоблагородній и достойно почтенній господинь». А в тексті — уже усталено, по-народному: «Батенку, пане сотнику»³⁰. Писав листа, імовірно, син адресантки — військовий канцелярист Іван Стороженко, він же підписав розписку, де зазначалося, що О. Чернецький повернув Стороженкам половину боргу — 85 руб., а купчу на продані ґрунти він одержить тоді, коли поверне решту. В іншому листі (1761 р.) до того ж О. Чернецького М. Стороженко просила повернути гроші за куплений в неї березник із землями.

Відстоюючи свої володіння й ведучи довготривалі судові тяжби, старшина, як правило, намагалася у листах не вдаватися до прямих образ чи погроз, засвідчувала свою повагу й доброзичливість і водночас наполегливо домагалася свого, як це видно, наприклад, з листа брата впливового генерального писаря А. Безбородька Семена до С. Лизогуба (1756 р.), володіння яких межували. С. Безбородько дякував за висловлене в листі до нього «желателство» і при своєму такому ж «доброжелателствѣ» стверджував, що земля, на яку претендував С. Лизогуб, належить йому та братові, підтверджена гетьманським універсалом, відтак ані косити сіно, ані орати її Лизогубові не можна. А закінчував лист так: «Впротчемъ с моимъ всегдашнимъ поклономъ пребивая С. Безбородко»³¹. Бунчуковий товариш Ф. Дем'янович у листі до Михайла Ханенка (1751 р.) хоча й попереджав, що коли його війт буде продовжувати виганяти в с. Дешках людей Ф. Дем'яновича на панщину, він тому «велю руки и ноги отбит»³², але звертався до М. Ханенка «милостивий пане, мой благодѣтель», завершуючи лист такими словами: «Впротчемъ обявимъ застаю ваш доброжелатель». В іншому листі він зазначав, що люди у с. Дешках, яке Михайлові у спадщину залишив дід Ф. Ханенко, дісталися йому «по росписки покойного дѣдуса вашего и по суду генерального Федора Якубовича», підтверджені гетьманом. Пропонував Михайлові, якщо той має якісь «письмові види», надіслати їх йому, інакше «у насъ с вами без соръ необидется»³³.

Для осіб, які займали певні уряди, підтримка впливової старшини мала неабияке значення, і тут використовувалася нагода висловити дружні почуття, вітання, повідомити про події громадського життя, що могло бути цікавим для адресата, на якого за необхідності можна було б розраховувати. Так, генеральний писар Семен Савич у листі до Д. Скорупи (1714 р.) дякував за «повѣншоване торжественнихъ родшагося Христа Господа» і повідомляв, що пам'ятає про інтереси

його сина Григорія та готовий за можливістю виконати його прохання, але «тільки треба з тим до дальшого времени потерпіти, поневаж теперъ ясневелможний его милость панъ гетманъ многими войсковими дѣлами затрудненъ»³⁴. Звертався до нього «мой ласкавий пріятелю пане Демяне». А старший канцелярист А. Безбородько, що з часом став генеральним писарем, у листі до бунчукового товариша Григорія Скорупи (від 26 січня 1736 р.) вітав його, хоча й запізно, із Новим роком, бажав «такъ наставшій новій годъ, якъ и предидущіе множайшіе лѣта, начинавъ радостно и благополучно кончить»³⁵. Своє запізнення з вітанням пояснював «многодѣліємъ канцелярскимъ» і zarazом повідомляв про розпорядження управителя Малоросійської колегії О. Шаховського залишити для вирішення різних справ двадцятьох бунчукових товаришів, котрі мали б іти у похід, серед них і зятя Скорупи П. Іскрицького, рідного небожа дружини гетьмана Д. Апостола. Саме вона сватала його за доньку Скорупи, як про це йшлося вище.

В епістолярній спадщині простежується певна традиція патроналістських взаємин, коли нижчі чини управлінської ієрархії могли скористатися рекомендаціями й підтримкою з боку вищих, зокрема генеральної старшини. Так, генеральний хорунжий М. Ханенко звертався до В. Гудовича (1758 р.), який перебував при гетьманові К. Розумовському в Петербурзі, із проханням підтримати кандидатуру канцеляриста Шаршановича на вакантну посаду сотника в Білоусівської сотні Чернігівського полку. Він писав, що знає «о его честномъ, состояніи и достоинствѣ»³⁶, йому ж, «Шаршановичу, и от генеральной канцеляріи засвѣдительствоваіе выражено». М. Ханенко просив зважити на ці рекомендації. Одночасно на цей уряд претендував і військовий товариш Звонкевич, який їхав у пошуках підтримки до Петербурга, він і став сотником³⁷. Через нього й передав свій лист М. Ханенко. Але,

імовірно, за протекцію платили, не випадково ж генерального писаря А. Безбородька звинувачували в тому, що він роздавав уряди, зокрема сотницькі, за 70–100 руб., а також не без користі для себе збільшив кількість військових канцеляристів з тридцяти до двохсот³⁸. Пізніше його сини також використовували своє становище для збільшення маєтностей. Цікавий у цьому контексті недатований, без зазначення адресата і автора лист з родини Безбородька, де йдеться про земельні надання. У ньому висловлене бажання одержати «по милостивомъ его свѣтлости обѣщанію сада в Криму, не можно ли получить тамъ и нѣскольکو земли для населенія и хлѣбопашества»³⁹. Одночасно висловлене прохання «исходотайствовать небольшой садъ и часть небольшую землѣ» полковникові Осипові Степановичу Судієнку, який «во всехъ дѣлахъ моихъ имѣеть попеченіе»⁴⁰. Далі автор звертався до адресата посприяти прем'єр-майорові О. Гудовичу одержати чин підполковника, прилаштувати племінника Кочубея, «нине в Неаполе находящимся, при случаю вакансии флигель-адютантской в штат его светлости»⁴¹ (тут ідеться про В.П. Кочубея, який не без протекції О. Безбородька став відомим дипломатом, а згодом і канцлером Російської імперії — *О. Д.*).

По протекцію зверталися й до матері О. Безбородька. Так, у листі до сина (1789 р.) вона просила посприяти М.Я. Марковичу, який їхав у Петербург для вирішення своїх майнових справ. Писала, що до неї звернулася мати Марковича та пам'ятаючи «давнее ее усердіе къ покойному мужу моему и ко мнѣ, васъ любезного сына моего утруждаю покорнейшею моею прозьбою, не оставѣте в прозьбе его Марковича»⁴². Коли йшлося про здобуття урядів (посад) козацька старшина розраховувала не лише на протекцію впливових осіб, але й загалом сподівалася на підтримку невисоких за рангом чиновників Малоросійської колегії. Так, А. Войцехович писав своїм синам (1778 р.) у Глухів, що син їхнього родича, «а паче

искреннаго друга Петра Степановича Шубы отправлен в Глуховъ в колегію, чтоб тамъ имѣть канцелярскую должность. Вы ему в том пособить и посредство сискать постарайтесь»⁴³.

Окремі наведені приклади дружніх взаємин, що мали місце серед представників однієї соціальної верстви й простежуються в епістолярній спадщині, дозволяють говорити, що дружба, поряд із родинними відносинами, як висока моральна категорія, гідно цінувалася у суспільстві, особливо в колі близьких за інтересами та освітою людей. Також традиційно велику роль відігравала патроністська підтримка, яка, імовірно, часом і купувалася, проте дотримання певного етикету у відносинах між патронами та підлеглими може свідчити також і про цілком щирі почуття приязні та взаємодопомоги.

¹ Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 491.

² Там же. — С. 492.

³ Там же.

⁴ Там же. — С. 493.

⁵ Там же.

⁶ Там же. — С. 494.

⁷ Там же. — С. 493.

⁸ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898. — С. 132.

⁹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР.). — Ф. І. — Спр. 57483. — Арк. 10.

¹⁰ Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. — С. 70.

¹¹ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. (далі — Сулимовский архив). — К., 1884. — С. 84.

¹² НБУ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 57482. — Арк. 126 зв.

¹³ Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 261.

¹⁴ Киевская старина. — 1901. — № 7/8. — С. 134.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 7.

¹⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Москва, 1859. — Ч. II. — С. 364.

¹⁷ *Лазаревский А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1896. — Кн. 11. — С. 64.

¹⁸ Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 94.

¹⁹ Там же .

²⁰ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1723–1753. — К., 1884. — С. 8.

²¹ Приватне листування Петра Калнишевського. — Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 20.

²² Приватні листи XVIII ст. — С. 119.

²³ Приватне листування Петра Калнишевського. — Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 14.

²⁴ Там само. — С. 15.

²⁵ Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 250.

²⁶ *Oljančyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine. — S. 278, 362.

²⁷ Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 251.

²⁸ Там же. — № 6. — С. 361.

²⁹ Там же.

³⁰ Приватні листи XVIII ст. — С. 132.

³¹ НБУ. IP. — Ф. III. — Спр. 8281. — Арк. 2.

³² ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 1 зв.

³³ Там само. — Арк. 3 зв.

³⁴ Сулимовский архив. — С. 177.

³⁵ Киевская старина. — 1902. — № 1/3. — С. 15.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 16.

³⁷ *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеологія козацької старшини. 1648–1782 рр.). — Ч. II. — К., 1998. — С.247.

³⁸ Там само. — Ч. 1. — К., 1998. — С. 227.

³⁹ НБУ. IP. — Ф. III. — Спр. 7406. — Арк. 1.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Ф. XII. — Спр. 138. — Арк. 15 зв.

⁴³ Там само. — Ф. VIII. — Спр. 270 (173)–527. — Арк. 127.

Глава 8

УЧИТЕЛІ ТА УЧНІ

- ◆ *Ідеали виховання*
- ◆ *Формування світогляду й інтелектуальних інтересів*
- ◆ *Вдячність і повага до вчителів*

Взаємовідносини між учнями та вчителями, а це переважно професори й студенти Києво-Могилянської академії, простежуються в листуванні Феофана Прокоповича з Я. Марковичем та І. Обідовським, П. Орлика зі Стефаном Яворським, Г. Сковороди з В. Томарою та М. Ковалинським, Георгія Кониського з О. Лобисевичем, В. Рубаном, Г. Полетикою.

Феофан Прокопович, повернувшись до Києва після навчання в Римі, прийняв постриг і став професором академії. У 1705–1716 рр. він викладав поетику, риторику, філософію, богослов'я, був ректором. Під час Прутського походу 1710–1711 рр. з вимогою повернути козаків, які пішли разом із І. Мазепою та Карлом XII після Полтавської битви, він увійшов у коло наближених до Петра I, який побачив у ньому людину, здатну підтримати його реформи. У 1716 р. Феофан Прокопович на виклик царя їде до Петербурга й з цього часу його діяльність тісно пов'язана з Росією, він став одним зі сподвижників Петра I, а після його смерті — Катерини I. За доби палацових переворотів на певний час був усунутий від активної участі в державних та церковних справах, знову викликаний до двору імператрицею Анною Іоанівною та її німецькими фаворитами, з якими вмів знаходити спільну мову.

Ще перебуваючи в Києві на посаді ректора академії він підтримував тісні зв'язки зі своїм улюбленим учнем Я. Марковичем, з листів до котрого Ф. Прокопович постає як людина відкрита і приязна, відповідальна за наближених до

себе, що охоче ділиться знаннями. Яків Маркович походив з багатой і впливової родини козацької старшини, члени якої обіймали високі посади в гетьманській адміністрації, доводився небожем дружині гетьмана І. Скоропадського Анастасії та зятем — наказному гетьманові П. Полуботку. Навчався в академії, яку закінчив 1713 р. Здібного учня помітив Феофан Прокопович, підтримував у ньому потяг до знань, надсилав книги, а також прислухався до його зауважень і оцінок. Після завершення навчання в академії Я. Маркович повернувся додому й зайнявся адміністративною та господарською діяльністю. Одержав ранг бунчукового товариша, виконував обов'язки наказного лубенського полковника, коли його батько — полковник лубенський Андрій Маркович — перебував у походах. Сам брав участь у Гілянській (1725–1727 рр.) та Хотинській (1739 р.) військових виправах. Входив до складу депутації від Лівобережної України на коронації імператриці Єлизавети, де виголосив вітальну промову. Після обрання гетьманом Кирила Розумовського засідав у Генеральному суді. У 1762 р. вийшов у відставку в чині генерального підскарбія.

Я. Маркович був надзвичайно обережною людиною, він не підтримав намірів козацької старшини ані у спробі П. Полуботка, зятем якого був, домогтися обрання гетьмана після смерті І. Скоропадського, ані пізніше, коли обирався гетьманом Д. Апостол. Не підписав ані прохання старшини до імператриці Єлизавети відновити гетьманське правління, ані звернення до Катерини II зберегти й розширити політико-адміністративний устрій Лівобережної України. Майже до самої смерті вів щоденник, який розпочав як хроніку подій у 1716 р., а з 1723 р. вів щоденні записи, останній з яких датується 1767 р. У щоденнику Я. Маркович залишив цікаві свідчення про свою участь у походах, господарське та родинне життя, урожаї, ціни. В його записах до певної міри

відображено й політичну ситуацію на Лівобережжі та загалом у Російській імперії, проте тут ми не знайдемо оціночних характеристик подій чи сучасників.

Освіченість, знання мов (латинської, давньоєврейської, польської, французької), інтерес до літератури, богослов'я, медицини, збирання книг виокремлювали його серед учнів Ф. Прокоповича, обумовивши щиру приязнь між ними (ректор називав Я. Марковича своїм «паном і побратимом»). Деякі листи Ф. Прокоповича до свого учня складаються ніби з двох частин, одна з яких — данина епістолярній традиції, де вчитель запевняє свого вихованця у щирих почуттях, бажає йому здоров'я, духовного багатства, висловлює сподівання на зустріч та занепокоєння з приводу відсутності листів від нього. Образність своїх висловлювань оздоблює цитатами зі Святого Письма, античної літератури. Далі за підписом іде

Портрет Феофана Прокоповича.
Гравюра XIX ст.

інша частина, в якій адресант викладає свої погляди щодо тогочасних богословських дискусій, пише про свої праці. Ці другі частини опублікував М. Петров, назвавши свою публікацію — «Інтимне листування Феофана Прокоповича з Яковом Марковичем»¹. Вважається, що призначення цих частин було різним: перша розрахована на те, що її можна читати іншим людям, друга адресована безпосередньо найулюбленішому учневі². Але, імовірно, така структура листів радше

була ознакою особистого епістолярного стилю. Можливо, ці послання писалися не відразу, а дописувалися згодом, як це простежується в одному із листів до Я. Марковича, де у другій частині виклад подій хронологічно не збігається з першою.

Ф. Прокопович у листах до учня ділився своїми роздумами щодо богословських проблем. У квітні 1716 р. він писав, що надіслав на його прохання два своїх теологічних трактати — «Про творення й промисел» та «Про стан першої людини», висловлюючи сподівання, що адресат знайде в них «дещо звичайне, а децю й цікаве: легке, важке, корисне й некорисне — різне»³. Просив повернути рукопис, оскільки сам ректор академії взяв свій твір в одного учня. Перебуваючи в Києві, Ф. Прокопович проявляв інтерес до політичного життя

Портрет Я. Марковича.
Гравюра середини XIX ст.

Гетьманщини. Зокрема, у цьому ж листі до Я. Марковича він запитував про поїздку гетьмана І. Скоропадського до Петербурга, цікавився, хто його супроводжував, чи мав аудієнцію у Петра І, чи був цар на обіді в «рязанського первосвященника» (Стефана Яворського — *О. Д.*) і «що нового чути про Малоросію». Серед тих, хто супроводжував гетьмана, був і Я. Маркович. Ф. Прокопович цікавився, які він відвідував храми та монастирі. В іншому листі (від 25 травня 1716 р.) Ф. Прокопович повідомляв, що готує «справжню книгу на тему нашого теологічного викладу»,

свій же короткий виклад, що його вже надіслав Я. Марковичу, мотивував сентенцією Григорія Назіанзіна, який визначив суть лаконізму так: «Лаконізм — це не те, як ти вважаєш, що в небагатьох словах записане, а те, що про багато розповідає малою кількістю слів»⁴. Далі він пише, що «найкороткомовнішим» називає Гомера, а «велемовним» — Антимаха, завершуючи свої міркування висновком: «Зі змісту про довжину судять, а не з кількості написаного».

Ф. Прокопович дбав про різносторонні інтереси свого учня, про що можна судити з переліку книг, які йому надсилав. Це «Теологіка» Якова, короля Англії, яку подарував із надією, щоб «чутка про твою мудрість наповнила Русь так само, (як мудрість) того наповнила Британію», дві свої Апології, одна з них як відповідь на захист віри лютеранським теологам, інша — відповідь на книгу Й. Гербінія «Про київські печери», видану в Кенігсберзі 1675 р.⁵, де автор спростовував різні печерські чуда та висловлював думку, що нетлінність мощів святих могла бути викликана природними умовами, а також «польську книгу про коней «Гіппіка»», математику Фінея Оронція та ще якусь на політичну тематику⁶. Пізніше він передав Я. Марковичу праці німецького філософа й теолога Й. Будде, погляди якого високо цінував.

Своєю чергою Я. Маркович надсилав учителеві книги зі своєї бібліотеки, котра, як на той час, була чималою. Так, він записав у своєму щоденнику (1729 р.): «Пересматриваль книгъ своихъ, которыхъ оказалось всѣхъ 340»⁷. У його книгозбірні були праці з богослов'я, філософії, історії, про що свідчить запис від 11 березня 1725 р.: «Книги в Ромнѣ оставленные, пересматриваль и оказалось богословскихъ 21, философскихъ 12, историческихъ 10, медицинскихъ 5, прочихъ 8»⁸. Вирушаючи в Гілянську експедицію (1725 р.), він узяв із собою 31 книгу⁹, уже в поході написав «Песнь о

оправдані нашом перед Богом стихами»¹⁰. Перебуваючи в 1728 р. в Москві, Я. Маркович купив шість польських книг: «Spekulum Saxsonum, Конституції коронныя, Статут, Твардовскій, о Турецком государстве и Политику Аристотелеву, да сверх того книжку о небоземныхъ глобусахъ»¹¹.

Ф. Прокопович не лише наставляв свого учня, сприяючи розширенню його кругозору, але й цікавився його думками про свої праці. Так, щодо зауважень Я. Марковича до його «трактатику» «Про виправдання», спочатку розцінив їх як «необґрунтовані закиди», а пізніше писав, що врахував і переробив книгу, надавши їй форми запитань, як і радив Я. Маркович. У кожному листі наставник запевняв свого учня, що дбатиме про його інтереси навіть «і тоді, коли не матиме змоги». Ф. Прокопович із нетерпінням чекав листів, вони приносили йому втіху. Духовний зв'язок між ними він характеризував як родинні почуття: «Хто вважає себе немовби моїм сином, кого я бажаю звати братом і не соромлюсь називати паном»¹². Запізнення з відповіддю доброзичливо пояснював людською природою: «До вибачення твого я б сказав, що це загальний недолік, якась нехіть писати листи і забуття, яке звідси виникає. Зізнаюсь, що й мене вона дуже поборює»¹³.

Феофан Прокопович дорогою до Петербурга, куди його викликав Петро I, у серпні 1716 р. завертав до маєтку Марковичів — села Ясмань, маючи намір зустрітися зі своїм учнем і побратимом. Проте Якова на цей час не було вдома. Він написав йому листа, в якому висловлював захоплення його богословськими студіями, запевняв, що той досяг такого успіху в теології, «якого ті голови в митрах, а таких ми недавно ще немало бачили, ніколи не чули»¹⁴. Це був несподіваний результат навіть для вчителя. Самого ж Ф. Прокоповича викликали до столиці для посвячення у сан єпископа псковського. Але тоді це його не приваблювало:

«Цей гонор притягує мене і вабить не більше, ніж кліть із хижими звірами, в яку мене хочуть кинути». Він іронічно писав, що «зздирить митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим таким причандалам; додай сюди також масних та великих риб», запевняв, що якщо він шукає цього сану, то «хай Бог нашле на нього ще більші нещастя». Як бачимо, Ф. Прокопович не шукав смирення в духовному чині, у душі своїй він залишався світською, діяльною, багатогранною людиною з почуттям тонкого гумору та іронії. Тим більше його не приваблювало єпископство в тій ситуація, що в ній опинилася російська церква, коли за наказом Петра I після смерті патріарха Адріана не було обрано нового предстоятеля, а патріаршим місцеблюстителем поставлено Стефана Яворського, з яким Ф. Прокопович не знаходив спільної мови.

Ф. Прокопович писав, що, якби не єпископство, то «волів би стати актором. Бо й цей найрозпусницький стан приносить те саме, якщо не виправляє його божественна мудрість»¹⁵. Він обґрунтовував своє небажання бути єпископом тим, що не закінчив теологічного навчання, а якби закінчив, то міг би бути пастирем хоча б для самого себе. У листі до Я. Марковича, написаному вже з Петербурга, але, очевидно, до посвячення, Ф. Прокопович пише, що висловив бажання «його величності князю» (О. Меншикову) повернутися до Києва, проте всі «наполегливо просили про це навіть не згадувати у присутності найяснішого монарха»¹⁶. Він, не знаючи, як складеться його подальша доля, прагнув повернутися додому, в коло друзів, учнів, однодумців: «Я хотів би поговорити з тобою (якби тобі забракувало співрозмовника), чи з подібними до тебе, щоб жити, перебувати в їх колі, розмовляти з ними. Але, якщо провидіння вирішило щось інше, треба зносити й це»¹⁷. Повернутися йому вже не вдалося. Цей лист, в якому так багато було сказано про

теологію, за визначенням Ф. Прокоповича, був написаний із порушенням усіх правил епістолярного жанру, тобто поза усталеними формами привітання, звернення та побажання, у ньому викладено роздуми вченого про стан богословської думки. В його листах найчастіше зустрічаються сентенції із послань апостола Павла, традиційно вони завершуються зверненням до Бога — «тричі найкращого і наймогутнішого». Феофан Прокопович запевняв свого учня, що всі його листи йому цікаві, незалежно від того, про що він пише: «І хай у них ти сповіщаєш про речі всім відомі — дарма, аби написані були від щирого серця». Він дорожив дружбою зі своїм учнем, але вважав, що його похвали «багато більше, ніж подобає і я заслужив, гонором мене прикрашають, чи краще сказати, обтяжують, але хіба є що необтяжливим»¹⁸.

Життя Ф. Прокоповича у столицях імперії, де атмосфера була насичена плітками, доносами, протистоянням ворогуючих таборів, причетних до справи спадкоємця престолу царевича Олексія Петровича, протидія його висвяченню на єпископа псковського з боку колишніх соратників по Києво-Могилянській академії — Стефана Яворського, Гедеона Вишневського, Феофілакта Лопатинського — змушувало бути обережним у своїх висловлюваннях. В одному із листів до Я. Марковича він писав, що довго не відповідав із різних причин: «Тут і відстань, і рідкісні, або не зовсім зручні okazji, численні й майже завжди заплутані наші справи (до цього ще й один сумний випадок), і небезпеки, які весь час змушують мене бути майже німим»¹⁹. Із сумом зазначав, що зовні він зовсім самотній, але коли зазирнути в його душу, то вона «повна щирих наших друзів, відданих філософії та побожності та які найбільше добра для своєї вітчизни бажають», серед них був і Я. Маркович. «Тебе завжди бачимо і відзначаємо одним із перших», — зазначав Ф. Прокопович. У дру-

гій частині цього недатованого листа (написаного, імовірно, до повернення Петра I з-за кордону, справи відречення від престолу його сина Олексія в 1718 р. та висвячення самого Ф. Прокоповича), він запитував, чи не був Я. Маркович у «превелебності рязанського» (Стефана Яворського — *О. Д.*) та чи не згадував той про нього.

У своєму щоденнику Я. Маркович записав, що у січні 1718 р. гетьман І. Скоропадський разом із полковниками П. Полуботком, його батьком А. Марковичем, а також М. Милорадовичем, І. Черняком, генеральним писарем С. Савичем, бунчуковим товаришем Я. Лизогубом їздили до Москви, де були присутні при зреченні сина Петра I Олексія й призначенні спадкоємцем Петра Петровича, якому склали присягу. Ця подія супроводжувалася жорстокими страатами прихильників царевича Олексія. Тож не випадково Ф. Прокопович застерігав Я. Марковича нічого не писати, «що тепер діється в Москві, оскільки не випадає нам знати про те, хіба що, може, повідомлено буде для загального відома й про це наказано буде публікувати»²⁰. Щодо себе просив: «Якщо щось нове про нас почуєш, передати через вірного листоношу й такого, який вручив би мені листа в руки».

Висвячення Ф. Прокоповича псковським єпископом 2 липня 1718 р., часті відвідування ним своєї єпархії наклали відбиток на листування між учителем та учнем. В одному з листів до Я. Марковича (від 10 травня 1720 р.) він пояснював затримку з відповіддю багатьма причинами: «Або через забуття, спричинене клопатами, або через в'ялість втомленої душі, або відсутність зручної оказії, або щось таке інше»²¹. Очевидно, бути до кінця відвертим він не міг, тому зазначав, що «писати треба або про чужі справи, або про свої власні. Чужих багато, але їх розголошувати не можна або не личить, а до всіх своїх маю відразу»²². Адресант натякав, що все те, чим займався в Петербурзі, ледве чи заслуговує того, щоби

про нього писати багато й регулярно. Про щоденні справи, продовжував Ф. Прокопович, можна було б писати, «якби ми десь поблизу знаходилися». Тоді, запевняв він адресата, я б писав багато і щоденно, оскільки з «друзями повинні ми говорити майже щоденно». Судячи з цього відправлення Ф. Прокопович не писав протягом року. Повідомляв, що менше стало земляків у Петербурзі, не забув згадати «про ласку найвищого державця», який подарував йому село, два човни, один із них вітрильний, свою подяку висловлював таким побажанням Петру I: «Нехай цар царів зберігає його величність неушкодженим і завжди переможцем на довгі роки».

Ф. Прокопович повідомляв про нові свої праці, які, за його словами, писав ночами. На цей час за замовленням Петра I він підготував «Каталог князів та імператорів Русі, починаючи, звичайно, від першого державця Рюрика й закінчуючи нашим, що тепер править», що його сам оцінював «як писаннячко слабеньке і мале»²³. Проте, укладаючи каталог, звертався до польських істориків, порівнюючи їх дані з «рутенськими хронологами», відзначаючи різницю читання й ставлячи собі питання: «Хто з них, власне, правдивіше говорить?». Підготував географічний опис місць, де проповідували апостоли, написав також «Коротке тлумачення до десяти заповідей», надруковане разом з «Учением отрокам». Ф. Прокопович — автор Духовного регламенту для новоствореного Синоду, — детально описав, як його підписували єпископи й архімандрити, а також сам цар. Готував трактат, в якому прагнув довести, чому непотрібен патріархат, що мало послужити відповіддю вищій церковній ієрархії, яка противилася скасуванню патріаршества. Писав про природу мучеництва, яке розглядав не лише як покору, духовний подвиг, а і як «постійну справедливість у ділах», натякаючи цим на дії Петра I.

Згадані праці обґрунтовували й прославляли реформи російського самодержця та викликали вороже ставлення до їх автора ортодоксального духівництва.

Я. Марковичу, великому бібліофілові, Ф. Прокопович писав про поповнення свого зібрання на понад 200 нових книг, які він придбав у Нарві та Ревелі. Крім того, йому було передано майже 2500 книжок, захоплених російською армією в Дерпті. У Голландії він замовив твори «святих отців», і коли вони «прибудуть» книгозбірня налічуватиме понад 3000 томів. Повідомляв своєму учневі та побратимові про кунсткамеру та бібліотеку, книгами якої користувався у своїх «літературних заняттях». У цьому ж листі писав про об'їзд своєї єпархії, про школу поблизу Дерпта, де навчалися у тому числі й вихідці з України: «Є там декілька рутенців, число яких ми згодом збільшили, пославши ще трьох юнаків, які з отцями з Києва прибули для вдосконалення грецької, гебрайської й латинської мов, а також географії та історії»²⁴. Феофан Прокопович завжди підкреслював, що найбільше в людині він цінував розум. «Цю обдарованість я, звичайно, ціную найвище — чому дивуються люди», — писав він Я. Марковичу. Крім духовних та інтелектуальних цілей, які переслідував у листуванні з учнем та другом, змушений був одного разу, вибачаючись за «безсоромну злиденність», просити надіслати з okazji трохи «сивушки»: «Ми настільки тут бідні, що я не соромлюсь писати тобі про це»²⁵.

Я. Маркович у своєму щоденнику записав (1726 р.), що передав листа Ф. Прокоповичу через астраханського архієпископа (Лаврентія Горку — *О. Д.*), з яким він також листувався. Наступного року з'явився запис про одержання від Л. Горки двох листів і тестаменту, «в котором и мнѣ 100 руб. отдать приказал»²⁶. Перебуваючи 1728 р. в Москві у справах повернення своїх маєтностей, відчужених гетьманом

Д. Апостолом, Яків Маркович неодноразово зустрічався з учителем, з яким він не тільки інтелектуальні бесіди, але й просив допомоги у розв'язанні своїх майнових питань. Невипадково він записав у своєму щоденнику (2 травня 1728 р.), що «архирей новгородский рекомендовал меня п. гетману». Писав про бесіди у Ф. Прокоповича, в яких брав участь також і Феофіл Кролик, вихованець Києво-Могилянської академії й архімандрит московського Новоспаського монастиря, темою були «сентенції картезіанців, які стверджували, що почуття характерні лише для людини», «сутність Духа», в якому є «особливѣйшее нѣчто, чего мы не вѣдаем, но должны признать» тощо²⁷. Він подовгу затримувався у Ф. Прокоповича, гортаючи книги та слухаючи його порад про те, як висвітлювати пиво, розмножувати саджанці ягідних культур та ін. Під впливом свого вчителя Я. Маркович перекладав казання Григорія Кесарійського, Іоанна Златоуста, «кафизми противу еврейского с иных діалектов на словянский», псалми, праці Й. Будде та Августино Гуеція, які надіслав йому Ф. Прокопович. Склав реєстр термінів, необхідних при укладанні казань і сам «компонував казання на страсті Христови»²⁸. Почувши звістку про смерть Ф. Прокоповича Я. Маркович, зазначивши всі його титули, записав у своєму щоденнику: «Иногда мой великий благодетель»²⁹.

Сприяв Ф. Прокопович й Іванові Обідовському, який, повернувшись із Бреслау (Вроцлава), поїхав до нього в Москву, а звідти до Петербурга. У листі до свого дядька Ф. Сулими він писав, що боже провидіння послало йому цього благодичника, любов і милість якого є воістину батьківська. За настановою Ф. Прокоповича він віддавав в опіку дядькові свої маєтності, просив позичити йому гроші, щоби розраховатися з боргами. І. Обідовський, прибувши до Петербурга, почав працювати у школі Ф. Прокоповича. Очевидно, він ще

не раз звертався до нього по допомогу. В одному з листів до Глухова з Москви, імовірно 1730 р., без зазначення адресата (вірогідно, ним був І. Обідовський), Ф. Прокопович писав, що одержав від нього прохання, «викладене на папері (дивуюсь лише, чому не по-латині)». Імовірно, ішлося про позичання грошей. Він образно порівнював його життя з морем, з якого все ще не вдається вибратися на берег. Ф. Прокопович повідомляв, що його служитель Василь «довів справи до такого рівня, що він заборгував 1300 руб.». Щоби розрахуватися з кредиторами змушений був за безцінь продати свої речі, серед них і царські дари³⁰, тому допомогти йому не зможе.

Очевидно, не без підтримки Ф. Прокоповича гетьман Д. Апостол надав І. Обідовському земельні володіння поблизу Глухова. Ф. Прокопович у листах до гетьмана просив проявити «до нього панське своє, посполу ж і батьківське, співчуття, й усе, що в іноземній колегії від преповажного заступництва вашого залежатиме, не відмовся милосердно влаштувати»³¹, висловлював співчуття до долі молодого Обідовського, що «батьків і імені позбувся. Та й сирітство й убогість його не рядові і незвичні. Позбувся батьків, і як позбувся — всім відомо»³², писав автор листа, натякаючи на репресії, що їх зазнала родина Обідовських після 1708 р. Ф. Прокопович звертався також і до дружини Д. Апостола, просив проявити «до нього в бідності материнське співчуття, пам'ятаючи її любов і ласку до покійної матері» І. Обідовського Ганни Кочубей. Згодом він переїхав до Москви, імовірно служив у Колегії іноземних справ, на його ім'я був виданий паспорт К. Розумовському, коли той в 1743 р. від'їжджав на навчання за кордон.

Ф. Прокопович підтримував й іншого вихованця Києво-Могилянської академії — Василя Стефановича, який у 1715–1717 рр. студіював там філософію. В. Стефанович продовжив

освіту в європейських університетах, за його власним свідченням — навчався у Празі, Відні, бував у Римі, Мілані, Венеції. У Бреслау, в Леопольдинській академії, 1722 р. здобув диплом магістра філософії³³. По завершенні навчання на запрошення Ф. Прокоповича прибув у Петербург, де викладав у його школі, був перекладачем у Петра І. Коли вирішив повернутися «в Малоросію вітчизну свою», то Ф. Прокопович звернувся з проханням до гетьмана Д. Апостола посприяти йому в одержанні місця служби. Він писав, що «знаючи про християнське ясновелможності вашої співчуття до людей бідних, що шукають допомоги, і покладаючись на давню вашу ласку й прихильність до моєї покірності, прошу йому, Василеві Стефановичу, в тому його намірі ласкаве своє региментарське виявити ставлення»³⁴. Він зазначав, що В. Стефанович «жив і служив у домі нашому тривалий час постійно й без підозри». Згодом В. Стефанович став одним з перших і активних діячів кодифікаційної комісії (1728–1743 рр.), завданням якої було впорядкування законодавчих норм, діючих у Лівобережній Україні, укладання кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він на перших порах очолював діяльність комісії, розробив структуру і методику упорядкування розділів кодексу³⁵.

Для характеристики взаємовідносин учителів та учнів надзвичайно цікавий лист Пилипа Орлика до свого наставника Стефана Яворського, написаний 1721 р., коли адресант перебував у вигнанні, переживав скрутні часи після смерті протектора — шведського короля Карла XII, і навіть мав намір повернутися на Батьківщину та просити у російського царя помилування. У листі до С. Яворського, який був митрополитом рязанським і муромським, місцеблюстителем патріаршого престолу й людиною, наближеною до Петра І, він намагався пояснити свою підтримку І. Мазепи. П. Орлик

звертається до адресата як «учень до вчителя, як (хоч і недостойний таким називатися) син до батька, мов вівця до пастиря», та сподівається, що, «премудрий учитель, добро-розумно і наставиш, і покараєш мене, як отець блудному сину обійми свої батьківські розкриєш, і, як добрий і бадьорий пастир, повернеш згинулу вівцю і на плечі свої покладеш»³⁶. Він детально описує події, що передували переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Свою участь у цьому мотивує службовою підлеглистю генерального писаря та принесеною на хресті клятвою зберігати у таємниці наміри гетьмана, пишучи, що не міг бути «не лише клятвопереступником, але й зрадником пана й добродія свого й воздати йому невдячним серцем зло на добро, ненависть на любов і за хліб труту смертельну», тим більше, що як «іноземець і прибулець на Україну царській величності ані на підданство, ані на вірність ніколи не присягав»³⁷. Це, а також жорстокість щодо донощиків, безчестя, що мало б упасти на весь рід, утримували П. Орлика, як він пише, від намірів сповістити цареві про плани І. Мазепи.

Лист не містить прямих звинувачень гетьмана у «зраді» московському цареві, проливаючи світло на його мотивації, настрої серед генеральної старшини, підтримку з боку прихильників — генерального обозного І. Ломиковського, миргородського, лубенського та прилуцького полковників, які коли б «до тієї його акції не приєднались, як найперші й найчільніші у Війську Запорозькому особи, і за собою старшину свою із полками своїми не потягли, і тим його, Мазепу, в недоброму намірі не утвердили»³⁸. Він акцентує увагу на аргументах І. Мазепи, які той викладав П. Орликові. Це — зловживання російських воєначальників, приниження козацьких полковників, розорення козаків походами і російським військом. Передає його слова про плани зробити

гетьманом князя О. Меншикова, наміри підпорядкувати українські міста російським воєводам чи губернаторам, «а коли б спротивилися, за Волгу перегнати і своїми людьми Україну осадити»³⁹. Із листа П. Орлика видно, що відмова гетьмана від протекції російського царя не була його особистою справою. На відстоюванні давніх прав і вольностей наполягала козацька старшина, зокрема миргородський полковник Д. Апостол і прилуцький Д. Горленко. П. Орлик переказує слова І. Мазепи, що маючи намір піддатися під польську корону, він на це йде «не для приватної моєї користі, не для вищих гонорарів, не для більшого збагачення, ані задля інших будь-яких прихотей, але для вас усіх, що під владою та рейментом моїм лишаєтеся, для жінок та дітей ваших, для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення та розширення прав військових, хочу так при Божій допомозі чинити, щоб ви, з жонами та дітьми, і Вітчизна з Військом Запорозьким як від московської, так і шведської сторони не загинули»⁴⁰. Таємницю переходу І. Мазепи, як пише Пилип Орлик, не відкрили й інші «ревностні Вітчизни своєї діти, царській величності від батьків своїх піддані», але вони дістали «монаршу милість»⁴¹. Він же став вигнанцем, «не маючи міста, де прихилитися»⁴¹. Просив С. Яворського допомогти «за давньою своєю милістю та батьківською любов'ю, якій себе назавжди вручаю».

Листування Г. Сковороди з його учнями — Василем Томарою та М. Ковалинським — дає можливість простежити роль учителя не лише в набутті знань, але й у формуванні літературних смаків та світогляду, прищепленні моральних добродієвостей. Г. Сковорода був домашнім учителем у бунчукового товариша Степана Томари. Цей період його життя детально висвітлено в дослідженні Л. Махновця⁴². Проте менше уваги присвячено характеристиці учня —

Василя Томари, їх взаєминам, впливу вчителя на формування його особистості. Степан Васильович, до якого прибув вчителювати Г. Скворода, був сином бунчукового товариша Василя Степановича, який загинув під час Кримського походу 1736 р., та німкені баронеси Єлизавети фон Брінкен із Прибалтики, племінниці російського генерала Карла Енвальда Ренне⁴³. Одружився Степан із Ганною Кочубей, онукою Василя Леонтійовича Кочубея, мати її —

Портрет Г.Сквороди.
Гравюра середини ХІХ ст.

Анастасія — була дочкою гетьмана Данила Апостола. Ганна, як про це йшлося вище, утекла з дому й вийшла заміж за С. Томару без батьківського благословення, за що той позбавив її спадщини і виключив з числа своїх дітей. Степанові Томарі належало більше десятка містечок, сіл, хуторів у Переяславському полку. Він збільшував свої володіння, захоплюючи козацькі землі та перетворюючи козаків на своїх підданих, про що свідчать тривалі судові тяжби.

У маєток С. Томари село Коврай у 1753 р. за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького прибув студент Києво-Могилянської академії Григорій Скворода — для навчання його сина Василя. Домашнє вчителювання було традиційним заняттям для незаможних студентів. Академічне начальство надавало їм відпустку, за час якої, вчителюючи приватно чи по школах, вони могли

здобути кошти для продовження навчання. Як писав учень, біограф і приятель Г. Сковороди — М. Ковалинський, Томара уклав договір із ним на один рік. Учитель «почав плекати серце молодого свого вихованця, розглядаючи природні його нахили, допомагаючи лише природі у вирощуванні, спрямуванням легким, ніжним, невідчутним, а не дочасно обтяжувати його розум наукою, — і вихованець прив'язався до нього внутрішньою любов'ю»⁴⁴. У цьому проглядаються виховні засади Г. Сковороди, який проповідував принцип розвитку природних нахилів, що формувало б у людині усвідомлення «сродної праці», яка принесе їй насолоду і зробить щасливою. Але один випадок, як пише М. Ковалинський, порушив гармонію відносин між учнем і вчителем. Коли наставник запитав його, «як він думає про те, що говорили, вихованець у тому випадку відповів йому неналежно, на що Сковорода сказав, що він мислить як свиняча голова»⁴⁵. Коли про це довідалася мати хлопчика, вона змусила чоловіка відмовитися від послуг Г. Сковороди. М. Ковалинський писав, що С. Томара з погордою ставився до домашнього вчителя, але фраза, яку на прощання він сказав йому: «Вибач мій пане. Мені тебе шкода!» в передачі того ж М. Ковалинського, може свідчити лише про повагу до вчителя.

На початку 1754 р. Г. Сковорода покинув маєток Томар. На певний час він зупинився в одного переяславського сотника, а у січні 1755 р. здійснив подорож до Москви, побував у Троїце-Сергієвому монастирі, повернувся до Переяслава й тут Степан Томара знову запросив його в Коврай для навчання сина. Як пише М. Ковалинський, сплячого Г. Сковороду привезли до С. Томари, господар прийняв його люб'язно, просячи бути синові другом та вчителем. На цей раз Г. Сковорода затримався у Степана Томари до 1759 р. Л. Махновець розцінював цей період його

вчителювання як «трагедію, страшну втрату часу і життя, бо він міг би сіяти розум і знання цілій когорті молоді усіх станів, а не навчати одного панського синка»⁴⁶. Але, можливо, сам Г. Сковорода не сприймав своє перебування в маєтку С. Томари так фатально. Він потоваришував із господарем, приязно ставився до свого вихованця. Саме тут почав писати вірші, що увійшли до збірки «Сад божественних пісень», написав поезію «De libertate»⁴⁷. Та й чи міг він реалізувати себе як учитель і наставник молоді в умовах, коли освіта в Україні ще залишалася під егідою церкви, а наукове та літературне життя зосереджувалося у столицях імперії — Санкт-Петербурзі та Москві, куди мігрував значний інтелектуальний потенціал України, шукаючи там не лише чинів, але й можливості реалізувати свій талант.

Учень Г. Сковороди — Василь Томара, старший син і первісток, народився 1 січня 1746 р., або ж 1747 р. На день його 12-річчя наставник написав латиною вірш, в якому обігрується час народження — 1 січня: «Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні / Маємо першу добу, року нового почин, / Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю, / В цей народитися день. Добра то провість тобі. / Першим ти пагонцем, хлопче, на світ от батьків народився, / Першим чеснотою скрізь, перший і славою будь». Г. Сковорода нагадував учневі християнську сентенцію: «Кому багато дано, з того й багато спитається» словами: «Як багато тобі доручив сотворитель, / Згодом немало і сам схоче від тебе узять. / Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся, / І не з наймення лише, будь і ділами Василь»⁴⁸. Г. Сковорода так підготував свого учня, що його батько в 1760 р. звертався до Генеральної військової канцелярії з проханням видати його сину Василю паспорт для поїздки разом зі служилими людьми для навчання, спочатку в Замойську академію, а далі у Відень. У чернетці паспорта російською і латинською

мовами зазначалося, що його намір їхати на студіювання обумовлений бажанням бути «отечеству малороссийскому полезен», рекомендувалося без затримки «как туда, так и обратно в Малую Россѣю слідуячому пропуск чинить»⁴⁹. Проте у збереженій частині альбому студентів Замоїської академії прізвища Томари немає. Не вдалося також простежити, чи він навчався у Віденському університеті. Цікаво, що Іван Миловський у приписці до листа Я. Сулімі із Відня (20 липня 1765 р.) згадував про Василя Томару: «О вояжѣ его и о переписке моей съ нимъ въ Римъ предоставляю себе впредь сообщить вам, естли угодно будет слышать о нашем землякѣ»⁵⁰. Григорій Сковорода дав своєму учневі добрі знання латини, яка залишалася мовою європейської освіти та науки, імовірно грецької та німецької, якщо учень мав намір їхати на навчання до Відня, а також поетики, риторики, розвинув інтерес до літератури. Варто відзначити, що в родині Томар прагнули дати дітям добру освіту.

Василеві Томарі, як писав той же М. Ковалинський, «належало вступити в інше коло вправ, гідних його становища у світі і роду»⁵¹. Він прислужився «отечеству російському», без якого переважна більшість української козацької старшини вже не бачила свого майбутнього, при цьому «отчизною» для них продовжувала залишатися Україна. Кар'єрі Василя Томари сприяли родинні зв'язки з Кочубеями, Безбородьками, представники яких вибилися на верхні щаблі російської урядової адміністрації часів Катерини II, Павла I, а згодом Олександра I, він підтримував тісні взаємини з сином Кирила Розумовського Олексієм. Свою кар'єру розпочав як перекладач. У 1769 р. супроводжував в поїзді за кордон, зокрема в Австрію та Італію, фаворитів Катерини II братів Орлових, які подорожували під прізвищем Островових. Судячи з його листа, написаного французькою мовою у травні 1769 р. з Венеції віце-канцлерові О. Голіцину

(у примітці до видання зазначено, що на цей час Томара був простим перекладачем), він збирав конфіденційну інформацію про готовність греків підтримати Росію в разі війни з Туреччиною. Зустрівся з російським резидентом у Венеції маркізом Маруцці, передавши йому таємний шриффт. Це була не перша поїздка Томари в Італію, оскільки він повідомляв віце-канцлерові, що у Трієсті відновив знайомство з архімандритом і константинопольським екзархом о. Дамаскіном, відгукуючись про нього як про «весьма просвещенного, ревностного приверженца России»⁵².

Усе ж перебування його в Італії очевидно було нелегким. Василь Томара писав, що Орлови обіцяли відпустити його до Петербурга: «Мне необходимо побывать дома. Здоровье моего отца с каждым днем слабеет. Я терплю во всем недостаток. Маркиз Маруцци отказал мне в деньгах под обеспечение двух третей моего жалованья. Хочу доложить об этом Острововым (Орловим — *О. Д.*)»⁵³. У серпні 1769 р. В. Томара ще перебував у Венеції, як це видно з його листа до графа О. Орлова, в якому йдеться про підполковника Герсдорфа, який виїхав за кордон разом з Орловими й також займався збором секретної інформації. В. Томара повідомляв, що сенат Венеціанської республіки ухвалив рішення про спорядження 6 лінійних кораблів, 3 фрегатів та кількох невеликих суден. Загалом Італія у приватному житті Томари відіграла велику роль. Очевидно, тут він знайшов дружину — Єлизавету Каламей, яка була дочкою тосканського дворянина⁵⁴.

Далі В. Томара обрав військову службу, досягши на ній високих чинів. У 1783 р. він згадується як полковник при штабі князя Г. Потьомкіна, брав участь у війні Росії на Кавказі. Саме він привіз у Петербург, у канцелярію Катерини II, підписаний 24 липня 1783 р. у фортеці Георгієвськ трактат про визнання кахетинсько-картлійським царем Іраклієм протекторату Російської імперії. Про це Катерина II

писала Г. Потьомкіну 18 серпня 1783 р.⁵⁵ Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. командував флотилією у Середземному морі. На 1789 р. припадають свідчення російських військових про наміри корсиканця Наполеона Бонапарта вступити на службу в російську армію. Він, будучи у чині підполковника корсиканської національної гвардії, звернувся з проханням до командуючого сухопутною російською армією І. Заборовського, який на той час перебував в Італії, прийняти його на службу. Але йому було відмовлено на підставі чинного в російській армії положення, за яким іноземці бралися на службу з пониженням у чині, на що Наполеон Бонапарт не погодився. Як свідчили сучасники, він звертався і до командуючого флотилією В. Томари, який йому також відмовив⁵⁶. Останній дослужився до звання генерал-майора, з 1797 р. мав чин таємного радника, став сенатором.

Відзначився В. Томара також на дипломатичному поприщі, служачи радником у російському посольстві в Іспанії, про що згадував його батько у скарзі на ім'я імператриці Катерині II з приводу земельної тяжби з генералом П. Завадовським⁵⁷. Очевидно, за протекцією свого двоюрідного брата В.П. Кочубея, у 1798 р. В. Томара замінив його на посаді російського посланника в Константинополі, де перебував до 1802 р. Імператор Павло I надав йому інструкції щодо укладання мирного договору між Росією та Туреччиною, про що писав канцлер О. Безбородько⁵⁸.

В. Томара не забував свого вчителя, зберіг про нього добрі спогади і вдячність, листувався з ним, імовірно шукав підтримки та розради в якихось своїх складних життєвих ситуаціях. Він приятелював з іншим учнем Г. Сковороди — М. Ковалинським, вони були разом в одній команді при штабі князя Г. Потьомкіна. Через М. Ковалинського В. Томара запрошував Г. Сковороду поїхати разом із ним у

Грузію і Черкеські гори, обіцяв забрати його в Ізюмі, але на таку подорож той не погодився. У листі, написаному 20 серпня 1772 р. із Харкова, свою відмову Г. Сковорода обумовлював тим, що «чим віддаленіше від друга, тим ближче серцем», розвивав ідею «серця людини» як міри духовності, що визначальна в людському естві: «Цілком людину бачить той, хто бачить і серце її, і любить, хто любить думки її; любити і разом бути, і в єдності жити — все одне»⁵⁹. Але для цього, писав далі Г. Сковорода, не потрібно мешкати в одних стінах, оскільки «єдність ані в тілесній подібності, ані в тій таки статті, ані у спільному даху, ні в кількості літ чи в ровесництві, ні в земляцтві, ні в одноземстві, ні в небесах, ні на землі, але у зв'язаних союзом Христової філософії серцях»⁶⁰. Він запевняв свого учня, що «бачить його із-за гір та рік, любить та шанує. Але бачить душею і любить нею таки».

У листі до Г. Сковорода, написаному в 1784 р. в Петербурзі, М. Ковалинський повідомляв, що вони разом із В. Томарою читали «Енеїду», перекладену «по русски й поминали Вас любезно»⁶¹ — очевидно, вони згадували про колись спільне читання латиною «Енеїди» з учителем. У листі від 6 березня 1788 р. Василь Томара дякував Г. Сковороді за його лист і висловлював бажання зустрітися й пожити разом зі своїм наставником. Звертався до нього «любезный мой учитель Григорій Савич», писав, що має потребу в його порадах: «Вспомнишь ты, почтенный друг мой, твоего Василия, по наружности может быть и не несчастного, но внутренно болѣе имѣющаго нужду в совѣтѣ, нежели когда был с тобою. О, если бы внушил тебѣ Господь пожить со мною»⁶². Імовірно, Василеві, незважаючи на успіхи в кар'єрі, не вистачало доброго друга і порадики: «О, если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником», — писав він. Сподівався на зустріч, просив «не

пожалій еще один раз в жизни удѣлитъ частицу твоего времени и покоя старому ученику твоему»⁶³. Судячи з цього листа, можна зрозуміти, що В. Томара не зустрічався зі своїм вчителем після від'їзду його з батьківського маєтку. У цей час Г. Сковорода жив на Харківщині у с. Гусинці.

Тіснішими й емоційнішими були взаємини Григорія Сковороди та іншого його учня — Михайла Ковалинського, який став на все життя другом і біографом філософа. Збереглося 79 листів учителя до свого учня, написаних переважно в 1760-х рр., коли Г. Сковорода викладав у Харківському колегійумі, де тоді навчався М. Ковалинський. Із Михайлом Г. Сковорода познайомився в 1762 р., на все життя зберігши глибокі дружні почуття до нього. «Можливо, — як пише М. Попович, — психоаналітики знайшли б якесь особливе підґрунтя в тій пристрасті, яка охопила старого холостяка, але в ньому він знайшов і учня, і друга, і людину обдаровану, в першу чергу, доброю душею, співчутливу, яка прикрашала його самотність і якій можна було викладати свої думки»⁶⁴. М. Ковалинський продовжував листуватися зі своїм вчителем і пізніше, коли перебував на службі. Певний час він був вихователем синів останнього гетьмана Лівобережної України, супроводжував Лева Розумовського на навчання за кордон. Далі перебував на службі в Г. Потьомкіна, дослужився до чина генерал-майора, був управителем Рязанського намісництва, куратором Московського університету. Як і Василь Томара, належав до популярного тоді масонства.

У своїх написаних латинською мовою з вкрапленням грецьких слів листах до Михайла Ковалинського, до якого він звертався «найприємніший з усіх юначе, мій дорогоцінний Михайле», «моя єдина радість», Григорій Сковорода намагався формувати особистість свого учня, накреслюючи шляхи, якими той повинен іти. У першу чергу він

мав оволодівати мовами, студіювати філософію, пізнавати християнське вчення, окреслювати свої інтереси у житті, дотримуватися високих моральних чеснот. У листах до учня Г. Сковорода розвивав свою теорію «сродної праці», філософію «серця людини як міри духовності», сенсу життя. Він наставляв учня щодо вивчення наук. У листі, написаному Михайлові (9 липня 1762 р.), коли той їхав до батьків на канікули, учитель радить відпочивати і водночас не полишати заняття науками: «Немає години, непридатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і майбутньому житті, тому навчання — не труд, а втіха»⁶⁵. Він переконував адресата, що любов до науки — це бажання постійно вчитися, без любові людина не зможе вдосконалюватися, «коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним». У цьому ж листі він навів кілька «грецьких сентенцій», якими слід завжди керуватися тому, хто хоче йти шляхом пізнання істини: «Найкращий путівник у старості — це мудрість, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки». Г. Сковорода наполегливо рекомендував своєму другові вивчати грецьку мову приватно, коли йому було у цьому відмовлено в колегіумі. Саме спільний інтерес і знання грецької літератури буде запорукою їхньої дружби: «Найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати до тих пір, поки ти будеш шанувати добродішність і еллінську літературу»⁶⁶. У листі він викладав методику студіювання грецької мови: «Найкраще вивчати мову не поспішаючи, але щоденно, підкидай в душу, як у шлунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилась і росла, а не пригнічувалася». Обіцяв допомагати Михайлові, наголошуючи, що до цього його зобов'язує їхня дружба.

Г. Сковорода прагнув зробити зі свого учня багатогранну й досконалу особистість. За зразком одного двовірша вчив його віршувати в різних розмірах та з великим задоволенням, читаючи перші поетичні спроби, попри їх очевидну недосконалість, зазначав, що «вправи через помилки ведуть нас до витонченості письма»⁶⁷. Сам надсилав йому власні вірші, зокрема на честь святого архангела Михаїла, який був небесним патроном Михайла Ковалинського. Вчив оперувати категоріями формальної логіки, будувати силогізми. У листах розбирав із ним латинські й українські прислів'я, зокрема зазначав, що «необов'язково у греків і латинян увійшло в прислів'я те, що ввійшло у нас». Про наведене Михайлом українське прислів'я «Аби ся курило» писав, що три дні про нього думав, «воно мене замучило». Зазначав, що у нашій мові «прислів'я в даному разі твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа не дійшла»⁶⁸. Тут, як зазначав філософ, присутній знак, тобто символ: «Тінь — замість тіла, знак — замість речі»⁶⁹. Г. Сковорода постійно пропонував своєму учневі й другові матеріальну допомогу.

Наставляючи, Г. Сковорода рекомендував не марнувати час, необхідний для оволодіння знаннями. Як у своїх творах, так і в листах до учня вчитель відзначав, що «з усіх втрат втрата часу найтяжча», застерігав «не витратити час на пусте», нагадував, цитуючи Еразма Роттердамського: «Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність»⁷⁰, яку необхідно використати для навчання. Він радив віддавати перевагу тим книгам, «які рідко хто бере в руки, тобто філософії, Святому Письму», був переконаний, що це спрямовує людину на шляху до пізнання «божественної краси». В одному зі своїх листів до Михайла Ковалинського Григорій Сковорода не без суму констатує, що «я ще й тепер не вмію користуватися часом, і навіть той час, який тепер у моєму розпорядженні, витрачається на дрібниці або, що ще гірше, на смуток, або,

що найгірше, на гріхи»⁷¹. Людині, робив висновок філософ, властиво жити майбутнім: «На майбутнє ми надіємося, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може вернутися назад або напевно мусить здійснитися сподіване»⁷². Але треба жити так, закликав він свого учня, щоби не втрачати часу й не просити повернути минулі роки назад.

У листах до М. Ковалинського Г. Сковорода досить часто вдавався до трактування таких моральних цінностей, як дружба. Чи не найвище він цінував людську гідність, щирість і відданість у дружбі, тож не випадково навів одну сентенцію: «Маючи друзів, вважай ти володієш скарбом. Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба»⁷³. Учитель намагався будувати стосунки з учнем на основі античних вчень, адже «грецькі й римські трактати про дружбу вчать гуманістичним засадам взаємин, заснованих на любові людини до людини»⁷⁴. Відтак Г. Сковорода цитує Платона, Плінія, Цицерона, Аристотеля, Еразма Роттердамського. Він писав, що дружба між людьми ґрунтується на таких основних моральних засадах, як добродієність, «подібність не самих тільки душ, але й занять». Зазначав, що справжніми його друзями не можуть бути ті, хто «не вивчав наук або ж якщо і вивчав, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони і подібні до мене»⁷⁵. Водночас для нього важливими були такі риси, як «ясність душі й прагнення до всього чесного», що бачив у своєму учневі, тому запевняв, що любив би його, якби він був навіть неписьменний. І така «сродність, глибока сутнісна спорідненість з іншими, за його переконанням, була обов'язковою умовою для наведення мостів між людьми»⁷⁶.

В іншому листі Г. Сковорода наставляв свого учня, як можна розпізнати щирого друга й уникнути підлесника, для якого характерна «мінливість і непостійність». Справжній

друг постійний і послідовний, як це ще визначив Плутарх, — писав Г. Сковорода, цитуючи цього античного письменника: «Друг не повинен бути неприємним чи грубим, серйозність і суворість дружби не полягає в різкості поведінки, але сама її краса й серйозність повинні бути приємними та бажаними. [...] І бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом із вами втішається»⁷⁷. Сам Г. Сковорода писав про себе, що належить «до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його над усе і вважає друзів найліпшою окрасою життя»⁷⁸. Він зазначав, що не заздрить сильним, байдужий до славетних, жаліє багатих, «хай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо маю друзів, відчуваю себе не лише щасливим, але й найщасливішим»⁷⁹. В іншому листі він наводить грецькою мовою сентенцію Аристотеля: «Друг, як кажуть, — це наше друге я»⁸⁰. Г. Сковорода писав своєму учневі: «Якщо осторонь залишити книги, то для мене немає нічого приємнішого, як розмовляти зі своїми друзями, серед яких ти найперший»⁸¹. Він звертався до адресата й підписував свої листи словами «тобі єдиному найбільший друг», «найдорожчий», «найдорожча мені душе», «твоєї душі співбесідник», «безмежно дорогий моїй душі», «твій Григорій Савич», «найдорогоцінніший, найжаданіший»тощо. Учителю застерігав свого учня, що «немає нічого отруйнішого від удаваного друга». Щоби знайти справжнього друга «потрібно буде багато ліхтарів Діогена», давав настанови, як обирати друзів «щирих, постійних і простих», уникати підлабузників.

Найвищим ідеалом для людини, писав Г. Сковорода М. Ковалинському, є готовність до спілкування з Богом — тоді душа її літає, як орел: «Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і муд-

рецям»⁸². Людині відкриваються глибокі таємниці пізнання, вона не боїться самотності, адже самотність, як пише Г. Сковорода, «для звичайних людей — смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні мудреці». «Що є філософія? — продовжує він. — Відповідь: Перебувати на самоті з собою, з собою уміти вести розмову»⁸³. До цього необхідно готуватися з молодості, у науці не слідувати «хитромудрим софістам», а черпати знання зі Святого Письма. Самозосереджуючись, людина зможе зрозуміти як свою сутність, так і божественну, відзначав Г. Сковорода у листі до учня.

Г. Сковорода бажав бачити у ньому власного послідовника: «Прагну і бажаю, щоб ти був моїм союзником і супутником у житті, якого всі так уникають. Якщо у тебе палаюче серце, а воно, безсумнівно, повинно палати, якщо ти той, ким я тебе вважаю, вижени з грудей всяку смертну турботу, вимий бруд із серця»⁸⁴. «Брудом» філософ уважав усе земне, — коли людина позбудеться цього, то зможе побачити «Бога й істину», закликав з усього баченого та почутого робити правильний висновок. Г. Сковорода наставляв свого учня не дбати про багатство, найбільше багатство — це пізнання істини і Бога. «Знехтуй земним, дивись на нематеріальне. З видимого пізнавай невидиме, знаходь утіху в читанні Святого Письма, у співанні священних гімнів, бесідах із друзями»⁸⁵, — звертався він до нього. Велику радість викликав у нього лист Михайла, в якому той, судячи з відповіді вчителя, «линув до Бога». Проте Г. Сковорода радив не поспішати, адже коли здобудеш те, до чого прагнеш, «то скажеш, що найкоротший час був занадто тривалим»⁸⁶.

Свої почуття до учня він вкладав у слова про благочестиву християнську любов, писав, що любить його «більше очей своїх, палає вогнем благочестивим, полум'яніє любов'ю,

любить, горить, палко кохає тебе всім серцем, товаришу»⁸⁷, висловлював сподівання «на плату любов'ю за любов». Любов, стверджував Г. Сковорода, не породжується «тлінними речами, тобто багатством. Міцна й вічна, вона виникає зі спорідненості вічних душ, які змінюються добродієм тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує»⁸⁸. Поняття віри, надії і любові були для Г. Сковороди абсолютними цінностями, «тому вибір покликання мусить насамперед бути вибором між абсолютними цінностями та їх запереченням»⁸⁹. Він накреслював шлях до пізнання цих основних чеснот — це вивчення грецької та римської літератури, і головне — «зневажання плоті, щоби здобути дух». До того ж, необхідно дотримуватися у всьому міри, щоб дійти обраного шляху, закликав пам'ятати сентенції: «У всьому найкраще дотримуватися міри» та «Великим надбанням є благочестя разом із помірністю»⁹⁰. Це не означало, що мудрець має від усього відмовитися, бути у всьому «безпристрасним. Навпаки, у цьому випадку він був би стовпом, а не людиною»⁹¹, — писав Сковорода своєму другові. Блаженством уважав не відсутність пристрастей, а боротьбу з ними. Постійно нагадував уникати «товариства поганих людей», пам'ятати, що у «чистоті треба берегти тіло, а найбільше душу». Закликав не думати «про палаци, замки і храми рукотворні, але приклонивши коліна, піднось невтомно молитви до єдиного, що тіло і душу зберігає, нерукотворного Соломонового храму»⁹². Водночас нагадував «божественне правило: нічого надміру»⁹³.

Г. Сковорода все ж не вимагав від усіх зректися світського й писав, що «додержуй міри в пильнуваннях і трудах і, набуваючи духовне, бережись, як би не згубити плотське, коли це плотське може привести тебе до кращого»⁹⁴. Він нагадував учневі, що необхідно цінувати в першу чергу здоров'я, надавати перевагу саме йому, а не честолюбству, як чинить переважна більшість людей. «Здоровий хлібороб

щасливіший від хворого царя. Ні, він навіть кращий і від здорового царя»⁹⁵, — завершував один зі своїх листів до М. Ковалинського Г. Сковорода. Він рекомендував йому рецепти відомого медика Галена, що в «молодому віці потрібно вживати холоднішу, а старим — теплішу їжу», бути веселим і бадьорим. Під «холоднішою їжею» малася на увазі «тверезість, яка означає не тільки помірне і холодне життя, але й таку саму холодну їжу. Не буде тверезим той, хто переважніше себе їжею, хоча б він і не пив вина»⁹⁶. Молодій людині, як уважав філософ, необхідно уникати поганого товариства, нудьги, заповнювати своє життя читанням корисних книжок, роздумами, творчістю: «Збери свої думки й у собі самому шукай справжніх благ. Копай у середині себе колодязь тієї води, яка зростить і твій дім, і сусідські»⁹⁷.

Г. Сковорода пише, що хотів би мати «духовний меч», яким знищив би всі пороки, що чатують на молоду людину — «розкіш, честолубство, дух нетверезості, страх перед смертю та бідністю». Для нього найвищим моральним критерієм є «спокій душевний, добра бідність, найсвятіша тверезість». В одному з листів до учня він ставить у приклад святого Іоанна — євангеліста та послідовника Христа, який «не шукав палаців, не тікав юнаком у багатолюдні й розкішні міста, не віддавався чревоугодництву, але пішов у пустиню, шукаючи лише царства Божого»⁹⁸. Імовірно, такі настанови не викликали особливого захоплення в учня, не випадково в одному з листів до нього Г. Сковорода, цитуючи Євгарія про переваги самотнього життя для пізнання «Христової мудрості» передбачає відповідь Михайла, що той не збирається стати ченцем. Філософ, який не дуже шанував сучасне йому чернецтво, усе ж зазначав, «що простий християнський люд неправильно розуміє ченців [...] щодо мене, то я вважаю ченця найвищим учнем Христа, у всьому повністю подібним до свого наставника»⁹⁹. Чернець, продовжував Г. Сковорода,

зрікається самого себе і віддається Богові й це є найвищим блаженством. За словами М. Поповича, М. Ковалинський не сприймав «такої категоричності і ригоризму, його вимог самообмеження та відмови від радощів світського життя»¹⁰⁰. Захоплюючись своїм учнем, Г. Сковорода все ж за усталеними традиціями народної педагогіки «боявся хвалити його в очі». Уважалося, що хвалити можна лише поза очі, тобто так, щоби людина, якій адресована ця похвала, її не чула — інакше вона може мати зворотну реакцію й не принесе користі.

Г. Сковорода вчив свого друга, цитуючи Менандра, стійко переносити всі, пов'язані з життям, прикрощі, зазначаючи, що бідняк багатьох із них позбавлений. Закликав «очищати і берегти закладене в нас джерело спокою душі, для того, щоби стороннє сприймалося без невдоволення, як щось властиве нам»¹⁰¹. Він радив знаходити розраду й вихід у різних, здавалося б, зовсім невтішних для людини життєвих ситуаціях: «Ти зазнав невдачі, добиваючись посади? Зате згодом будеш жити у селі, займаючись своїми справами. Тобі не вдалося добитися прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ. Через наклеп чи заздрощі виникає якась неприємність або невдача? Можна при попутному вітрі приплисти до муз і в академію, що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм»¹⁰². Головне у житті, наставляв філософ, — не втрачати душевного спокою, бути задоволеним тим, що маєш. У нас, писав Г. Сковорода, є життя, здоров'я, сонце, дозвілля, можливість розмовляти, мовчати та ін. І це найбільша цінність, яку має людина. Але «навчитися найвеличнішому мистецтву життя — справа дуже важка, і один тільки Христос може це дати й навчити»¹⁰³.

Свою турботу про юного друга Г. Сковорода пояснював душевним станом людина, яка не може не дбати, не переживати, без таких почуттів це «не жити, а бути мертвим, адже

турбота — рух душі, а життя — це рух», — писав він М. Ковалинському. Г. Сковорода неодноразово підкреслював, що життя людини наповнене любов'ю й це найбільша насолода: «Для мене немає нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би бракувало всього іншого»¹⁰⁴. Любов — це духовна праця, «вона викликається любов'ю й, бажаючи бути любимим, я сам перший люблю»¹⁰⁵, — писав Г. Сковорода Михайлові. Як багато важило в його житті це почуття, свідчать такі слова з листа до М. Ковалинського: «Це мій скарб, і радість, і життя, і слава». Учитель так був прив'язаний до свого друга, що заради цієї дружби, як писав він в одному з листів, «залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві хвилі, протягом двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю»¹⁰⁶, натякаючи цим на роки свого викладання у Харківському колегіумі, де він не знайшов порозуміння з префектом і настоятелем Покровського монастиря.

Такий духовний зв'язок учителя з учнем став причиною заздрощів, неприязні до Г. Сковороди з боку студентів колегіуму та його наставників. Йому закидали, чому, мовляв, він дбає про М. Ковалинського більше, ніж про рідного брата (Г. Сковорода мав брата Василя, який навчався в гімназії Св. Єлизавети у Бреслау (Вроцлаві), куди записався 24 вересня 1751 р. як «*Basilius Skoworoda, filius Sabae Cosaci natus in urbe Russiae minoris Czornuchi anno 18 aetatis — Primanus*». Василь Сковорода, син Сави козака, народжений в місті Малої Русі Чорнухи. 18 років — студент найстаршого класу)¹⁰⁷. Цей факт довгий час залишався маловідомим. Брат Г. Сковороди, як писав Д. Олянчин, після повернення додому, імовірно 1753 р., служив у козацькому полку в Сумах чи Ізюмі. Це лише одна опосередкована згадка про брата, сам же Г. Сковорода ніде про нього не згадує. Натомість він

схвально відгукувався про відданість Михайла Ковалинського їхній дружбі, убачаючи у цьому «ширу любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі і ненависть черні, ніж припинити наші зв'язки й наші бесіди»¹⁰⁸. Він писав, що тепер вони будуть «мовчки вести розмову, як відсутній із відсутнім», рекомендував йому перечитувати листи, що їх він написав своєму адресатові протягом року, можливо, там він знайде корисні для себе знання та добродетель.

Останній лист Г. Сковороди до його друга й учня М. Ковалинського написаний з Іванівки 2 квітня 1794 р. Тут він пише: «Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа», повідомляє, що надішле йому свої твори «Жену Лотову», «Потоп зміїний», які присвячені Михайлові. Проте М. Ковалинський так і не став послідовником свого вчителя, обравши «море житейське». Однак перебував у духовних пошуках, захоплювався масонством. На все життя зберіг відданість і вдячність своєму вчителю та наставнику, написав його біографію, зберігав його твори, листи. Натомість листів самого Михайла Ковалинського до Григорія Сковороди збереглося небагато. У них він кликав вчителя до себе в гості, писав, що має добру дружину («Имѣю челоуѣка мислящего со мною — сіе утѣшительно»¹⁰⁹, яка у приписці до одного листа просила любити її, «а я, право, уже люблю Вас», повідомляла про гостинці, які послала — «сир пармазан і голанський, і трубку». М. Ковалинський робив подарунки вчителю, купив йому сопілку, флейту. Він, імовірно, утомився від служби, писав, що «потопляемий бурєю житейскою і вовлечен в бездну сует і міра», але сподівався, «поздно или рано вознести себя к истинному оному счастью», тобто душевній праці, усамітненості. Як і більшість вихідців з України, що шукали служби та чинів у столицях Російської імперії, М. Ковалинський мріяв «скончати живот свой в Україні»¹¹⁰. Мав намір купити «в

украинских сторонах мѣсто, по склонности и любви моей естественной к тихому проведению жизни»¹¹¹ й запросити туди Г. Сковороду. Він кликав його приїхати до нього у Петергоф, де купив будинок і проводив весь вільний від служби час, але знаючи його «предубѣдительность к краю сему», що її, імовірно, Г. Сковорода набув під час свого перебування у придворній капелі, не сподівався на зустріч. М. Ковалинський твердив, що його наставника люблять дружина і єдиний семирічний син, який, власне, і тримав його в Петербурзі та при службі. Смерть сина, як писав М. Ковалинський Г. Сковороді, прискорила повернення того в Україну, де він мав намір купити село Покровське у Харківському намісництві, сподіваючись тут разом з учителем доживати віку.

Г. Сковорода, очевидно, також мріяв зустрітися зі своїм улюбленим учнем і другом, як це видно з приписки до листа А. Ковалевського, адресованого М. Ковалинському: «Вы нам часто во снѣ видите и мы всякой почти день с Григорієм Савичем об Вас беседуем и желаем, чтоб Вы в наших мѣстах купили деревню и для его старости уготовили пріют»¹¹². Михайло Ковалинський жив спогадами про своє спілкування з учителем, писав, що йому так бракує дружніх розмов. Просив писати йому та надсилати свої твори: «Я привык любить мысли твои. Ты много оживотворишь меня бесѣдою твоею»¹¹³. Обіцяв, очевидно, на прохання Г. Сковороди, нікому їх не показувати. М. Ковалинський писав, що купив село поблизу Ізюму й сподівався зустрітися там зі своїм вчителем. Г. Сковорода відвідав свого друга у селі Хотетеве, за 25 верст на південь від Орла, через 19 років після останньої зустрічі. Уже хворий «болезнями старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращение к краю сему, приехал в деревню к другу своему»¹¹⁴. Він привіз свої твори, вів з колишнім учнем

довгі розмови. М. Ковалинський пропонував йому залишитися в нього, але Г. Сковорода не погодився. 26 серпня 1794 р. він вирушив у село Іванівку, до свого приятеля Андрія Івановича Ковалевського, де й помер 9 листопада 1794 р. (там і похований). Невідомо, чи був на його похоронах М. Ковалинський, але коли довідався про смерть свого багатолітнього друга й учителя, склав вірш епітафію «ревнителю истини», який був «и словом, и умом, и жизнью мудрец»¹¹⁵. Незадовго до смерті філософа місцевий живописець Лук'янов намалював для М. Ковалинського його портрет, про що дізнаємося з написаного 2 квітня 1794 р. в Іванівці листа А. Ковалевського.

Як свого вчителя, якому завдячує плеканням літературних інтересів, професора, префекта і ректора Києво-Могилянської академії Георгія Кониського згадує О. Лобисевич. Протягом 1747–1754 рр. він студіював у Києві, далі за сприяння президента академії та гетьмана К. Розумовського, при дворі якого перебував його брат, продовжив навчання в Петербурзькому академічному університеті, у 1760 р. почав служити перекладачем при академії. Як і інші могилянські вихованці мав нахил до літературної діяльності. Із латини перекладав твори Цицерона та Овідія, із французької — Монтеस्क'є, публікуючи свої переклади в «Трудолюбивой пчеле» — журналі, що його видавав О. Сумароков, з яким О. Лобисевич підтримував дружні відносини, та у «Барышек всякия всячины» Г. Козицького. О. Лобисевич став довіреною людиною гетьмана К. Розумовського, був секретарем, перекладачем, ад'ютантом. Супроводжував уже экс-гетьмана та його сина Олексія в подорожі по Європі в 1765 р., завідував його канцелярією. Поза службовими обов'язками О. Лобисевича та К. Розумовського без сумніву об'єднували любов до Батьківщини, імовірно літературні вподобання. Цікавий факт, коли К. Розумовський у 1753 р. перебував у

Москві, Г. Теплов просив надіслати для нього твори Горация, Вергілія, Овідія, Валерія Максима, Ювеналія¹¹⁶. О. Лобисевич вийшов у відставку у 1774 р. й оселився в Новгород-Сіверському намісництві. На думку О. Оглоблина, він входив до місцевого патріотичного гуртка¹¹⁷, члени якого плекали плани реставрації гетьманської влади, відновлення автономного політико-адміністративного устрою Лівобережної України.

Погляди О. Лобисевича на історію та рідну мову, як і його освіченість та, до певної міри, душевний склад людини сентиментальної, приязної і вдячної, відданої у дружбі проглядають з його листа до Георгія Кониського, написаного вже на схилі літ, майже через 50 років після закінчення Києво-Могилянської академії. Він скромно писав про себе,

Портрет Георгія Кониського.
Портрет першої половини
XIX ст.

що «невисоко въ жизни сижу», але пишався своєю освітою та вчителями, уважав себе малим колосом тієї жатви, яка визрівала під начальством вашого преосвященства. Із сумом констатував, що вже «старикъ, на седьмой десятокъ жизни вступившій», і знаючи, що повернення пам'яті в минуле — це повернення «на пустое мѣсто, на то мѣсто, гдѣ ничего нашего знаемого не стало, все прахомъ покрылось», та все ж з великою любов'ю згадує своїх вчителів — Т. Щербацького

(грецька мова), Д. Нащинського (поетика), М. Максимовича (риторика), якого називав «мужъ двухъ свѣтовъ и великой учености», «смиренномудрих Гирчича і Ярошевського»¹¹⁸. Він відзначав, що людина формується з дитинства, «дѣтство есть новый скудельный сосудъ: чѣмъ снова напоится, то въ немъ навсегда пребудеть». І тут поряд із батьками важливу роль відіграють вчителі, які для нього «суть предметы вѣчной памяти, любленія, почитанія и преданности сердца»¹¹⁹. Авторитет наставників викликає захоплення, а учень, як писав О. Лобисевич, може з гордістю сказати: «То былъ мой префектъ, ректоръ и прочая. Преприятныя воспоминанія»¹²⁰.

О. Лобисевич повідомляв своєму вчителеві про себе, розповідав, що служив при К. Розумовському, приятелював із Г. Полетикою, з яким вони часто згадували Георгія Кониського. Писав, що в нього є його трагедія «Воскресіння з мертвих», але хотів би мати інтермедії, які супроводжували виставу, самого Г. Кониського чи «славного Танського», сподіваючись, що вони є в його бібліотеці. У молодості, як образно писав О. Лобисевич, коли можна було їх дістати, тоді достатньо було «изъ чужаго рта питаться, слышать отъ другаго стихов нѣсколько», а тепер ці інтермедії були вже втрачені. Вони приваблювали його рідною мовою: «Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчїи языковъ есть своя красота, а къ тому, когда и дымъ отечества сладокъ, то сія вона благоуханія мыслей отечественныхъ есть найсладчайшая»¹²¹. Без сумніву, він був патріотом, пишався своєю мовою, культурою, вченими людьми, які вийшли з Києво-Могилянської академії, писав що вони складають честь «націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученостию великих людей имѣвшей, столько свѣтиль выпустившей для любителей своего отечества»¹²². Надсилав Г. Кониському власний переклад «Вергилиевихъ пастуховъ,

мною в малоросійській кобенякъ переодетыхъ»¹²³, просив прийняти його як «двѣ лѣпты вдовицины». На жаль, цей переклад втрачений, але, як вважають дослідники, це була спроба написання літературного твору українською мовою — ще до славнозвісної «Енеїди» І. Котляревського. Завершуючи лист, О. Лобисевич, удаючись до біблійних сюжетів, образно бажав Георгієві Кониському, щоби сонце його життя не поспішало до заходу, висловлював надію, що про нього пам'ятатимуть Київ, Слуцьк, Могильов, Орша та Мстиславль.

Із Георгієм Кониським підтримував зв'язки й Василь Рубан, який також навчався в Києво-Могилянській академії у часи його ректорства. В. Рубан був одержимий літературною творчістю, перекладав, писав оди, епітафії, епіграми, навіть свої клопотання та скарги подавав у віршованій формі. Видавав кілька журналів сатиричного спрямування — «Ни то ни се», «Трудолюбивый муравей», «Старизна и новизна»¹²⁴, ставлячи завдання не тільки «увеселять публику», але й пробудити у людях «охоту к полезным для общества упражнениям в трудах и отвращение от вредной человеческому роду праздности»¹²⁵. На шпальтах журналу «Трудолюбивый муравей» друкувалися переклади творів Лукіана, Вольтера, оди, байки, різні моралізаторські повчання. В. Рубан уперше опублікував елегію Стефана Яворського «До моїх книг». Одночасно він друкував й історичні праці, у тому числі «Известия польских историков о Валахии и Молдавии, бывших некогда во владении польском», власні розвідки — «Описание местоположения и расстояния городов полуострова Крыма», «О крымской коммерции» тощо. У журналі «Старизна и новизна» значно більше уваги приділялося історичним, статистичним та географічним матеріалам. Було опубліковано статті про Києво-Могилянську та Московську слов'яно-греко-латинську академії,

друкувалися проповіді Феофана Прокоповича, Гавриїла Бужинського, промови Георгія Кониського, виголошені з нагоди коронації Катерини II та перед королем Речі Посполитої Станіславом Августом Понятовським латинською мовою у Варшаві 1765 р. Також опубліковано список бояр, окольничих, думних дворян, дяків, стряпчих із 1548 по 1707 рр. В. Рубан видав праці з історії України — «Короткий опис Малоросії» (1773 р.) та «Короткий літопис Малоросії» (1777 р.), відзначившись як укладач та редактор. Завдяки В. Рубанові побачили світ «Записки» В. Григоровича-Барського (1778 р.), «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» (1777 р.) та ін.

В. Рубан підтримував тісні контакти з Георгієм Кониським. У «Любопытном месяцеслове» на 1775 р. він опублікував працю останнього «Историческое известие о епархии моголевской и о епархиях в Польше бывших благочестивых, кои римлянами обращены в унию»¹²⁶. У листах Г. Кониського до В. Рубана йшлося про видання його проповідей, але з огляду на відсутність підготовлених типографів їх так і не було надруковано. Г. Кониський писав В. Рубану (1780 р.), що одержавши набір проповідей був вражений кількістю друкарських помилок, пропусків слів і навіть речень, просив більше їх йому не надсилати, а решту «велѣть принести в жертву хромому богу (спалити — *О. Д.*), как и я с присланными сделал»¹²⁷. Завершував лист сентенцією «Ictus piskator sapiet». Дякував за надісланий місяцеслов 1778 р., висловлював бажання отримати видання В.Г. Григоровича-Барського — по можливості два примірники, один для нього особисто, а другий для заснованої ним Могильовської семінарії.

Отже, листування вчителів з учнями відкриває нам їх взаємини в контексті не лише родинного, а й громадського та культурного життя, де перетинаються долі різних людей,

пов'язаних між собою належністю до одного етносу, культурного середовища, дає уявлення про такі цінності, як відданість дружбі, вдячність за науку й допомогу, яку вони пронесли через усе своє життя. Проливає світло на педагогічні засади, бажання вчителів плекати високоосвічених і моральних людей. Про усталену традицію шанування наставників нарівні з батьками свідчить і запис одного з переписувачів рукописного Требника (XVII ст.) у заупокійній молитві, де слідом за батьками згадано вчителів, «тих которіи мя грамоты научили, помяни господи бакаляров моих»¹²⁸.

¹ Киевская старина. — 1882. — № 6. — С. 498–508.

² *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. — Т. 3. — К., 1981. — С. 462.

³ Там само. — С. 190.

⁴ Там само. — С. 192.

⁵ Там само. — С. 464.

⁶ Там само. — С. 193.

⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Москва, 1859. — Ч. 1. — С. 327.

⁸ Там же. — С. 65.

⁹ Там же. — С. 63.

¹⁰ Там же. — С. 207.

¹¹ Там же. — С. 267.

¹² *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. — Т. 3. — С. 195.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 196.

- ¹⁶ Там само — С. 221.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. — С. 202.
- ¹⁹ Там само. — С. 208.
- ²⁰ Там само. — С. 210.
- ²¹ Там само. — С. 203.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. — С. 204.
- ²⁴ Там само. — С. 206.
- ²⁵ Там само. — С. 210.
- ²⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 241.
- ²⁷ Там же. — С. 300.
- ²⁸ Там же — С. 39.
- ²⁹ Там же. — Ч. 2. — С. 13.
- ³⁰ *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. — Т. 3. — С. 254.
- ³¹ Там само — С. 233.
- ³² Там само. — С. 268.
- ³³ *Oljančyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // *Kyrios* — Bd. 2. — München, 1937. — S. 270.
- ³⁴ *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. — Т. 3. — С. 236.
- ³⁵ *Кистяковский А.Ф.* Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 21.
- ³⁶ *Пилип Орлик.* Конституція, маніфести та літературна спадщина. — К., 2006. — С. 153.
- ³⁷ Там само. — С. 175.
- ³⁸ Там само. — С. 186.
- ³⁹ Там само. — С. 158.

- ⁴⁰ Там само. — С. 167.
- ⁴¹ Там само. — С. 187.
- ⁴² Махновець Л. Григорій Сковорода. — К., 1972.
- ⁴³ *Модзалевський В.Л.* Матеріали до «Малороссийского родословника». — Вип. 1: Томари. — К., 1998. — С. 9.
- ⁴⁴ *Сковорода Г.* Твори у двох томах. — Т. 2. — К., 2005. — С. 383.
- ⁴⁵ Там само. — С. 384.
- ⁴⁶ *Махновець Л.* Григорій Сковорода. — С. 129.
- ⁴⁷ Там само. — С. 130.
- ⁴⁸ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 1. — К., 1973. — С. 101.
- ⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2137. — Арк. 2.
- ⁵⁰ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР). — Ф. 1. — Спр. 57482. — Арк. 48.
- ⁵¹ *Сковорода Г.* Твори в двох томах. — Т. 1. — С. 388.
- ⁵² Русский архив. — 1876. — Кн. 2. — С. 283.
- ⁵³ Там же. — С. 284.
- ⁵⁴ *Модзалевський В.Л.* Матеріали до «Малороссийского родословника». — Вип. 1: Томари. — С. 24.
- ⁵⁵ *Шереметев П.* Бонапарт и русские в 1789 году и о Заборовском // *Летопись Историко-родословного общества в Москве.* — Москва, 1910. — Вып. 4. — С. 16.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ НБУ. ІР. — Ф. І. — Спр. 66524–66621. — Арк. 222. Скарга не була подана, але зберігалася на випадок «лучшего знания обстоятельств обид».
- ⁵⁸ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко. В связи с событиями его времени. — Санкт-Петербург, 1881. — Т. 2. — С. 405.
- ⁵⁹ *Сковорода Г.* Твори у двох томах. — Т. 2. — С. 348.
- ⁶⁰ Там само.

⁶¹ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 478.

⁶² Там само. — С. 481.

⁶³ Там само. — С. 482.

⁶⁴ *Попович М.* Григорій Сковорода: філософія свободи. — К., 2007. — С. 139.

⁶⁵ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 220–221.

⁶⁶ Там само. — С. 223.

⁶⁷ Там само. — С. 229.

⁶⁸ Там само. — С. 300.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. — С. 273.

⁷¹ Там само. — С. 294.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. — С. 221.

⁷⁴ *Попович М.* Григорій Сковорода: філософія свободи. — С. 140.

⁷⁵ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 226.

⁷⁶ *Попович М.* Григорій Сковорода: філософія свободи. — С. 140.

⁷⁷ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 246–247.

⁷⁸ Там само. — С. 268.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. — С. 272.

⁸¹ Там само. — С. 274.

⁸² Там само. — С. 231.

⁸³ Там само. — С. 232.

⁸⁴ Там само. — С. 256.

- ⁸⁵ Там само. — С. 262.
- ⁸⁶ Там само. — С. 275.
- ⁸⁷ Там само. — С. 276.
- ⁸⁸ Там само. — С. 306.
- ⁸⁹ *Попович М.* Григорій Сковорода: філософія свободи. — С. 227.
- ⁹⁰ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 222.
- ⁹¹ Там само. — С. 283.
- ⁹² Там само. — С. 307.
- ⁹³ Там само. — С. 281.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само. — С. 284.
- ⁹⁶ Там само. — С. 290.
- ⁹⁷ Там само. — С. 309.
- ⁹⁸ Там само. — С. 312.
- ⁹⁹ Там само. — С. 314.
- ¹⁰⁰ *Попович М.* Григорій Сковорода: філософія свободи. — С. 139.
- ¹⁰¹ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 347.
- ¹⁰² Там само. — С. 348.
- ¹⁰³ Там само. — С. 264.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 351.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Див.: *Oljančyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // *Kyrios.* — Bd. 2. — München, 1937. — S. 271.
- ¹⁰⁸ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у двох томах. — Т. 2. — С. 335.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 477.

- ¹¹⁰ Там само. — С. 480.
- ¹¹¹ Там само. — С. 478.
- ¹¹² Там само. — С. 483.
- ¹¹³ Там само. — С. 481.
- ¹¹⁴ *Махновець Л.* Григорій Сковорода. — С. 253.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 254.
- ¹¹⁶ Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 183. — Л. 239.
- ¹¹⁷ *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 38.
- ¹¹⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. II. — Т. 1. — Ч. 1. — К., 1904. — С. 385.
- ¹¹⁹ Там же. — С. 386.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Там же. — С. 387.
- ¹²² Там же. — С. 388.
- ¹²³ Там же.
- ¹²⁴ *Модзалевский Б.Л.* Василий Григорьевич Рубан. — Русская старина. — 1897 (август). — С. 397.
- ¹²⁵ Трудолюбивый муравей. — Санкт-Петербург, 1771. — С. 8.
- ¹²⁶ Русская старина. — 1896 (октябрь). — С. 467.
- ¹²⁷ Там же. — С. 471.
- ¹²⁸ НБУ. ІР. — Ф. 301. — Спр. 334. — Арк. 93 зв.

Глава 9

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ, ГЕНЕАЛОГІЧНІ ПОШУКИ, БІБЛІОФІЛЬСТВО

- ◆ *Українські інтелектуали в російському соціокультурному середовищі;*
- ◆ *Взаємодопомога й підтримка, співпраця з російськими діячами;*
- ◆ *Генеалогічні пошуки;*
- ◆ *Зацікавленість історією України, збирання книг та документів*

В епістолярній спадщині інтелектуальної еліти (а це вихідці як із козацького старшинського, так і міщанського середовища, а також духовенства) простежується їх діяльність у Петербурзі, літературні та наукові інтереси, взаємопідтримка і допомога, безпосередні контакти з близькими по духу та зацікавленнями російськими діячами. Вихідців із Лівобережної України у столицях імперії єднало походження, освіта, суспільні ідеали. Усі вони, як правило, навчалися у Києво-Могилянській академії, багато хто продовжував освіту за кордоном, зокрема в німецьких університетах. Із середини XVIII ст., коли президентом Петербурзької академії наук став К. Розумовський, могилянські вихованці навчалися в академічному, а також Московському університетах. Зі стін київської альма-матер вони винесли знання латини та європейських мов, зацікавленість і нахил до літературної творчості, що давало можливість займатися перекладацькою та видавничою діяльністю. Були знайомі з тогочасними європейськими правничими і філософськими ідеями, під впливом яких формувалися їх суспільно-політичні погляди.

В умовах наступальної політики російського уряду, спрямованої на повне включення Лівобережної України до

загальноімперських структур, уповільненого процесу секуляризації культури (козацька старшина так і не домоглася відкриття нового, відповідного часу, університету, а друкарні, що діяли на Лівобережжі, згідно з указами Петра I та Синоду не мали права видавати світську літературу й до того ж книжною українською мовою), інтелектуали з Лівобережної України мігрували у столиці імперії, де зосереджувалося літературне, мистецьке й наукове життя. Не останню роль в 1740–1760-х рр. відіграла й протекція наближених до двору імператриці Єлизавети братів Розумовських. Невипадково Я. Маркович, перебуваючи у Петербурзі й зустрівшись з Олексієм Розумовським, записав, не без гордості, у своєму щоденнику про нього — «наш патріот»¹ (тут — у значенні земляк). Вони шукали чинів, ставали викладачами Петербурзького академічного, згодом Московського університетів, академії художеств, кадетських корпусів, медичних шкіл, працювали в адміністративних установах, а також активно включилися у суспільно-політичне життя, захоплювалися ідеями просвітництва й вірили у наміри Катерини II реформувати самодержавну Росію. Багато хто з них входив до літературних гуртків, видавав журнали, займався перекладами, брав участь у діяльності Законодавчої комісії, творячи таким чином нову культуру Російської імперії та зробивши значний внесок у розвиток науки, зокрема правознавства, медицини та ін. Вихідці з Лівобережної України, як вважає І. Торбаков², були тісно пов'язані між собою як представники етнічної меншини, а «более совершенная интеллектуальная подготовка и большая свобода действий как чужаков, не связанных предшествующими традициями и предрассудками, делали их особенно эффективными инструментами имперской политики». Живучи далеко від Батьківщини, якою вважали Україну, вони підтримували один одного, що, зокрема, простежується в епістолярній спадщині.

Українці в Петербурзі — це люди однієї корпорації й корпоративну солідарність вони проявляли як у сферах інтелектуальної діяльності, так і у приватному житті. Незважаючи на інтеграцію в російське соціокультурне середовище, спільність інтелектуальних інтересів та ідей з багатьма російськими діячами, вихідці з Лівобережної України зберігали свою інакшість. Більш ґрунтовно судити про це можна було б із власних свідчень, але вони не дійшли до нашого часу. Лише в деяких листах опосередковано відчутна ностальгія за Батьківщиною, сприйняття петербурзького середовища як чужого, бажання повернутися додому й бути похованим у своїй землі.

Про взаємодопомогу українців, що жили у Петербурзі, відчуття належності до одного етносу свідчать вісімнадцять листів С. Гамалії до Я. Сулими, написаних у березні — грудні 1767 р. латинською мовою (існують також їх копії в перекладі російською). Судячи з них, адресатів єднали дружні взаємини. Я. Сулима склав протекцію С. Гамалії в одержанні посади у Сухопутному шляхетському кадетському корпусі — спочатку коректора, а потім викладача латинської мови. Він із великим пієтетом називає Я. Сулиму «муж ученнѣйшій», дякує йому за велику «благодарность»: «Все, чѣмъ только обладаю, считаю от тебя полученнымъ, всѣ блага, которыми пользуюсь, отношу к твоимъ обо мнѣ заботамъ и готовъ сознаться передъ всѣмъ міромъ, что я сдѣлался соучастникомъ всѣхъ тихъ благъ помимо моихъ заслугъ»³. В одержанні цієї посади його підтримував і Г. Полетика. У листі до Я. Сулими, з яким листувався і Г. Полетика, С. Гамалія повідомляв, що написав листа також до Полетики: «Не хотѣлъ бы его утруждать перепискою, но нуждаюсь в его совѣте»⁴. В іншому листі С. Гамалія писав, що посада коректора дозволить йому вдосконалити церковнослов'янську мову та займатися перекладами. Він зазначав також, що Г. Полетика

надав йому та Г. Брайку, — вони разом прибули в 1764 р. в Петербург і розпочали навчання в академічному університеті, — свою квартиру.

Листи С. Гамалії передають атмосферу як взаємопідтримки, так і глибокої зацікавленості успіхами й просуванням по службі своїх земляків. При цьому він чітко наголошує саме на «наших», тобто вихідцях із Лівобережної України. Так, в одному з листів до Я. Сулими пише, що у Петербург прибув «*изъ нашихъ* (тут і далі курсив наш — *О. Д.*) нѣкто докторъ Барановскій*, кончившій образование въ Кили. Я давно хочу переслать тебѣ его диссертацию, но пока не представляется къ тому случая. Братъ этого доктора Лаврентій, *изъ нашихъ*, проживаетъ въ Новгородѣ»⁵. В іншому листі він просив у Я. Сулими протекцію для «одного бѣдного ученика, хотя *не изъ нашихъ*, прибывшего из Гамбурга и живущего у насъ уже два мѣсяца, который отлично знает немецкий языкъ»⁶.

У 1760-х рр. українські інтелектуали в Петербурзі гуртувалися навколо Г. Козицького та М. Мотоноса, які, повернувшись із Ляйпцига, де навчалися в університеті на стипендію академії наук, у 1757 р. почали викладати в академічній гімназії грецьку та латинську мови, історію універсальну й логіку. У 1759 р. вони стали ад'юнктами академії, у 1760–1763 рр. Г. Козицький викладав в академічному університеті латинське та грецьке красномовство⁷. Паралельно він читав у Сухопутному шляхетському кадетському корпусі російською

* Ішлося про М.П. Барановича, який був придворним співаком, потім виїхав у місто Кіль, де служив причетником російської церкви, одночасно навчався в університеті й у 1767 р. здобув диплом доктора медицини. Його брат на той час був архімандритом одного з новгородських монастирів. Пізніше став єпископом в'ятським та великопермським (див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 60–61).

мовою філософію. Г. Козицький і М. Мотоніс у 1767 р. були обрані почесними членами академії. Г. Козицький брав участь у підготовці «Наказу» Катерини II депутатам Законодавчої комісії, він переклав цей документ латиною. Імператриця оцінила його вченість, Г. Козицький став її статс-секретарем із питань зарубіжної кореспонденції, а далі — з прийому скарг. У «Наказі» Катерина II писала, що для успішного проведення реформ необхідно «умы человеческие подготовать». Під її егідою було створене «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг», яке фактично очолив Г. Козицький. Він впливав на відбір книг для перекладу — це були праці Монтеск'є, Вольтера, Даламбера, статті Дідро з французької Енциклопедії, пам'ятки класичної літератури, наукові праці тогочасних учених. Товариство діяло з 1768 р. до 1783 р., найбільш продуктивно тоді, коли його очолював Г. Козицький (до своєї смерті в 1775 р.). Було перекладено і видано 112 праць (173 томи)⁸. Завдяки діяльності «Собрания» ідеї французьких просвітників знаходили все більше прихильників у російському суспільстві. Ці видання поширювалися також і в Україні. Для перекладу Г. Козицький залучив своїх земляків, могилянських вихованців, які добре знали мови. Серед них — його товариш М. Мотоніс, Г. Полетика, І. Туманський, В. Крамаренков, Л. Січкарьов, В. Рубан, Я. Костенський, Я. Козельський, С. Гамалія, І. Хмельницький та ін.

Українські інтелектуали в російському соціокультурному середовищі Петербурга сприймалися багатьма як високоосвічені і талановиті люди. Свідченням цього може служити листування російського поета і театрального діяча О. Сумарокова з Г. Козицьким, який, будучи статс-секретарем Катерини II, допомагав йому в постановці нових вистав, через нього О. Сумароков передавав оди, написані на честь імператриці. У листах О. Сумарокова до Г. Козицького видно глибоку повагу до людини, освіченістю, літературними

уподобаннями якої поет захоплювався. У листі до Катерини II він скаржився на директора придворного театру І. Єлагіна, якому надіслав комедію і трагедію, але той відповів, що «стиха с четыре в трагедии его нежному слуху противны, а в комедии — противу Священного Писания»⁹. Судженню І. Єлагіна, якому поет ставив у провину некомпетентність, незнання французької мови та відсутність поетичного дару, він протиставив відгуки про його твори Г. Козицького та М. Мотоноса, «которые не только мои драмы читали, но по желанию моему, как мои друзья, строжайше рассматривали»¹⁰, і запитував, хто має «более знания и вкуса в красно-речии, Козицкий или он, Елагин?». О. Сумароков через Г. Козицького часто передавав для ознайомлення імператриці свої поезії й очевидно просив сприяти в постановці та виданні його творів. Моральна підтримка Г. Козицького та М. Мотоноса багато значила для поета, він пишався знайомством з ними: «А я в честь себе то почитаю, что меня любит и почитает Гр. Вас. Козицкий, котрого есмь покорнейший слуга и верный друг»¹¹. В іншому листі до Г. Козицького передавав вітання М. Мотоносу й писав: «Любите меня столько, сколько я вас люблю, а сколько я вас люблю, вы это знаете»¹². Ознайомившись із виконаним Г. Козицьким перекладом першої частини «Метаморфоз» Овідія, О. Сумароков писав йому, що прочитав переклад «с крайним удовольствием. Кто не удивится из наших потомков, что вы и я в одно время жили с несмысленными авторами и переводчиками»¹³, натякаючи цим на свої та адресата великі таланти, які не знайшли гідного визнання.

У 1760–1780-х рр., коли відбувалося становлення російської журналістики, видавцями багатьох популярних часописів були вихідці з України. Серед них — В. Рубан, Г. Брайко, П. Богданович, Ф. Туманський, які залучали до співпраці своїх земляків, друкували їхні переклади та огляди.

Так, разом з О. Сумароковим Г. Козицький брав участь у виданні одного з найкращих літературних журналів 1760-х рр. «Трудолюбивой пчелы» (1769 р.), який виходив під егідою імператриці Катерини II. Тут друкувалися виконані з грецької та латинської мов М. Мотоносом, Г. Козицьким, Г. Полетиною, О. Лобисевичем переклади Овідія, Горація, Саффо, Тита Лівія, віршовані твори О. Сумарокова, зокрема його псалми, молитви, оди. Також уміщувалися матеріали політичного спрямування, які привертали увагу читачів до питань суспільного життя, засуджувалися такі поширені у суспільстві явища, як хабарі («О некоторой заразительной болезни»), проповідувався ідеал просвіченого володаря («Сон счастливого общества»). Імовірно, що саме це викликало занепокоєння у імператриці й вона закрила журнал.

Із 1778 р. Г. Брайко розпочав видання журналу «Санкт-Петербургский вестник», котрий виходив по 1781 р. щомісяця. У ньому публікувалися літературні твори, переклади, огляди нових видань, що друкувалися в Росії, інформація про нові наукові відкриття та винаходи, листування відомих учених, документи з давньої та нової історії Росії, а також офіційна й світська хроніка. Часопис був «покликаний, за задумом його редактора Г. Брайка, стати вісником російського Просвітництва»¹⁴, об'єднавши навколо себе прогресивні сили, яким імпонували ідеї конституційної монархії. Видання відбивало світогляд його видавця, людини, захопленої ідеями верховенства закону й рівності всіх перед ним. Тут друкувалися короткі замітки про випадки звільнення з ініціативи поміщиків своїх селян від кріпосної залежності, історії, зміст яких прозоро натякав, що народ є сувереном влади. Г. Брайко вважав, що основу держави повинні скласти дрібне дворянство, служилі люди, купці, які по суті є попередниками так званого третього стану — буржуазії. Журнал був відомий у Лівобережній Україні. Серед його

передплатників — бургомістр Чернігова І. Єнко, бригадир і чернігівський полковник П. Милорадович, архімандрит Троїце-Іллінського монастиря Паїсій, чернігівський єпископ Феофіл, Кирило Розумовський у Петербурзі, бунчуковий товариш Осип Маркович у Ромнах та ін.

Г. Брайко залучав своїх земляків до літературної діяльності. Так, із журналом співпрацював відомий перекладач Л. Січкарьов. У третьому числі (1779 р.) був опублікований уривок його перекладу з грецької мови «Бесід» Іоанна Златоуста. Редакція писала, що переклад «чист, ясен и верен»¹⁵, що, очевидно, мало б бути запорукою подальшої співпраці з журналом. Проте публікація у шостому числі (1780 р.) оди («Преложение 81 псалма») Г. Державіна («Властителем и судиям»), де гостро засуджувалися «царі земні», була вирізана цензурою, що зрештою й це призвело до закриття журналу.

Популярністю користувалися і видання П. Богдановича, що був родом із Полтави. Студіював у Ляйпцизькому університеті, з 1777 р. працював в академії наук як перекладач, упорядник бібліотеки, кунсткамери. Протягом 1779–1781 рр. редагував науковий журнал «Академические известия», де друкувалися праці академіків, повідомлення про нові наукові відкриття та винаходи, академічне життя та видання. Епіграфом часопису могла б бути сентенція, наведена в редакційній статті: «Слава государства совокупна из достижениями в науке»¹⁶. До співпраці видавець залучав також своїх земляків — І. Богаєвського, Ф. Туманського. Разом з останнім він видавав журнал «Зеркало света». У 1786 р. самостійно заснував нове видання — «Новый Санкт-Петербургский вестник». Тут П. Богданович вперше опублікував російський переклад праці Еразма Роттердамського «Похвала глупости».

У 1780-х рр. вихідці з України, зокрема В. Капніст, Г. Брайко, входили до літературного гуртка Г. Державіна, М. Львова, І. Хемніцера, до них приєдналися композитор

Д. Бортнянський, художники В. Боровиковський, Д. Левицький. У літературному житті Петербурга В. Капніст займав помітне місце. Він приятелював із Г. Державіним та М. Львовим, вони були свояками, одруженими із сестрами Дьяковими. Коли В. Капніст остаточно переїхав в Україну, між ним, Г. Державіним та М. Львовим зав'язалося активне листування. У своїх листах останній розповідає про літературне життя Петербурга, нові твори спільних друзів, зокрема Г. Державіна. М. Львов високо цінував талант В. Капніста, уважав, що він міг би писати поеми, а не лише оди¹⁷. Його друг І. Хемніцер у листі до М. Львова цінував бажання В. Капніста займатися літературною діяльністю: «Писать хочет, потому что, может быть, он свое блаженство в этом находит»¹⁸. Дружні відносини між поетами й однодумцями не заперечували критицизму, а інколи й іронії в оцінці творчості один одного. В. Капніст критикував хвалебні оди Г. Державіна, зокрема присвячену Катерині II «На взятие Варшавы», яка, до того ж, не сподобалася імператриці. Його підтримав і М. Львов, який писав йому: «Посылаю к тебе, мой друг, целый груз стихов — посредственных, дурноватых и дурных, между прочим по старшинству следует «Песнь Екатерине II», которую намахал наш искренний приятель. И я накануне ему предсказал, что ему вымоют голову — и вымыли. Не пиши дурных стихов, а слушайся приятелей»¹⁹.

Творчість В. Капніста високо цінував російський історик М. Карамзін. У 1797 р. він звернувся до В. Капніста з проханням написати для франкомовного журналу «Северный зритель», що виходив у Гамбурзі, статтю про російську словесність. Вибір його мотивувався тим, що В. Капніст блискуче володіє французькою, обізнаний із російською історією та зможе дати огляд російської словесності від початку її становлення: «Подобный труд достоин пера вашего. Кисть артиста может несколько приукрасить оригинал; доброе намерение, ревность к славе отечества послужат

извинениям приятной неточности»²⁰. Про твори В. Капніста писав, що знайшов у них «и поэзию, и философию, и чувство», багато з них «никогда не утратят своей цены. Будьте только более щедры. У музы вашей один недостаток: скупость»²¹. У відповідь В. Капніст зазначав, що пропозиція М. Карамзіна робить йому честь, але його здивувало те, що він вибрав, іронічно підкреслюючи, «в качестве передатчика красот русского языка пред судом просвещенной Европы прежде всего хохла, а кроме того, скотовода, плеснеющего в деревне»²², і висловлював сподівання, що сам М. Карамзін змусить «просвещенных иноземцев восхититься столь быстро расцветающими красотоми русского языка». Він писав, що йому бракує відповідного оточення та книжок: «В одиночестве музы стали бы хилы и немые. Не без причин древние собрали их вместе, дали им Аполлона и быстрокрылого Пегаса, чтобы переносил их туда, где они могли бы найти учеников, достойных их»²³. І якщо М. Карамзін у відповідь навів би приклад Вергілія, Горація та інших, які усамітнилися зі своїми музами, то В. Капніст відповів, що «их приют находился в соседстве с Римом. Не одному лишь эхо читали они свои стихи: Августы, Мecenаты и сей просвещенный, ставший властелином мира народ — вот кто составлял их ареопаг»²⁴. Його ж сусіди, як зазначав поет, «лучше чувствуют разницу между хорошо и дурно процеженной горилкою, чем меж хорошими и дурными стихами». Йому не вистачало інтелектуального середовища, але й Петербург він не любив, про що неодноразово писав дружині.

В. Капніст уславився не лише своїми поетичними творами, серед яких відома «Ода на рабство», написана з приводу ліквідації полково-сотенного устрою в Лівобережній Україні у 1783 р. Він плекав плани відновлення козацьких військових формувань, із цим їздив до Петербурга. Як вважав О. Оглоблин, через відновлення козацьких полків, навіть як складової російських військ, можна було б провадити пропаганду ідеї

відновлення гетьманської форми правління. Це розуміли й царські сановники. Тому не дивна реакція на цей проект канцлера О. Безбородька, який пізніше у листі до графа О. Воронцова писав (1794 р.), що запровадження козацьких полків було б доцільне під час війни з турками та шведами, очікуючи війни з Англією та Пруссією, але «теперь мы не в таком крайнем положеніи. Украина, Подолія и Волинь наши. Слѣдовательно было бы возмутить свой собственный народъ, помнящій времена Хмельницького и склонный к козачеству. Тутъ сдѣлалася бы военная нація и тѣмъ опаснѣе, что и Малороссия заразилася бы тот час тѣмъ же духом, а за нею и его губернія (Г. Потьомкіна — *О. Д.*). От чого бы вышла нового рода революція, в которой по крайній мѣрѣ принуждены будем возстановить гетьманство»²⁵.

Існує чимала література²⁶ з приводу так званої місії В. Капніста 1791 р. до двору пруського короля Фрідріха II, в особі якого він прагнув знайти союзника, коли Україна спробує вийти з під протекції Російської держави. У своєму донесенні королю канцлер Е.Ф. Герцберг про зустріч з Капністом писав, що вони «не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад»²⁷. Він був одним із тих представників української інтелектуальної еліти, яка, здавалося б, цілком інтегрована в російські соціальні та культурні реалії, проте залишалася патріотом своєї «Отчизни» — України. В. Капніст, як і багато інших українських діячів, збирав матеріали і документи з історії України. У родинному архіві Капністів, який в 1924 р. член Археографічної комісії М. Ткаченко привіз із Кременчука у Всеукраїнську академію наук, поряд із листуванням В. Капніста, його родини та спадкоємців, зберігалася багато історичних документів і літописів, об'єднаних у історичний збірник. До складу його входили, зокрема, список літопису Граб'янки, статті гетьманів Б. та Ю. Хмельницьких, Д. Многогрішного, І. Самойловича,

Д. Апостола, І. Мазепи, укази Малоросійської колегії, універсали К. Розумовського, грамоти Єлизавети та Катерини II, розпорядження П. Румянцева про утворення карабінерних полків (1785 р.) та ін. Збірник, як вважав М. Ткаченко, було укладено в кінці XVIII — на початку XIX ст.²⁸

Серед друзів В. Капніста був учень Г. Сковороди В. Томара. Перебуваючи 1796 р. в Петербурзі, В. Капніст писав дружині, що вечори проводить або ж в її сестри Дар'ї, або ж із Томарою у Наталії Кирилівни Загряжської (дочки К. Розумовського) чи Д. Полторацького. В одному з листів до дружини він просив достойно прийняти його друга В. Томару, який разом із дружиною їхав в Україну. В. Капніст підтримував дружні зв'язки зі ще одним земляком — М. Гнідичем, знавцем грецької мови і перекладачем Гомерової «Іліади». М. Гнідич походив із козацької родини, його дід був сотником в місті Котельві, батько мав володіння на Полтавщині. Навчався в Полтавській семінарії та Харківському колегіумі, далі в Московському університеті. Чудово знав грецьку мову й почав перекладати «Іліаду». В. Капніст листувався з ним, просив надіслати йому вже готові частини, а також перекладену трагедію Вольтера «Танкред». Закликав його завершити переклад «Іліади», однак без поспіху («но бога ради не спешите»). В іншому листі наголошував, що «требую от друзей моих совершенства; а вы приближаетесь к оному, когда не торопитесь»²⁹. Шукав для нього покровителя в особі міністра народної освіти О. Розумовського, з яким приятелювали і В. Томара, і В. Капніст, й звертався до свого друга В. Томари підтримати М. Гнідича, який перебував у великій матеріальній скруті. Писав В. Томарі з Обухівки (16 серпня 1810 р.), що йому буде передано сьому й восьму пісні з «Іліади» в перекладі М. Гнідича: «Прочтя их, вы увидите с каким достоинством выражен подлинник, и не жаль ли будет, ежели труд сей останется не довершен»³⁰. Він переконував

В. Томару, що ознайомившись з перекладом, той побачить талант М. Гнідича, який «не только не уступает своему предшественнику (тобто Є. Кострову, який переклав частину «Іліади» — *О. Д.*), но силою и чистотою стиха весьма превосходит»³¹. В. Капніст писав, що М. Гнідич працює в міністерстві народної освіти під керівництвом О. Розумовського й, можливо, за допомоги В. Томари той стане для нього таким же меценатом, якого мав Вергілій (відомо, що покровителем останнього був імператор Октавіан Август). На прохання В. Капніста М. Гнідич продовжував перекладати «Іліаду», «но бедность не позволяет ему употребить все досуги свои на такое дело, которое кроме стихотворческой славы не принесет ему никакой выгоды»³². Він звернувся безпосередньо й до О. Розумовського з проханням сприяти перекладачеві, який працював в його відомстві, та зазначав, що «нищета его делает вечный стыд неблагодарной Греции. Разделяя оный с древними моими предками, я хочу по возможности изгладить сие наследственное пятно и усыновленный России представительство о русском достойном переводчике Гомера»³³. Проте одержати допомогу, як про це писав В. Капністу М. Гнідич*, не вдалося: «Уважение Томары, как пишете, к труду моему и расположение графа Разумовского мне что-нибудь сделать, ни письменно, ни делом до сей поры еще не видел»³⁴.

Глибоким сумом із приводу втрати друга сповнений вірш В. Капніста «На смерть Василя Степановича Томары», написаний в Обухівці 5 квітня 1819 р.: «Еще удар! еще разлука! / Разлука с другом и навек!». Поет називає померлого

* У 1811 р. М. Гнідич став членом Російської академії наук, був призначений бібліотекарем Імператорської публічної бібліотеки. Виконаний ним повний переклад «Іліади», опублікований 1829 р., здобув схвальні оцінки в літературних колах.

своїм «доблесним другом», моральними доброчинностями якого захоплювався, уважаючи, що їх можна брати за взірець: «А я на гроб любезна друга / Приду не ток лить горьких слез, / Приду в безмольвье поучаться, / Твоим примером наставляться, / Как жить, терпеть и умереть»³⁵. Цей вірш В. Капніст просив через свого сина передати Наталії Загряжській, з якою приятелювали В. Томара та В. Капніст.

Українці, що працювали у петербурзьких інтелектуальних колах, зажили слави високоосвічених людей, прихильників передових суспільних ідей, проте влада незмінно підозрювала їх у нелояльності. Багато з них були вислані зі столиці, позбавлені можливості займатися творчою діяльністю. Це — М. Мотоніс, Г. Брайко, П. Богданович. Не виключено, що розчарування в намірах імператриці реформувати самодержавну владу коштувало життя Г. Козицькому. Із вересня 1774 р., посилаючись на хвороби, він просив відставки з посади статс-секретаря Катерини II. У середині 1775 р. його прохання задовольнили й Г. Козицький покинув Петербург, переїхавши до Москви, де, можливо, сподівався розпочати діяльність у Московському університеті. Того ж року він покінчив життя самогубством.

У 1764 р. М. Мотоніс з академії наук перейшов на сенатську службу — секретарем Герольдмейстерської контори. Тут він працював разом зі своїми земляками, вихованцями Києво-Могилянської академії та академічного університету І. Туманським, В. Крамаренковим та Я. Козельським. У 1775 р. звільнений із посади у зв'язку з безпідставним звинуваченням його у відстоювання інтересів Ніжинського братства, для якого нібито він домогся привілеїв. Ця справа набула широкого розголосу, його було позбавлено всіх чинів, звільнено з Сенату й заборонено займати державні посади. Проте очевидність фальсифікації була такою, що навіть Катерина II скасувала свій указ, зняла з М. Мотоноса всі звинувачення, повер-

нувши йому попередній чин, але наказала «определить к делам в другое место»³⁶. М. Мотоніс не шукав більше служби в Петербурзі, повернувся на Батьківщину до свого маєтку — хутора Липовий Ріг поблизу Ніжина, де й помер.

Найбільш радикальними поглядами й незалежністю характеру відзначався Г. Брайко. У 1773 р. він одержав посаду перекладача з латинської та польської мов при відомому історикові князеві М. Щербатову, який розпочав видавати документи з архіву Петра І. М. Щербатов писав про Г. Брайка, що він проявляв в «должности великое трудолюбие и прилежность, и вел себя так, как должно честному человеку»³⁷. Подальша діяльність Г. Брайка була пов'язана з Колегією іноземних справ. Він був радником у російському посольстві у Венеції, яке очолював С. Воронцов. Із листа брата посла — О. Воронцова — видно, що призначення Г. Брайка переслідувало мету висилки його з Росії з тим, щоби він не міг займатися літературною та видавничою діяльністю. У своїх листах у Венецію О. Воронцов попереджав брата про те, що коли влада довідається про наміри посла залучити до перекладів радника Г. Брайка, то «оно столько может повредить, что Вы и представить себе не можете, ибо о нем и теперь бывают напоминания неприятные»³⁸.

Російський посол С. Воронцов, без сумніву, цінував Г. Брайка як близьку за своїми поглядами й моральними нормами людину. Тож не дивно, що одержавши нове призначення в Англію, він неодноразово звертався до канцлера О. Безбородька з проханням перевести у цю ж країну й Г. Брайка: «Я столько имею причин быть довольным Григорием Леонтьевичем Брайко, что мне весьма прискорбно будет с ним расстаться. Затем прошу Вас сделать мне действительно одолжение не разлучать меня, если меня переведут в другое место. Как он по именному указу определен в Венецию, то Коллегия перевести его не может, затем то и прошу

Вас: Вы одни мне можете помочь в сем деле, которое мне весьма нужно, и коим меня паче всего обяжете»³⁹. Після від'їзду С. Воронцова з Венеції (1784 р.) Г. Брайко виконував обов'язки повіреного у справах. Він прагнув повернутися в Росію, у цьому йому допоміг О. Воронцов. У листі до С. Воронцова щиро дякував за допомогу: «Я имею, милостивый государь, сердце и душу, умеющие истинно ценить ваши ко мне благодеяния», зазначав, що хоча «нищ и сир, но стяжал благородный образ мыслей, которым не устыжусь хвалиться перед целым светом»⁴⁰. У 1789 р. після смерті радника посольства у Відні Г.І. Полетики, з яким листувався Г. Брайко, останнього було призначено на його місце. За чотири роки (1793 р.) він помер в австрійській столиці, залишивши дружину і чотирьох дітей «в сущем сиротстве»⁴¹. Загалом висилки, хай навіть і почесної, зазнали всі літератори, які об'єднувалися навколо видаваного Г. Брайком журналу «Санкт-Петербургский вестник». Так, М. Львов був призначений радником посольства у Дрездені, Г. Державін став олонецьким губернатором, тобто всі активні співробітники часопису були вислані зі столиці.

Перекладач та видавець П. Богданович мав репутацію незалежної, мислячої людини, «беспокойного и упорного нравом человека, не повинующимся власти»⁴². Під час слідства у справі О. Радищева був згаданий серед тих, хто цікавився його книгою «Путешествие из Петербурга в Москву» й навіть мав намір її перевидати. Це було однією з основних причин переслідувань, а приводом до арешту стала невивплата грошей за квартиру, нешанобливе ставлення до пристава та ін. П. Богдановича заарештували й відправили в Полтаву, куди він прибув у 1797 р. Тут над ним було встановлено негласний нагляд, який тривав до 1801 р., коли Олександр І помилював його. П. Богданович одержав право виїхати, куди він бажає, окрім Петербурга⁴³. Помер він у Полтаві 1803 р.

Необхідно зазначити, що у приватному листуванні, як правило, відсутні особисті оцінки тих чи інших політичних подій, що відбувалися як у Гетьманщині, так і загалом у Російській імперії. Тут, вочевидь, спрацьовував закладений у психології вихідця з Лівобережжя України страх доносів, жорстоких покарань, втрати рідних та маєтностей, що вже неодноразово мали місце в минулому. Так, лубенський полковий писар Стефан Савицький*, перебуваючи разом із гетьманом І. Скоропадським та старшиною в Петербурзі, писав Я. Марковичу (5 червня 1718 р.) лише про пишний прийом, який влаштував Петро І з нагоди свого народження. Він описував літній двір царя, сад, фонтани, статуї, різні вина, якими їх частували («хто бы тилко гетманскимъ одозвался, всюда невозбранно пускать и пити позволять, хто що изволить, чи венгерское, чи ренское, чи иншии, хочай наидорогшии напитки»⁴⁴), а також про подарунки, що їх одержали гетьман та старшина. Передавав «Божіє и свое благословеніє» від Феофана Прокоповича, який мав намір і сам писати до Я. Марковича. І жодного слова про візит гетьмана, події, які відбувалися в Росії (зречення від престолу царевича Олексія, страти його прихильників). Сам Ф. Прокопович у листах до Я. Марковича застерігав нічого не згадувати про справи в Гетьманщині. Відтак простежити реакцію інтелектуальних кіл на ті чи інші події політичного життя на підставі епістолярної спадщини практично неможливо, можна зустріти лише деякі натяки на несправедливість, яка панує у суспільстві, наприклад, у листі Г. Полетики до київського митрополита Арсенія Могилянського (17 лютого

* Стефан Савицький відомий як перекладач твору польського письменника С. Твардовського «Війна домова» (див.: Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. — Донецьк, 1996. — С. 25).

1759 р.): «... мы живем теперь в таковомъ свѣтѣ, который еще нѣсколько уважает представленія большихъ людей, а маленькихъ, как бы они надобны и справедливы ни были, презираетъ и неважными почитаетъ, что тѣмъ удивительнѣе что сіе простирается даже до дѣлъ вѣры, которыхъ, мне кажется, наибольше ненадлѣжало бы мѣрять людей малостью или неважными ихъ какими нибудь недостатками»⁴⁵.

Проте серед інтелектуальної української еліти, особливо із середини ХУІІІ ст., зростає інтерес до історії своєї батьківщини. Звернення до минулого обумовлювалося як прагненням провідної суспільної верстви зберегти автономний політико-адміністративний устрій, так і практичними інтересами, коли після ліквідації гетьманства та полково-сотенного устрою постало питання про інтеграцію еліти — українського шляхетства, як воно тепер себе називало, із російським дворянством. Проблема набуття дворянства (адже для внесення в російські родословні книги козацькій старшині необхідно було обґрунтувати своє «шляхетське походження») активізувала інтерес як до історії свого роду, так і загалом Вітчизни. Претенденти на дворянство заходилися «збирати грамоти польських королів, царів і гетьманів, царські укази та привілеї на землю, укази гетьманів і документи Колегії іноземних справ і сенату»⁴⁶. Генеалогією займався Григорій Андрійович Полетика. Він, незважаючи на те, що двоюрідний брат Григорій Іванович добув йому німецьке дворянство, намагався підтвердити своє шляхетське походження. Уклав також генеалогію родичів по лінії дружини — Гамаліїв. Яків Михайлович Гамалія надсилав йому (1783 р.) дані про свою старшинську фамілію, родоначальником котрої був генеральний осавул Михайло Гамалія, мав намір звернутися до Михайла Івановича, брата дружини, щоби разом подати генеалогічний розпис «к доказательству шляхетства»⁴⁷.

Брат Г. Полетики — Андрій засідав у Чернігові в комісії «о разборѣ дворянства» і в листі до Григорія (1784 р.) писав, що «почти я одинъ поборствую о братіи всей губерніи и, благодарю Бога, до котораго часа успѣваю»⁴⁸. Інформував, яким чином відбувається визнання за козацькою старшиною статусу російського дворянства. Повідомляв, що він, Григорій, діти брата Івана, а також двоюрідний брат Григорій Іванович будуть внесені в першу статтю дворянської родословної книги (сюди вносилися дворяни, які одержували це достоинство за царськими указами). Щодо інших братів писав, що домагатиметься внесення їх у шосту книгу. Цікаве застереження Андрія Полетики з приводу їхнього німецького дворянства, що цього, мовляв, може бути недостатньо, тому «для насъ будетъ полезно, чтобы не думали, что мы по однимъ только дипломамъ здѣшніе дворяне»⁴⁹, тобто варто було представити свідоцтва про давнє походження роду та «військові заслуги на користь «отечества». І добути таке свідоцтво допоміг брат Григорій Іванович. Давність шляхетського роду Полетик було підтверджено дипломом короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського від 1785 р., де зазначалося, що на підставі рішення сейму десятирічної давності, за яким дозволялося видавати шляхетські дипломи, і на прохання радника російського посольства у Відні Григорія Полетики його самого та його рідних, а також двоюрідних братів Полетик «какъ съ давнихъ временъ польскимъ шляхетствомъ защищающихся [...] ихъ в шляхетствѣ польскомъ признаемъ и утверждаемъ»⁵⁰. Як зазначалося далі в дипломі, «вслѣдствіе уничтоженія во время революцій мѣстныхъ архивовъ, трудно иныхъ всякихъ доказательствъ добыть»⁵¹. Указувалося, що Полетики родом із Волинського воєводства, прадід їхній Іван поліг у 1673 р. під Хотином, а його син Павло, завершивши навчання у Києві, залишився в Україні й загинув у битві під Полтавою в 1709 р., він мав

трьох синів — Андрія, Івана та Матвія. Цього диплома було достатньо, щоби визнати шляхетське коріння роду Полетик. Як зазначав О. Лазаревський, цю генеалогію, імовірно, уклав сам Г.А. Полетика, а королівський «диплом» писався під диктовку⁵².

У доведенні давності свого роду був зацікавлений і Яким Сулима. Його батько Семен ще в 1763 р., перебуваючи восени на старшинському зібранні «для разнихъ ко общена-родной ползѣ совѣтовъ», пересилав синам Якому і Семену королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські універсали на «маетности и шляхетство», а також «родословную роспись» й наказував передати все це «в герольдию» та «испросить грамоту», імовірно, на дворянство, як писав О. Лазаревський⁵³. Пізніше, пишучи до племінника Федора Олексійовича (1788 р.), який брав участь у депутатських зібраннях у Новгороді-Сіверському, де розглядалося питання про внесення козацьких старшинських родів до російських родословних книг, Яким Сулима наполегливо рекомендував йому зробити все для того, щоби «доставить роду нашему мѣсто ему природное», внісши Сулим до четвертої, а не шостої книгу російського дворянства, оскільки внаслідок цього рід восьмисотлітній переміниться у столітній (до четвертої книги вносилися роди іноземного походження, а до шостої — давні благородні не титуловані). Отже, за версією Сулим, їх генеалогія вимірювалася вісьмома століттями! Я. Сулима рекомендував апелювати до того, що їхній герб і походження роду підтвержене королем і Річчю Посполитою⁵⁴. У листі своєму повіреному Я. Сулима писав про польське походження свого роду (від графів Солмських), прізвище яких латиною записувалося як Соліменсис, а нащадки їх називалися Сулимчики, звідси, мовляв, і Сулими.

Павло Скорупа, син Григорія Скорупи, який навчався в Польщі, ще задовго до внесення козацької старшини до

російських родословних дворянських книг, шукав підтвердження шляхетства свого роду. Він звертався по допомогу до литовського канцлера князя М. Чарторийського, з яким був знайомий. У відповідь той писав (1760 р.), що представленого небожем Павла — І. Іскрицьким — випису з мінських книг про Павла Скорупу, який мав володіння у Мінському воєводстві, і син якого Дем'ян «у часи революції у вітчизні вийшов з Польщі в Україну»⁵⁵ недостатньо для підтвердження шляхетства. Адже необхідно простежити за метричними книгами, чи був Дем'ян сином Павла, чи мав сина Григорія? До того ж, писав канцлер, диплом на шляхетство можна видати тільки з дозволу сейму, а його засідання вже завершилися. У 1765 р. П. Скорупа звертався до імператриці Катерини II з проханням видати диплом на російське дворянство, долучав завірене свідоцтво з королівської канцелярії, що його предки були шляхтичами й мали маєтності у Мінському воєводстві. Писав, що його дід Дем'ян, який переселився в Україну, а також батько служили «всеросійському престолу, отправляя многія и знатние походи»⁵⁶. Сам він перебував на службі в Малоросійській колегії.

У листуванні братів Андрія та Григорія Полетик простежується складний процес визнання за старшинськими родами російського дворянства. Андрій Полетика просив у Григорія поради, як писати дипломи на дворянство — на папері чи пергаменті? І як саме їх писати? Цікавився, чи просувається його справа про надання російського чину, писав, що краще йому залишатися при чині бунчукового товариша, аніж здобути асесора. І якщо він не заслужив якого вищого чину, то буде «наслаждатся по смерть мою чиномъ любезнаго моего отечества (бунчукового товариша — *О. Д.*), без малѣйшаго смущенія»⁵⁷. Для нього було важливим добре ім'я, яке заслужив «поведеніємъ моимъ отъ всѣхъ знатнихъ, среднихъ и послѣднихъ». Отже, «любезное отечество» для Андрія

Полетики — це його Україна, а не Російська імперія, а добре ім'я переважає чини. В іншому листі до Григорія Андрій писав, що вдячний йому за поради щодо дворянства «полезнѣйшіе и фундаменталныя», описував, як відбуваються засідання з приводу підтвердження дворянства, як зловживають вищі чини, зокрема предводитель, який намагається будь-яким чином обмежити кількість дворян, а не примножити, як уважав за потрібне А. Полетика. Він повідомляв братові (липень 1784 р.), що вже розглянуто понад 600 справ, а набереться й до 1000, але депутати роз'їхалися до вересня «единственно слѣдую собственнымъ своимъ выгодамъ, а не общественной ползѣ»⁵⁸. У число дворян не потрапляли, як повідомляв А. Полетика, значкові товариші, возні, військові й колезькі канцеляристи, сотенні старшини — на тій підставі, що Сенат за пропозицією П. Румянцева обклав їх подушною податтю (привілеєм дворянства було звільнення від сплати податків). Писав, що Григорій, якби був удома, змушений був би засідати у цьому зібранні, то з досади втратив би й останнє здоров'я: «Не тѣ времена, не тѣ люди, чтобы думать о всеобщемъ добре»⁵⁹ — з гіркотою підсумовував діяльність комісії А. Полетика. Ці його слова свідчать про характерне не лише для Григорія Полетики, але й для членів його родини, братів Андрія та Івана, почуття належності до свого етносу, прагнення відстоювати не лише права козацької старшини, а й загалом прислужитися своєму народові. У листі до брата він повідомляв, що давність їхнього роду визнана й він внесений до шостої родословної книги російського дворянства, також писав, кого з козаків їхнього маєтку (с. Коровинці) вписано до книг, описував печатку чернігівського дворянського зібрання. А. Полетика був авторитетною людиною, як предводитель чернігівського дворянства вітав Катерину II, коли та прибула до Чернігова у січні 1787 р. Він залишив цікаві щоденникові записи про

перебування імператриці та її почту в Києві від 29 січня до 22 квітня 1787 р.⁶⁰

Зацікавленість історією своєї Вітчизни простежується як у збиранні документів та книг, так і в намірах, наприклад, у Ф. Туманського, писати «історію Малоросії». Він же публікував у своєму журналі «Российский магазин» документи з історії України — універсал Б. Хмельницького 1648 р., літопис Граб'янки, лист литовського канцлера Лева Сапіги до полоцького уніатського єпископа Йосафата Кунцевича, документи про обрання козацької старшини у Запорозькій Січі 1749 р., листи Ф. Прокоповича, І. Мазепи, уривок зі щоденника П. Гордона⁶¹, зібрав велику бібліотеку.

Відомим бібліофілом був і Г. Полетика, не випадково його разом із сином Василем багато дослідників вважають імовірними авторами «Історії русів»⁶². Протягом усього свого життя він збирав книги, рукописи з історії України. Листувався з київським митрополитом Арсенієм Могилянським, просив розшукувати літописи, стародруки⁶³. Замовляв книги Георгію Кониському — вірогідно, не випадково рукопис «Історії русів» відомий під авторством останнього. Георгій Кониський в листі до Г. Полетики (1782 р.) повідомляв, що надіслав йому твори польських хроністів Длугоша, Кадлубека, П'ясецького, Старовольського, Оріховського, гербовники та ін.⁶⁴ Писав, що незабаром відправить нарочного у Варшаву й пропонував йому укласти реєстр необхідних книг, які можна буде там придбати. Він замовляв книги своєму братові Григорію Івановичу, який служив у Відні, той надсилав йому закони та постанови австрійського імператора, інші історичні матеріали, повідомляв, що сам писав у Варшаву й шукав у бібліотеці Залуського книги, звідки можна було б виписати про початок козаччини, але поки що з обіцянок від двох приятелів нічого не вийшло. Не міг Григорій Іванович виконати й інше прохання — «услужить вамъ архивомъ нашимъ» —

через велику зайнятість: «С великимъ трудомъ исправляемся мы въ своихъ должностяхъ, и что весьма мало остается намъ свободного времени»⁶⁵. Імовірно, під впливом брата Григорій Іванович Полетика сам зацікавився історією і в 1788 р. видав у Відні невеличку розвідку про козацтво. На замовлення батька купував книги син Григорія Андрійовича — Василь, коли навчався у Віленській академії. Григорій Полетика наказував йому розшукати геральдичні матеріали щодо їхнього роду, «справляйся, нѣтъ ли гдѣ въ Литвѣ нашей фамиліи, или въ гербовниках, только справляйся твердо и достоверно»⁶⁶, придбати книги В. Коховського («*Analles Poloniae*», т. III, Краків, 1683 р.), А.В. Кояловича («*Historiae Lituanae*», видану в Данцигу 1650 або Антверпені 1669 рр.). А щодо «Війни домової» С. Твардовського, яку також замовляв, писав, що вже одержав цю книгу від Георгія Кониського. Просив знайти в «тамошнихъ бібліотекахъ — *Starowolskie Eques Polonus*» і якщо ця книга невелика, переписати її за його рахунок, а якщо велика і переписування дорого коштуватиме, то вибрати лише ті місця, де йдеться «о началѣ и учрежденіи козаковъ и о всемъ, что до нихъ касается, замѣчая на которой страницѣ или страницахъ то написано, да и титуль и мѣсто печатанія книги прописать. Я уже давно его сыскиваю и ожидаю, но видно, что недождатся»⁶⁷. З цього листа видно і методику опрацювання Г. Полетикою джерел.

Книгозбірня Г. Полетика в кілька тисяч томів і рукописів згоріла в його петербурзькому будинку на Васильєвському острові під час великої пожежі 1771 р. Про її цінність він писав у листі до президента Адміралтейської колегії І. Голенищева-Кутузова, із сумом констатуючи, що втратив «всѣ мои пожитки и нужныя къ содержанию и пропитанію моему вещи, а что всего для мене большей дороже — и всю мою бібліотеку, состоящую изъ нѣсколькихъ тысячъ книгъ»⁶⁸. Своє книжкове зібрання Г. Полетика по праву вважав одним із

найкращих у Росії, «а особливо что касается до собрания моего російских рукописных и печатных книг, то безъ похвальбы могу предъ вашимъ сиятельствомъ выговорить, что такового не токмо ни у одного изъ партикулярныхъ людей не было, но и съ государственными російскими бібліотеками моя въ первенстве, въ рѣдкости и древности книгъ препираться могла»⁶⁹. Г. Полетика просив надати йому річну відпустку, щоб оговтатися після такої втрати: «Чтобъ помощію оного забыть и не быть принужденнымъ оплакивать не угасшій еще пепель лучшаго моего имѣнія, настоящей моей печали»⁷⁰. Для поповнення бібліотеки після фатальної пожежі він через брата у Відні шукав протекції великого князя Павла Петровича, який у той час перебував в австрійській столиці. Григорій Іванович повідомляв братові, що його спроба розповісти великому князеві про втрату книг унаслідок пожежі не увінчалася успіхом. Проте, як писав син Василь, дещо з унікальної книгозбірні все ж удалося врятувати. Саме синові він заповів уцілілу частину бібліотеки, «состоящую изъ рукописныхъ и печатныхъ книгъ, тако ж и всѣ письма и извѣстія, подлинныя и копіи касающіеся до ученыхъ дѣлъ и історіи»⁷¹. Пізніше зібранням Г. Полетики цікавився М. Румянцев. В. Полетика писав йому (1812 р.), що ті книги й рукописи, про які згадували М. Щербатов та А. Шлецер, загинули у вогні, а все, що залишилося й було зібране як самим Григорієм, так і його сином, «относятся по большей части до малороссійской історіи, начертаніе которой было его, а наконецъ сдѣлалось моимъ предметомъ»⁷². Ці слова можуть свідчити на користь авторства «Історії русів» Григорія Полетики та його сина Василя, котрий не мав наміру продавати бібліотеку, писав, що він хоче залишити дітям своїм «сію пищу ума единственнымъ послѣ себя для вящего ихъ къ пользѣ общей образования наслѣдіемъ»⁷³. Рукописи та документи збирав також і М. Мотонос, про що свідчить запис

О. Шафонського на копії універсала Б. Хмельницького (31 липня 1650 р.), зроблений ним у 1784 р. з оригіналу, що зберігався в маєтку М. Мотоноса на хуторі Липовий Ріг⁷⁴.

Г. Полетика, В. Рубан, Ф. Туманський у своїх зацікавленнях історією України знаходили розуміння й підтримку німецького вченого та російського академіка Г. Ф. Міллера, котрий звертався до Г. Полетики з проханням надати йому матеріали про полково-сотенний устрій Лівобережної України, давні монастирі, ярмарки та ін.⁷⁵ Г. Полетика вітав його з призначенням директором архіву Колегії іноземних справ і писав: «Это истинно ваша должность, которую вы можете выполнять с честью»⁷⁶. В. Рубан просив ученого надати йому матеріали, зокрема щодо послужних списків генерала Апраксина, історії Преображенського гвардійського полку, яку мав намір писати князь Г. Потьомкін. Надсилав йому свої видання, цікавився його думкою, відзначав високий авторитет ученого в науковому світі: «Весь ученый свѣтъ почитаетъ васъ изъ первейшихъ историописателей нашего века, достойнымъ безконечного прославления»⁷⁷. В. Рубан запевняв Г.Ф. Міллера, що вважає за щастя «видѣть и бесѣдовать столь знаменитымъ мужемъ»⁷⁸. У листі від 28 квітня 1777 р. дякував йому за намір підібрати для нього матеріали, які він просив, повідомляв про свої видання: «У меня отпечатываются еще двѣ книги: 1. Моя опись Малая России с 1506 по 1777 год (ідеться про «Краткую летопись Малой России» — *О. Д.*) и 2. Описаніе Санкт-Петербурга [...] как скоро оныя из тисненія выйдуть, за первый вмѣняю долгъ доставить оныя вамъ, яко первѣйшему нашего вѣка историографу в залогъ моего того высокопочитанія и преданости, с каковымъ по жизнь мою пребуду»⁷⁹. Імовірно, за сприяння Г. Ф. Міллера німецький вчений А.Ф. Бюшінг у 1775 р. видав німецькою мовою працю В. Рубана «Краткая опись Малой России». В іншому листі, виконуючи прохання князя Г. Потьомкіна, В. Рубан просив Г.Ф. Міллера надіслати

матеріали про стрільців — їх чисельність, озброєння, одяг, обіцяючи прислати йому нещодавно виданий ним «Ратний статут», а до опису Санкт-Петербурга додати перший план Невського монастиря. Г.Ф. Міллер відгукувався на всі прохання, незмінно надсилаючи потрібні матеріали.

Отже, з листування простежується усвідомлення українською інтелектуальною елітою своєї етнічної належності. Незважаючи на інтеграцію частини її в російське соціокультурне середовище, вона усвідомлювала та зберігала свою «інакшість», залишаючись відданою своїй Вітчизні — Україні. На думку Ф. Сисина, «українська концепція «отчизни» цілком могла витримати до самого кінця Гетьманщини і послужити ґрунтом для українського національного відродження початку ХІХ ст.»⁸⁰. Також можна простежити такі риси, як корпоративну підтримку, прагнення реалізувати свої інтелектуальні потенції, вихід на публічну діяльність в межах російського імперського культурного життя. Але залишається відкритим питання, чи сприймалося воно як «своє».

¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 162.

² *Торбаков И.Б.* Киево-Могилыанская академия и российское Просвещение (литературно-издательская деятельность воспитанников Киево-Могилыанской академии в Москве и Петербурге во второй половине XVIII в.): Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1997. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Шифр ДС 54556. — С. 195.

³ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису — Ф. I. — Спр. 58192. — Арк. 1. (далі — НБУ. ІР.).

⁴ Там само. — Арк. 8.

⁵ НБУ. ІР. — Ф. I. — Спр. 58192. — Арк. 13.

⁶ Там само. — Арк. 14.

⁷ *Кулябко Е.С.* Замечательные питомцы академического университета. — Ленинград, 1977. — С. 96.

⁸ *Семенников В.П.* Собрание, стараюшееся о переводе иностранных книг. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 10.

⁹ Письма русских писателей XVIII века. — Ленинград, 1980. — С. 111.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. — С. 123.

¹² Там же. — С. 121.

¹³ Там же. — С. 160.

¹⁴ *Мартынов И.Ф.* Журналист, историк и дипломат XVIII века Григорий Леонтьевич Брайко // XVIII век. — Вып. 12: А.Н. Радищев и литература его времени. — Ленинград, 1977. — С. 230.

¹⁵ Санкт-Петербургский вестник. — 1779. — Ч. 3. — С. 46.

¹⁶ Академические известия. — 1779. — Ч. 1. — С. 22.

¹⁷ Письма русских писателей XVIII века. — С. 392.

¹⁸ *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 55.

¹⁹ Письма русских писателей XVIII века. — С. 389.

²⁰ *Капнист В.В.* Собрание сочинений в двух томах. — Т. 2. — Москва; Ленинград, 1960. — С. 592.

²¹ Там же.

²² Там же. — С. 437.

²³ Там же. — С. 438.

²⁴ Там же.

²⁵ *Оглоблин О.* Люди старої України. — С. 89.

²⁶ Найновіше дослідження місії В. Капніста в Берліні 1791 р. з критичним аналізом попередніх праць див.: Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 220–260.

²⁷ *Дашкевич Я.* Вказан. праця. — С. 225.

²⁸ *Ткаченко М.* Архів Капністів // Україна. — 1925. — Кн. VI. — С. 172.

²⁹ *Капнист В.В.* Собрание сочинений в двух томах. — Т. 2. — С. 453.

³⁰ Там же. — С. 462.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ Там же. — С. 461.

- ³⁴ Сочинения Державина. — Т. 6. — Санкт-Петербург, 1871. — С. 375.
- ³⁵ *Капнист В.В.* Собрание сочинений в двух томах. — Т. 1. — С. 258.
- ³⁶ *Штрэнге М.М.* Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. — Москва, 1965. — С. 267.
- ³⁷ *Мартынов И.Ф.* Журналист, историк и дипломат XVIII века Григорий Леонтьевич Брайко. — С. 228.
- ³⁸ Там же. — С. 236.
- ³⁹ Там же. — С. 237.
- ⁴⁰ Там же. — С. 239.
- ⁴¹ Там же. — С. 240.
- ⁴² Словарь русских писателей XVIII века. — Вып. 1: А-И. — Ленинград. 1988. — С. 112.
- ⁴³ Там же. — С. 113.
- ⁴⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. I. — М., 1859. — С. 461.
- ⁴⁵ Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. — Отдел рукописей. — Ф. 36. — Д. № 1. — Л. 1 об.
- ⁴⁶ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 220.
- ⁴⁷ Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 256.
- ⁴⁸ Там же. — № 6. — С. 353.
- ⁴⁹ Там же. — С. 354.
- ⁵⁰ Там же. — 1902. — № 3. — С. 160.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. — С. 162.
- ⁵³ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII вв. — К., 1884. — 100.
- ⁵⁴ Там же. — С. 132.
- ⁵⁵ Там же. — С. 241.
- ⁵⁶ Там же. — С. 250.
- ⁵⁷ Киевская старина. — 1895. — № 6. — С. 354.
- ⁵⁸ Там же. — С. 355.
- ⁵⁹ Там же. — С. 356.

⁶⁰ Сын отечества. — 1843. — № 3.

⁶¹ *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 77–78.

⁶² *Дзира Я.І.* Підсумки двохсотлітніх дослідницьких пошуків авторства «Історії Русів» // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки і історії України (погляд з кінця ХХ ст.)». — К., 1996. — С. 17–19.

⁶³ *Литвинова Т.Ф.* Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII в. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 52–54.

⁶⁴ Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 239.

⁶⁵ Там же. — № 6. — С. 360.

⁶⁶ Там же. — 1893. — № 6. — С. 499.

⁶⁷ Там же. — 1893. — № 5. — С. 227.

⁶⁸ Там же. — 1891. — № 4. — С. 103.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же. — 1895. — № 7/8. — С. 91.

⁷² Там же. — 1891. — № 4. — С. 106.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 53. — Оп. 1/184. — Д. 5. — Св. 149. — Л. 8.

⁷⁵ Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. — Ф. 21. — Оп. 3. — Д. 307/13. — Л. 23.

⁷⁶ *Белковец Л.П.* Россия в немецкой исторической журналистике XVIII века. Г.Ф. Миллер и А.Ф. Бюшинг. — Томск, 1988. — С. 163.

⁷⁷ Российский государственный архив древних актов. — Ф. 199. — Д. 546. — Ч. 8, д. 27. — Л. 1 об.

⁷⁸ Там же.

⁸⁰ *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII ст. // Україна модерна. — 2006. — Ч. 10. — С. 18.

ВИСНОВКИ

Аналіз епістолярної спадщини надав можливість простежити багато граней приватного життя, зокрема, взаємин між членами родини, звичаїв, культурних традицій, релігійності, а також рис характеру окремих осіб. Але постає питання, чи можна узагальнити висновки й винести їх за межі досліджуваних текстів, тобто, поширити їх на весь соціум, у нашому випадку — українську старшинську козацьку еліту XVIII ст.? Адже мова йде про окремі постаті й може здатися, що коло їх не таке вже й велике. Та «вне анализа индивидуальных поступков нельзя исследовать историю частной жизни»¹. Застосовуючи метод мікроісторії, коли правомірним є вивчення біографії лише одного діяча, чи сітєвих зв'язків певного невеликого колективу, навіть родини, результати дослідження можна екстраполювати з деякими застереженнями і на весь соціум чи певну групу людей. І чим більше прикладів, тим достовірнішим стає їх узагальнення.

Отже, судячи з епістолярної спадщини, козацька старшина жила прагматичними інтересами збільшення маєтностей, прибутку, часом вступала в довготривалі конфлікти та судові тяжби з приводу поділу спадщини, завдавала утисків козакам і посполитим. Її права гарантувалися успадкованими від Речі Посполитої нормами Литовського Статуту. Проте в різних сферах приватного життя дотримувалася загальнонародних звичаїв. Та й своїм походженням вона була тісно пов'язана з народом, значна частина її вийшла із козацького середовища: реєстрових козаків, знатного козацького товариства і в процесі формування Української козацької держави здобула привілейоване становище. У приватному житті домінувала

клановість, важливу роль відігравали як родинні, так і дружні та патроністські взаємини. Вони підтримувалися листуванням, подарунками, подяками, вітанням, це була усталена етикетна форма спілкування. В родинному житті культивувалися такі загальнонародні традиції, як пошана до батьків, старших, відповідальність роду за своїх членів. Також у обрядовій культурі — народження, весілля, поховання і поминання — козацька старшина відрізнялася від загалу лише статками, кількістю витрачених грошей.

Сім'я, родина як для козацько-старшинського соціуму, так і всього народу була основною, самодостатньою цінністю. У родинному житті важливу роль відігравала жінка. Вона, судячи з багатьох листів, у подружньому житті виступала як рівноправний партнер. І хоча її сферою залишалася сім'я, виховання дітей, у господарській діяльності багато з них проявляли ініціативність, відповідальність. Листи не несуть інформацію про інтимне життя, імовірно, тут спрацьовував фактор традиційного виховання в сім'ї, який обумовлював відповідний стереотип поведінки. Життя жінки в козацько-старшинському соціумі нормалізувалося переважно звичаями, а її честь і майнові права захищали діючі правові норми. Щодо девіантної поведінки, то вона, за невеликим винятком, не відображена у родинному листуванні, хоча це не означає, що винятків не було. Також мова не йде і про участь жінок у публічному житті, яке, з огляду на недостатньо розвинуті його форми у Гетьманщині, не набуло поширення. Все ж певні прояви його мали місце в часи гетьманства К. Розумовського, коли під час перебування гетьмана у Глухові відбувалися вистави, концерти, прийоми, на яких була присутня козацька старшина з дружинами.

В основі виховання дітей лежали норми християнської моралі, прищеплення таких чеснот, як порядність, повага до батьків, відповідальність за членів родини, особливо сиріт, а також збереження віри і дотримання православних обрядів.

Поступова інтеграція козацької старшини в російське дворянство обумовила появу нових явищ у родинному житті. Дедалі більшого значення надавалося освіті, яка (поряд із протекцією впливових осіб та родини) забезпечувала кар'єрне зростання, здобуття чинів, що, своєю чергою, проклало шлях до російського дворянства. Якщо діди ще не мали достатньої освіти, вирізняючись із загалу лише багатством, то їх діти й онуки здебільшого вже навчалися в Києво-Могилянській академії та колегіумах, звідки винесли знання мов, в першу чергу латинської. Вони писали листи латинською мовою, полюбили цитувати різні сентенції. В останній третині XVIII ст. на зміну «мандрованим дякам», які навчали грамоті як дітей козаків, посполитих, так і старшинських, прийшли французькі вчителі і гувернантки. Родини все більше турбуються про освіту не лише синів, майбутнє яких бачили у військовій службі та на адміністративних посадах, але й дочок, запрошуючи для їх виховання і навчання гувернанток — «мадам». Найбільш заможні та багаті родини для завершення освіти своїх синів обирали європейські університети, зокрема німецькі.

Значні зміни відбуваються і в побуті. Козацька старшина намагалася прикрашати побут красивими речами, купувала дорогі карети, посуд, коштовну зброю, замовляла портрети своїх предків, батьків, тішилася давністю роду, сприймала себе як «нове шляхетство».

Власне, приватне життя у всіх типах суспільства є достатньо замкнутою структурою, але так чи інакше воно пов'язане з публічним. Активне публічне життя в Гетьманщині зосереджувалося навколо адміністративних установ та гетьманської резиденції. Поступова втрата можливостей реалізувати себе у політико-адміністративній сфері, звуження суспільних та управлінських функцій козацької старшини як еліти суспільства у зв'язку з остаточною ліквідацією гетьманства та повною інкорпорацією його у російські загальноімперські структури, поглиблює індивідуалізм, властивий ментальності українця.

Для багатьох настає «скучное время», як писав С. Лукомський, коли вийшов у відставку. І воно заповнюється літературною діяльністю, збиранням документів та матеріалів з історії України, укладанням історичних збірників, намірами написати «історію Малоросії». Елементи публічності простежуються у листуванні інтелектуальної еліти, яка переважно жила у Петербурзі й брала активну участь у громадському та культурному житті Російської імперії, творила нову імперську російську культуру. У листуванні відображено усвідомлення українською інтелектуальною елітою своєї належності до власного етносу та вченої корпорації. І незважаючи на те, що багато з них заявляли про свою вірну службу російським самодержцям, але своєю Батьківщиною вважали Україну. І перефразована сентенція Горація, що «дим вітчизни нам солодкий і приємний», на «сладчайшее отечество наше», присутня в епістолярній спадщині. Однак тут майже не зустрічається сюжетів політичного та громадського звучання. Ці теми не були предметом обговорення між друзями та однодумцями у листах. Така поведінка адресатів, імовірно, обумовлювалася політичною залежністю козацької старшини, хоча ідеї відновлення гетьманства продовжували жити. Саме тому, можливо, політичне життя Російської імперії не сприймалося як своє, й не відображалось у листуванні. Утім, імовірно, у психології української еліти в умовах репресій і доносів протягом тривалого часу сформувалися такі риси, як побоювання виявити нелояльність до влади, що загрожувало переслідуваннями, втратою маєтностей, засланням.

Мова листів досить часто пройнята гумором, іронією і самоіронією, багата на образну народну лексику, що також віддзеркалює глибинні пласти української ментальності.

¹ Частная жизнь. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени. — Москва. — 1996. — С. 11.

ДОДАТКИ

бораам байн ийн дэвхэн, Италиэ моэ ар тал ав хейгэ аруондо хо
 мнэ дини дэвхэ, Котле жолта өгүндэ дүд, ари. Нэс жолта гүтэйг
 байнэ Италиэ байн рогондогдо то дүт арууни то дэс рогонд
 өсөөдт өмөн ив дундун ив ари хейгэ.

Дүн ил дүт дүн дүндэ моэро жолта дэс
 дүт арууни жолта дүт арууни жолта
 дүт арууни

2
 Италиэ
 А. А. А. А.
 Н. Х. Х.

3. Лист Ханенка Миколи до обозного і осавула Київського полку

2 грудня 1744 р.

Мой милый соборный и всеобш. человек Николай Сидорович Ханенко. К.

*Копия Сашего 8-го. Романъ сынъ Павла 29. Аи-
вало мене Старостъ, изъездилъ воеводъ, такъ же
протавилъ - и - сына Покрофа Сноуца въ каю адмираловъ
собоушии Подмиуи Иллесии Ягоубъ, Калашовъ, воев. Врядянникъ
Явлюи введъ сего Архелесия Явло 12: Коласа, Виу Сосел.
Алесиной Вануа Архелесита жесимъ Волниневаиндъ, и Кауб
войскаиу Толловидъ, войскаиу Иурамовити Гуроево Архел
Алесиной. Алесей, и войскаиу Мосиуиу Табурескииу, и
ишо ввоисащию соборноу Архелесити Алесей Иуриев
Итиидио, Алесиной Архелесити Мосило Луидва Солнниръ
идиоиу Погоидио Ягоуба Михаилъ Якушевъ Сидъ Калаш
Сосилета Сидъ. ~~ишо ввоисащию соборноу Архелесити Алесей~~
Ишо ввоисащию соборноу Архелесити Алесей Иуриев
Итиидио, Алесиной Архелесити Мосило Луидва Солнниръ
идиоиу Погоидио Ягоуба Михаилъ Якушевъ Сидъ Калаш
Сосилета Сидъ.*

Домовъ. Андеуѣ Дракеуѣтѣхъ и дрѣхъ
 Андеуѣ Кѣхъ Андеуѣ Ручна неапогитѣхъ
 ведеки: наакиѣ Ручна уѣдрѣа неапогитѣхъ
 Аноа Рачѣхъ Эѣхъ Оѣеуѣки Кѣѣѣхъ, Сѣѣѣхъ
 Ручѣхъ, Рѣѣѣхъ, Рѣѣѣхъ, Рѣѣѣхъ
 Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ
 Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ

Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ
 Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ

Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ
 Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ
 Рѣѣѣхъ Рѣѣѣхъ

5. Лист Чуйкевича Федора до Ханенка Михайла

22 вересня 1753 р.

1753 р.
22 вер.

Андріювічові пану Федору Чуйкевичу Михайло Ханенко.
Листово тебе 12. сентября письма моего, Милостивый, а сих днях
21. сентября к тебе письмо за твоим, моею известием.
Еще а письма к тебе от Могилы. Свойство
твоему везути, особенно тебе Могилы, в отзине
твоего, и Могилы. Еще тебе от Могилы, от
Могилы Могилы. И еще Могилы от Могилы.
Могилы Могилы. И еще Могилы от Могилы.
Еще тебе от Могилы, Могилы Могилы Могилы.
И еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
Еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
И еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
Еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
И еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
Еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
И еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
Еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.
И еще Могилы от Могилы, Могилы Могилы.

7. Лист Ханенка Михайла до Миколи Ханенка

23 грудня 1753 р.

233 кр

М^о притомити в мене в зыб

І притомити в мене в зыб.

Союзу батько мій в мене в зыб; стаю при нім, і бою
 нити мою в мене в зыб; і бою в зыб на ворон
 дорожні аослани в зыб; і бою в зыб при в мене в зыб;
 в зыб в зыб в зыб; і бою в зыб в зыб;
 і маю в зыб в зыб; і бою в зыб в зыб;
 аослани в зыб; і бою в зыб в зыб; аослани в зыб
 маю притомити в мене в зыб; і бою в зыб в зыб
 раграмна болю в зыб; і бою в зыб в зыб;
 і маю в зыб в зыб; і бою в зыб в зыб;
 аослани в зыб; і бою в зыб в зыб; аослани в зыб

J' n' ai que vous à me faire; i' n' a point; - au à lui s' en va :

Ça s' en va à l' Université de Caen -
à l' Université de Caen -

Caen - Université de Caen
à l' Université de Caen -
à l' Université de Caen -
à l' Université de Caen -

1753
Janvier 23.

8. Лист Чуйкевича Федора до Ханенка Миколи

19 березня 1755 р.

Великий Милостивий Пане Королів Сиротини Екстра
ний,
Мои милостивий Патроне изобогати,

21.

Почесний Великнотстві Вашій Михайло Ханенко Пере-
моленецій. Вашій Принятъ въ Канцелярію Екстра
ний. Потомъ Есть Резонъ Великнотстві Вашій и Про-
спавитъ вступитъ въ Канцелярію, Екстра
Его Сиснало Котлаив попросенем; и Авар Емтло Сиснало
вступитъ. А послѣ Сиснало мѣсто Великнотстві Вашій
Поручитъ Его Деревенній Великнотстві Асандр Полювату
Кіевенлод Писъ Маттевидъ Шлы Потомъ; стисомъ онъ
Михайло в Канцелярію Екстраной, или При боу Вашомъ
Канцелярію, и зармані Все мѣсто вступитъ. Я та-
ко помѣшу слабомъ Радулы Мѣніе подъ волю и аппро-
бацию Великнотстві Вашій безъ ае Подъшод; и Мѣсто
Вашой Патронской Канцелярію Преганетъ.

Вашою
Трудъ и Подданнѣ
Туркентъ

Ваш. 19. мѣс.
1755. во: Мѣсѣ, 21.

Тайола-Бон, Го.
1256. 20. H.C.

Дир. Ивано-Васильеву Гим. Народно-
образоват. Упр. М. П. 1256. 20. H.C.

Ваше предложение и условия приема
в школу приняты. Ввиду того, что
школы в настоящее время закрыты,
взнос за обучение и материалы
будет взиматься в следующем
году.

С уважением,
Иван Васильев

С. П. 1256. 20. H.C.
Иван Васильев

1956 г.
20. 1256. 20. H.C.

— и вобравши и описавъ Мольбу Баенна и Покланна
 одрѣваблениа, поому мнѣ приагову Оува
 Ибломмъ. Даже припомнѣ е Деагѣи (Моѣ
 Самъ Поклонъ) отабава. Насерга.

Самъ Пѣдъ Моѣи Термуподити
 Самъ Мѣгѣи и Поклоннаи Оува:

1. Квадъ 10 2. 14.
 1758 2010
 Прова

12. Лист Мотоноса Миколи до Сулими Якіма

13 серпня 1764 р.

Государь мой Якимъ Селяковичъ!

35

Прочитавъ мнѣ Иванъ Автономовичъ о Государствѣ
каждѣ фамиліи тѣмъ вы прикажи его во свое благо
мое собораніе, ибо онъ уведомился что вы пому-
тилъ лучшую квартиру. Пожалуйте государь
мой естѣ и можно одолжить его тѣмъ, и позайте
ему причину къ оказанію вамъ равнѣмъ образомъ у-
служь, мнѣ же сіе будетъ отъятель неаргентнѣе
вашія ко мнѣ любви дружбы и благосклонности,
въ ожиданіи чего и есмь

Государь мой!

вашъ

Августа 13 1764 года. Вѣрный и покорный слуга
Микоданъ Мотомилъ

13. Лист Миловського Івана до Сулими Якіма

20 липня 1765 р.

з. 10. р. 1765 г. 22

№ 1:

Милостивий Сирі мой
Ішля Семенови

47

Отвѣтное письмо его высокоблагородія Епископа
Надворнаго Отвѣтщика Григорія Андрусовика Полв-
тшини на браггу его, Находящеяся зѣва Епископ
Сиретца въ Посольства Григоріа Ивановиде сѣди-
ло на проволостибъ моего Феланія осветомиталъ
о васъ, того я немогу имѣти съ самимъ отвѣла
моего изъ Санктпетербурга въ иностраннѣя
Грѣства по сіе время, неговда нианого отвѣла
на мноуратнѣя мои письма къ Осипу Федоро-
виду, Андрей Осиповид, и къ въ милостивый
Сирі, изъ сего неинано замѣдалъ я, наизъ шам-
но, что нишого въ Санктпетербурѣ по адресамъ
письма мой нечашми; что и было до сихъ поръ
Еминдвенно трицинов долесовременнаго моего не
отзыву на вами, и на прочіи прѣтеля мои, и
поговорки милостибъ я много вложени были.

А найдяся любезный Сир мой, на благоу-
ство ваше, потворь меня жаловати и волиши
уповаб, что по справедливости приемы изви-
ниле меня въ невозможн моихъ къ вѣ, буде да
совершенно убоженн, что шестьдесятное мо
с вами несвѣданіе ни мало не оумтв ило до
лнѣ того истиннаго погнѣ шенія, потпорѣ
я по своиственной прямствѣ всѣ къ вам
илтвѣ: А оное и втрѣ дѣ не инако, и и и и
итвннѣ содержатъ ход, по и орно. васъ тѣ рѣ
сохранити лнѣ тѣ рѣ ваше благотѣ
ства, а втрѣ дѣ вотити, что я еслѣ совер
шенно.

Ваше Високоблагороднѣ
всеполноушнѣ сѣ Иванѣ
Милостивнѣ

въ втрѣ дѣ
Юль $\frac{20}{31}$ днѣ
1765 г со с.

P.S.

15. Лист Мотоноса Миколи до Сулими Якіма

15 квітня 1770 р.

№ 217 April 1770

Милостивий Государь мой Якимъ Семёновичъ!

196

Благоприятное ваше письмо, изъ Мовжинка писанное

Якимъ моя вамъ посылка
свои посылки

ко мнѣ, милость я честь получить, что же я
на оно по сія время вамъ ничего не отовѣ-
ствовалъ, то вы сами тому причиною. Но извѣ-
сте въ ономъ письмѣ до вы отвѣщали оттуда
въ Москву, а изъ Москвы и сами не знаете
куда отправитесь. При отвѣщаніи оттуда и
мнѣ уверали меня что вы въ деревнѣ, и мнѣ въ
Мовжинѣ, и мнѣ въ Глуховѣ, на конецъ уверо-
вали меня Андрей Христофоровичъ что вы
поживаете въ Москвѣ. И такъ благодарствую
вамъ государь мой какъ за писаніе, такъ
и за неоставленіе посѣщеніемъ вашимъ нашего
Матушкинъ, въ прогнѣ въ желаніемъ вамъ скоро взре-
видѣти съ мнѣ

Милостивый Государь мой
вамъ

Изъ Санктпетербурга
1770го года Апрѣля 15го

открытій и покорнейшій слуга
Николай Мотоновъ

Божество моему Петру Ивановичу Погодинскому
прошу объявить мое пожелание и ска-
зать что я влиывалъ чрезъ одного
знакомаго книжки для него однако и
по сіе время никакъ и зѣмца
известія не имѣю. И такъ принужденъ
буду влиивать ежели на первый
хоробрствѣ не получу чрезъ вѣстуха
хотя сіе и не весьма мнѣ приятно.
Ибо вы сами знаете какъ зѣмца
Чернышѣ

РЕЄСТР ЛИСТІВ

1. Лист Ганни Чуйкевич до Ханенка Миколи. 19 липня 1740 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 78. — Арк.1-зв.).

2. Лист Ханенка Миколи до Ханенка Федора. 27 липня 1740 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 95. — Арк. 3–4).

3. Лист Ханенка Миколи до обозного і осавула Київського полку. 2 грудня 1744 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 2. — Арк. 1-зв.)

4. Лист Дем'яновича Федора до Ханенка Михайла. 23 вересня 1751 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 86. — Арк. 1-зв.)

5. Лист Чуйкевича Федора до Ханенка Михайла. 22 вересня 1753 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 85. — Арк. 7-зв.)

6. Лист Марковича Якова до Ханенка Миколи. 23 травня 1753 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 78. — Арк. 7 зв.).

7. Лист Ханенка Михайла до Миколи Ханенка. 23 грудня 1753 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 82. — Арк. 1–2).

8. Лист Чуйкевича Федора до Ханенка Миколи. 19 березня 1755 р. (ЦДІАК України. — Ф.983. — Оп. I. — Спр. 89. — Арк. 2.)

9. Лист Ханенка Миколи до Ханенка Івана. 20 липня 1756 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 90. — Арк. 14-зв.).

10. Лист Ханенка Михайла до Ханенко Юліани. 23 червня 1758 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 78. — Арк. 7).

11. Лист Ханенка Миколи до Василя Гудовича. 10 грудня 1758 р. (ЦДІАК України. — Ф. 983. — Оп. I. — Спр. 78. — Арк. 16–17).

12. Лист Мотоноса Миколи до Сулими Якіма. 13 серпня 1764 р. (НБУ. ІР. — Ф. I. — Спр. 57482. — Арк. 35).

13. Лист Миловського Івана до Сулими Якіма. 20 липня 1765 р. (НБУ. ІР. — Ф. I. — Спр. 57482. — Арк. 47-зв.)

14. Лист переяславського єпископа до Сулими Якіма. 14 березня 1769 р. (НБУ.ІР. — Ф. I. — Спр. 57482. — Арк. 134)

15. Лист Мотоноса Миколи до Сулими Якіма. 15 квітня 1770 р. (НБУ ІР. — Ф. I. — Спр. 57482. — Арк. 126-зв.)

ПОКАЖЧИК ОСІБ

- Адріан 233
Альвар 177
Анна Іоанівна 227
Апостол Д. 5–56, 71, 75–76, 80, 89, 139–141, 204, 217, 223, 228, 238–240, 242–243, 284
Апостол П. 71, 80, 217–218
Апостол П. І. 139
Апостол Ю. 75–76, 88, 223, 239
Апраксін С. 298
Аристотель 253–254
- Байрон 95
Бантиш-Каменський Д. 98, 102, 105–106
Баранович М. 276
Баранович Лаврентій 276
Баранцева К. К. 11
Бартош Ф. 115
Баумайстер Х. 177
Безбородько А. 38–39, 134, 222–224
Безбородько І. 39, 40, 182
Безбородько О. А. 29–30, 38–39, 75, 78, 119–120, 182, 213, 221, 224, 248, 283, 287
Безбородько С. 222
Белецький М. 101
Белковец Л. 302
- Бетховен Л. 46
Богаєвський І. 280
Богданович М. 154–155
Богданович П. 278, 280, 286, 288
Бодянський О. 98, 105
Больє Г. 182
Бонак Ф. 95
Боровиковський В. 281
Борозна В. 57
Бортнянський Д. 281
Брайко Г. 276, 278–280, 286–288
Будде Й. 231, 238
Бужинський Гавриїл 266
Бутенко С. 53
Бутковський Д. 206
Бутович С. 136
Бюшінг Ф. А. 298
- Валерій Максим 263
Ванновський І. 179
Василій Великий 141
Васильчиков А. А. 10, 12, 50, 67, 185
Венедикт 164
Вергілій 263, 282
Висоцький 16
Вінсієр 83
Вишневецький Гедеон 234

- Войцехович А. 30–32, 34, 63, 85, 138, 190–191, 195, 224
Войцехович Б. 126–127
Войцехович (Чарниш) Г. 31, 34, 138
Войцехович (Чуйкевич) Г. 31, 34
Войцехович (Полуботок) Г. 140, 141
Войцехович І. А. 31–33, 191
Войцехович П. 140
Вольтер 71, 277, 284
Воронківський Іоаков 51–53
Воронцов О. 283, 287–288
Воронцов С. 287–288
Воротеляк П. 82
Воротеляк С. 82
В'яземський О. 221
Гаврилюк Н. К. 17
Гавришев К. 156
Гайворонська (Томара) Г. 89
Гайдн Й. 46
Галаган Г. 202, 204
Галаган Г. Г. 9, 71, 84–85, 202–204
Галаган І. 202–203
Галаган О. 203
Гален 257
Галецький П. 195
Галецький С. 192, 208
Гамалія Д. 86
Гамалія І. 63, 107, 218
Гамалія М. 290
Гамалія М. І. 26–27, 290
Гамалія (Сулима) М. М. 86
Гамалія С. 275–277
Гамалія Я. 290
Гербіній Й. 231
Герашенко О. 100, 106
Гервасій 153
Герцберг Е.Ф. 283.
Гирчич Ф. 264
Гісцова Л. 10, 12, 65, 67, 93, 209–210
Глуховець Г. 104
Гляди́ковський Симеон 42
Гнідич М. 284–285
Голенищев–Кутузов І. 296
Голіцин О. 246
Головатий А. 198
Гомер 231
Горацій 263, 279, 282
Горбань М. 10, 66
Гордон П. 295
Горка Лаврентій 237
Горленко А. 218
Горленко Д. 242
Горленко Я. 83
Грабовська І. 11
Граб'янка Г. 54, 131, 198, 283, 295
Граб'янка (Забіла) Є. 131, 198
Григорій Кесарійський 238
Григорій Назіанзін 231
Григорович Н. 66, 92, 269
Григорович–Барський В. 266
Губчиць В. 85
Гудович І. 39, 49
Гудович О. 224
Гудович (Розумовська) П. 49

Даламбер 277
Дамаскін 247
Дараган В. 172
Дараган Ю. 35
Даровський 81
Дашкевич Я. 300
Дем'янович Ф. 222
Дергун С. 17
Державін Г. 8, 121, 280–281, 288
Дзира Я. 302
Дідро 277
Діоген 254
Діонісій 258
Длугош Я. 295
Дмитрашко–Райча В. 78, 215
Дмитрієв Г. 160, 163
Долинський О. 164
Дубровський В. 147
Добронизька (Полуботок) В. 141
Добронизький І. 138, 196
Домонтович Ф. 82
Дунін-Борковський В. 82, 200
Дунін-Борковський М. В. 220
Дунін-Борковський М. М. 70
Дьяков О. 117
Еразм Ротердамський 253, 280
Євдошенко Ф. 60
Єлагін І. 278
Єлизавета Петрівна 45, 168, 228, 284
Єнко В. 179
Єнко Г. 130
Єнко І. 280
Жолтовський В. 204
Журба О. І. 302
Журба Р. 61
Жураковська М. 132–133
Жураковський Іродіон 142
Журман І. 20, 213
Забіла (Дуніна-Борковська) Г. 210
Забіла І. І. 131
Забіла І. П. 82, 141, 200
Забіла М. 38, 134
Забіла С. 82
Заборовська (Войцехович) Ф. 140, 141
Заборовський І. 248
Заборовський Ф. 140
Завадовський В. 133, 158
Завадовський І. 158, 211–213
Завадовський П. 9, 24, 39, 57, 75, 110, 158, 211–213, 248
Загряжська (Розумовська) Н. 284, 286
Затиркевич Т. 58
Збитинська М. 139
Звонкевич 223
Злотник М. 63
Золотницький В. 51–53
Зубковський С. 207
Ілляшенко М. 63
Іоанн Златоуст 238, 280
Іраклій 247
Іскра І. 98

- Іскрицька (Скорупа) О. 75
Іскрицький Г. 75
Іскрицький І. 293
Іскрицький П. 75–76, 136–137, 223
- Кадлубек Вінцентій 295
Калнишевський Й. 25, 198
Калнишевський П. 10, 12, 25–26, 53, 65, 67, 82, 93, 194, 198, 204, 206–207, 219
Капніст В. 7–8, 95, 116–122, 144–145, 280–286, 300–301
Капніст (Дьякова) О. 116–122
Карамзін М. 281–282
Карл XII 158, 227, 240, 241
Карнович С. 170, 172
Карпович Г. 57
Катерина І 208, 227
Катерина Олексіївна (Катерина ІІ) 45, 119, 121, 170, 212, 216–217, 228, 246–248, 266, 277–279, 281, 284, 286, 293–294
Каченовський К. 17
Каченовський С. 200
Кистяковський А. Ф. 268
Кісь О. 91
Клепацький П. 182, 188
Ковалевський А. 261–262
Ковалінський М. 8, 227, 244, 246, 248–262
Когут З. 301
Козельський Я. 277, 278
- Козицький Г. 8, 216–217, 262, 276–279, 286
Колчицький П. 104
Кондоїді М. 26, 114
Кониський Георгій 8–9, 176–177, 227, 262–266, 295
Кониський М. 78
Корнилович Захарія 141
Корсак О. 139
Косап М. 219
Косич П. 57
Костенський Я. 277
Костров Є. 285
Котляревський І. 265
Коховський В. 296
Кочубей А. 40
Кочубей В. В. 55–56, 83, 89, 195
Кочубей В. Л. 54, 82, 90, 96–98, 102–104, 243
Кочубей В. П. 39–40, 224, 248
Кочубей Л. 90, 104, 158
Кочубей М. 7, 95–104
Кочубей П. 39–40
Кочубей С. 89
Кочубей Ф. 102, 160
Кочубей (Безбородько) У. 39–40
Коялович А. 296
Крамаренков В. 277
Крамін (Апостол) Битяговська К. 139
Кривецька Є. 206
Кривецький К. 206

- Кривошея В. 12, 226
Крижанівський А. 17, 180
Крижанівський К. 180–181
Кроковський Йоасаф 198
Кролик Феофіл 238
Крузіус 14
Кузьминський Г. 134–135
Кулябка І. 9, 17, 181–182, 219
Кулябка Сильвестр 18
Кулябко Е. С. 299
Кунцевич Йосафат 295
Куракін О. 29
- Лазаревський О. 9, 15, 31, 70, 72, 75, 81, 93, 107, 109, 111, 134, 139, 143, 147–148, 181, 188, 210, 226, 292
Ласкевич П. 15–16, 190
Лашкевич (Милорадович) А. 7, 29, 70, 73–74, 122–125, 213
Лашкевич І. 7, 70–71, 73–74, 95, 122–126, 144, 152, 213
Лашкевич (Галаган) П. 71, 203
Лашкевич С. 70, 71
Левандовський М. 24
Левицький Д. 281
Ленецький М. 132
Ленкевич 175–176
Леонтович В. 129
Леонтович І. 129
Леонтович М. 129
Леонтович С. 127
Леонтович (Дуніна-Борковська) С. 130
- Леонтович С. С. 129
Лизогуб С. 77
Лизогуб Я. 235
Лизогуб Я. І. 62
Лисенко П. 129
Лисенко Ф. 141
Литвинова Т. Ф. 10, 12, 302
Ліст Ф. 95
Лобисевич О. 8, 111, 227, 262, 279
Лобковіч Й. 46
Ломиковський П. 37
Лопатинський Феофілакт 234
Лукашевич А. 90
Лукомський С. 304
Лук'янович С. 82
Львов М. 280–281, 288
- Мазепа І. 7, 63, 90, 95–106, 126, 158, 204, 227, 240–242, 284, 295
Максимович М. 264
Максимович М. А. 94
Малицький Ієрофей 75
Марасинова Е. Н. 11
Маркович А. 196, 228, 235
Маркович А. М. 89
Маркович І. 215
Маркович (Томара) К. 126
Маркович М. 77
Маркович М. Я. 224
Маркович О. 280
Маркович С. 83
Маркович Ф. 126–128

- Маркович Я. 8, 63, 83, 86–87, 89, 143, 149, 217–218, 227–238, 274, 289
- Мартынов И. Ф. 300
- Мартинович М. 17
- Маруці 247
- Махновець Л. 242, 244, 269, 272
- Мацьків Т. 105
- Машкович Симеон 22
- Менандр 258
- Меншиков О. 103, 158, 217, 233, 242
- Миклашевський А. 83
- Миклашевський І. 142
- Миклашевський П. 84, 85
- Миловський І. 215, 246
- Милорадович А. 29, 70, 111, 178, 220–221
- Милорадович Г. 40, 70, 125, 207, 213
- Милорадович М. 136, 235
- Милорадович (Кочубей) О. 40
- Милорадович П. 70–75, 207, 213, 280
- Милорадович (Бутович) У. 136
- Миславський Самуїл 43, 53, 155
- Мишецька Є. 117
- Міллер Г.Ф. 8, 298–299
- Многогрішний Д. 283
- Могілянський Арсеній 8, 10, 182, 289, 295
- Модзалевський В. Л. 9, 12, 40, 65–66, 92, 123, 144, 146, 209, 269, 272
- Модерах 173
- Монтеск'є 262, 277
- Москович В. (Moskovich W.) 101, 106
- Мотоніс М. 28, 174, 215–217, 276–280, 286–287, 297, 299
- Муравйов М. 80
- М'ясников І. 217
- Нагнибіда І. 14
- Наполеон Бонапарт 248
- Нащинський Д. 264
- Новицький І. 59–60
- Обідовська (Кочубей) Г. 82, 90, 158, 239
- Обідовський І. 90, 158
- Обідовський І. І. 158–160, 195, 227, 238–239
- Оболонський Д. 16
- Овідій 262–263, 278–279
- Оглоблин О. 91, 106, 145, 263, 272, 282, 300
- Огранович М. 56
- Октовіан Август 285
- Олександр І. 121, 212, 246, 288
- Олексій Петрович, царевич 234–235
- Оляничин Д. 146, 215, 226, 259
- Оріховський С. 295
- Орлик П. 90, 227, 240–242, 268
- Орлов О. 247
- Оронцій Ф. 231

- Павленко С. 105
- Павло Петрович (Павло І) 39, 49, 117, 246, 248, 297
- Паїсій 280
- Панін П. 51
- Пашкевич (Сулима) Є. 86, 152, 153
- Передрієнко В. А. 9, 11 –12
- Петрашев П. 204
- Петро І 103–104, 217, 227, 230, 232–233, 235 –236, 289
- Петро Петрович 235
- Петро Федорович (Петро ІІІ) 162, 167, 170–171
- Петров М. 10
- Петровський А. 88
- Платон 253, 258
- Пліній 253
- Плутарх 254
- Погорецький П. 216
- Покорський Д. 53
- Полетика А. А. 20–21, 23–25, 27–28, 192, 291, 293–294
- Полетика А. П. 15–16, 19, 27, 43, 63, 115, 220, 292
- Полетика В. Г. 63, 114–115, 174–175, 295–297
- Полетика (Ласкевич) Г. 15, 63
- Полетика Г. А. 8, 10, 13–30, 34, 43, 50, 53, 63, 78, 80–81, 85, 107–116, 139, 152, 157, 163–164, 166–167, 171, 173–178, 182 –183, 190, 192, 216, 220–221, 227, 264, 275, 277, 279, 289, 290–298
- Полетика Г. І. 28–30, 63, 78, 80–81, 109, 111–112, 114, 176, 178, 183, 288, 290–291, 295–296
- Полетика І. А. 21–23, 25, 28, 157, 160, 163–169
- Полетика І. Г. 174–175
- Полетика І. І. 28
- Полетика І. П. 292
- Полетика К. А. 19
- Полетика М. П. 292
- Полетика (Гамалія) О. 63, 107–115, 171, 190, 218
- Полетика П. Г. 34, 174–175
- Полетика С. А. 16–27, 43, 115, 189, 190, 220
- Полетика Т. І. 28, 173
- Полонський І. 219
- Полянський А. 162
- Полторацький Д. 284
- Полуботок (Леонтович) А. 70, 75, 124–125, 130, 213
- Полуботок П. 70, 84, 140, 143, 196–197, 208, 228, 235
- Полуботок С. 70
- Понятовський Станіслав Август 266, 291
- Попович М. 250, 258, 270–271
- Потьомкін Г. 247–248, 250, 283, 298
- Потьомкін П. 89
- Прокопович Феофан 8, 10, 12, 103, 142, 159–160, 227–240, 266–268, 289, 295
- Пустота Д. 33
- Пустота (Войцехович) С. 33

- Путро О. І. 171, 187
 Пучковський М. 192, 219
 Пушкарьова Н. 118
 Пушкін О. 95
 П'ясецький П. 295
 П'ятак М. 194
- Радіщев О. 288
 Ракович Л. 129
 Ракушка-Романовська Х. 132
 Ранцев Г. 172
 Римша І. 127, 140–141
 Розумовська Н. 56, 134
 Розумовська (Сулима) П. 62, 84
 Розумовський А. 10, 44–50
 Розумовський Г. 46–48
 Розумовський І. 48
 Розумовський К. 10, 27, 44–50, 111, 124, 156, 162, 182, 204, 212, 215, 223, 228, 239, 262, 264, 273–274, 280, 284, 304
 Розумовський Л. 49, 250
 Розумовський О.Г. 16, 45, 56, 134, 162, 172, 274
 Розумовський О.К. 246, 262, 284–285
 Розумовський П. 84
 Романовський І. 137
 Рославець А. 57
 Рославець (Ханенко) Г. 86
 Рославець І. 86
 Рославець Й. 86
 Рославець (Єсимонтовська) М. 86
- Рубан В. 8, 10, 227, 265–266, 277–278, 298
 Румянцев М. 297
 Румянцев П. 28, 59, 117, 119–120, 207, 211–212, 221, 284, 294
 Руновський А. 83
 Руссо Ж-Ж. 23, 71, 171
- Савич (Ханенко) А. 84, 88, 191
 Савич В. 62
 Савич Г. 77
 Савич Й. 207
 Савич П. 84, 88, 191
 Савич С. 222, 235
 Савицький Г. 57
 Савицький С. 289
 Самойлович Д. 157
 Самойлович І. 283
 Сапіга Л. 295
 Сапфо 279
 Сахновська (Забіла) Є. 133–135, 192
 Сахновський Г. 134
 Сахновський І. 133–135, 192
 Сахновський П. 135
 Сахновський Я. 134–135
 Святайло І. 102
 Семенников В. П. 300
 Сенюта (Войцехович) А. 31, 33–34, 85
 Сенюта М. 85
 Селецький В. 70
 Сенека 253

- Сидоренко О. Ф. 196
Силич В. 129
Симоновський П. 152
Симонтовський О. 132
Сисин Ф. 299, 302
Січкарьов Л. 277, 280
Сковорода В. 259
Сковорода Г. 8, 10, 12, 51, 160, 227, 242–262, 269–271, 284
Скоропадська (Маркович) Н. 196
Скоропадський В. 216
Скоропадський І. 20
Скоропадський І. І. 196, 204, 228, 230, 235, 289
Скоропадський М. 143, 167
Скорупа (Ширай) Н. 77–76
Скорупа Г. 53, 75, 78, 81, 84, 88, 133, 137, 154–155, 195, 201, 223
Скорупа Д. 222, 293
Скорупа І. 155
Скорупа П. 293
Скорупа П. Г. 84, 155, 292, 293
Слинько І. 42
Слинько М. 42
Слинько (Сидорович) О. 41–42.
Слинько С. 41
Слодницький О. 51, 52
Слодницький Т. 51
Соболь В. 289
Соханський М. 139
Старжинський І. 214
Стефанович В. 239–240
Стороженко І. 221
Стороженко М. 75
Стороженко Марія 124
Стороженко Марфа 221
Стороженко С. 59
Судієнко О. 224
Сулима Євстахій 86, 132
Сулима Єлена 55
Сулима І. 138, 196
Сулима І. І. 55–56, 133, 141
Сулима І. М. 152
Сулима (Полуботок) М. 53–55, 191, 196
Сулима М. Є. 86, 152
Сулима О. 152
Сулима (Кочубей) Параскева 54–55, 159
Сулима (Савич) Параскева 58–59, 62, 87
Сулима П. 179–180
Сулима Самійло 55
Сулима Семен 43, 55, 58–59, 62, 84, 87, 132, 141, 153, 198, 215, 292
Сулима Степан 55
Сулима С.С. 58, 292
Сулима У. 55
Сулима Ф. 53–55, 131, 138, 159–160, 191
Сулима Я. 43, 58, 62, 86, 152–153, 155–156, 178–180, 215, 246, 275–276, 292
Сулима Я.Я. 179, 180
Сумароков О. 8, 262, 277–279

- Таїрова-Яковлева Т. 91, 94, 101, 106, 185
 Тарновіот П. 83
 Тарновська Ф. 118, 121
 Твардовський С. 289, 296
 Теплов Г. 162, 173
 Тит Лівій 279
 Ткаченко М. 283–284, 300
 Годорський Симеон 14
 Томара В. 129, 243
 Томара В. І. 126–128
 Томара В. С. 8, 129, 227, 243, 245–251, 284–286
 Томара (Каламей) Є. 247
 Томара (Кочубей) Г. 89, 243
 Томара Н. 83
 Томара М. 83
 Томара С. 83
 Томара С. В. 83, 89, 129, 153, 242–245
 Торбаков І. 274, 299
 Тредіаковський В. 14
 Троцина А. 37
 Трощинський Д. 39, 213
 Гуманський І. 277
 Гуманський Ф. 278, 280, 295, 298
 Тун–Гогенштейн Є. 44–45, 49
 Турковська А. 136
 Турковський М. 136
 Федоров Г. 206
 Феодорит 194
 Феоктист 52
 Феофіл 280
 Флоринський Кирило 59
 Фридрикевич (Чарниш) Г. 76, 211
 Фридрикевич Г. Г. 73, 127–128, 130, 211–214
 Фридрикевич Г. К. 126–128
 Фридрикевич (Войцехович) К. 126
 Фридрикевич (Томара) Леонтович Ф. 126–129
 Фрідріх Вільгельм II 283
 Фролова-Багреєва (Безбородько) А. 40
 Ханенко А. 150
 Ханенко В. 10, 21–22, 160–172, 193
 Ханенко (Мокрієвич)
 Чуйкевич Г. 150–151, 199, 201
 Ханенко І. 60, 172–173
 Ханенко М. Д. 10, 17, 21–22, 36–37, 58, 60–61, 63, 83, 86–87, 137, 150–151, 155, 160–172, 191–193, 195, 197–200, 217–218, 223
 Ханенко М. 35–37, 150–151, 192, 199, 200–202, 222
 Ханенко (Товстоліс) П. 151, 198, 200
 Ханенко (Корецька) У. 137, 191
 Ханенко Ф. 35, 60–61, 150–151, 195, 197–200, 222
 Хемніцер І. 8, 280, 281
 Хмельницький Б. 52, 62, 157, 283, 295, 298
 Хмельницький І. 277
 Хмельницький Ю. 283
 Хорошкевич Я. 221

- Цицерон 253, 262
- Чайковський П. 95
- Чарниш І. 31
- Чарниш І. І. 138
- Чарниш Я. 138
- Чарнуцький Іов 160–162, 164–165, 168
- Чарторийський М. 293
- Часник Г. 17
- Чемерис С. 207
- Чернецький О. 221
- Черняк І. 235
- Чуйкевич В. 102
- Чуйкевич С. 102
- Чуйкевич Ф. 35–37, 201
- Чуйко 135
- Чухно М. 198
- Шалматов С. 79, 80, 206
- Шарапов В. 30
- Шаркевич П. 192
- Шаршанович 223
- Шафонський О. 9, 42, 157, 178–179, 298
- Шаховський О. 192, 223
- Шевчук В. 101, 106
- Ширай І. 76
- Ширай М. 76
- Ширай С. 193, 195
- Ширай Ф. 81, 133, 201
- Ширай Я. 195
- Шкляревич А. 85
- Шкляревич Олександр 193
- Шкляревич Опанас 19, 25–26, 85, 190
- Шкляревич П. 30, 50–51, 183
- Шкляревич (Полетика) У. 85
- Шлецер А. 297
- Штелін Я. 14
- Штофельн К. 139
- Штранге М. 301
- Шуба П. 225
- Шум М. 35, 37
- Щербатов М. 287, 297
- Щербацький Тимофій 180–181, 243, 263
- Ювеналій 263
- Юркевич Г. 87, 88
- Яворський Стефан 227, 230, 233–235, 240–242, 265
- Якубович Ф. 222
- Якубович Я. 16
- Ялоцька М. 198
- Ялоцький В. 198
- Ян III Собеський 100
- Яновський Л. 207
- Ярошевський (Ярошинський) Й. 264

Наукове видання

ДЗЮБА Олена Миколаївна

**ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ
КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ХVІІІ ст.
(на матеріалах епістолярної спадщини)**

Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 05.10.2011. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 20,87. Обл. вид. арк. 17,18.
Тираж 300. Зам. 36-2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.